

BULUDXAN XƏLİLOV

DİL MƏDƏNİYYƏTİ

BAKI-2016

Elmi redaktor: **İsmayıl Məmmədli,**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər: **Mübariz Yusifov,**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Sevil Mehdiyeva,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Buludxan Xəlilov. **“Dil mədəniyyəti”**.
Bakı, “Papyrus NP”, 2016, 192 səh.

Kitabda Azərbaycan dilinin genetik kökləri, Azəri dili, türk, tatar, Azərbaycan dili istilahları barədə məlumat verilir. Bu istilahların dilimizin, xalqımızın və dövlətçiliyimizin tarixi baxımından əhəmiyyətli rol oynayan məqamlarına diqqətlə yanaşılır. Həm də bunların hamısının Azərbaycan dilinin tarixində bir mədəniyyət hadisəsi olduğu – dil mədəniyyəti olduğu diqqətdə saxlanılır.

Azərbaycan dilinin tətbiqi məsələləri ilə bağlı qarşıya çıxan xoşagəlməz meyillər təhlil və tədqiq olunur. Onların qarşısını almaq yolları araşdırılır.

Kitabda məişət dili, təbiətdə olan hər bir şeyin adı, adlarımız və onların mənaları dil mədəniyyətinin tərkib hissələri kimi təqdim olunur.

Yazı mədəniyyəti və buradakı xoşagəlməz meyillər, yazı mədəniyyətini formalaşdıran amillər, yazı mədəniyyətində dil düşüncəsizliyi və s. dil mədəniyyətində önəmli məsələlər kimi təqdim olunur.

Nitq mədəniyyəti və onun inkişafına imkanların açılması yolları, səsin – musiqi səsinin informasiya daşıyıcısı kimi oynadığı rol, danışq səslərinin qeyri-adiliyi, sehri, möcüzəsi, nitq mədəniyyətinin formalaşmasında bədii əsərlərin əhəmiyyəti və s. məsələlər nitq mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi araşdırılır. Doğma ana dilinin dərinədən öyrənilməsinin nitq mədəniyyətinə xidmət etməsi inandırıcı şəkildə təqdim olunur. Nitq mədəniyyətinin hal-hazırdakı reallıqları: sosial şəbəkələrdə, saytlarda Azərbaycan dilindən istifadənin imkanları əsas hədəf kimi götürülür.

ISBN 978-995-2830-78-1

©B.Xəlilov,2016

I Fəsil

Azərbaycan dilinin genetik kökləri: dilin tarixindən başlayan dil mədəniyyəti

I.1. Azərbaycan dilinin tarixinə bir nəzər

Müasir türk dövlətlərinin – Türkiyənin, Azərbaycanın, Qazaxıstanın, Qırğızıstanın, Özbəkistanın, Türkmənistanın və digərlərinin dili ölkə və ulus ayrılığı, coğrafi ərazilərin təbiəti ayrılığı, sosial və siyasi ayrılıq, nəsillər arasında dövrün, zamanın yaratdığı ayrılıq fonunda təşəkkül edərək bugünkü mərhələyə gəlib çatmışdır. İndi də bu dillər əski türkcənin fonetik, ləksik və qrammatik quruluşunu saxlamaqla həm də özəlliklərini, özünəməxsusluqlarını yaradır və inkişaf etdirirlər. Çox təbii qəbul olunan bu proses yuxarıda qeyd etdiyimiz ayrılıqlar fonunda türk dillərini təbii bir qanunauyğunluq kimi həmişə izləyir.

Türk dilləri ailəsinə mənsub olan dillər bir kökdən təşəkkül tapmışdır. Nəticədə **türk dilləri** anlayışı yaranmışdır. Bu, onu göstərir ki, Azərbaycan, türk, türkmən, qazax, qırğız və s. dillər türk dillərinə mənsubdur. Həmin dillərin hər biri müstəqil dil olsa da, birlikdə türk dillərinə – türk dili ailəsinə daxildirlər. Onların hər birinin müstəqil dil olması türk dili ailəsinə daxil olmalarını qətiyyənlə inkar etmir. Necə ki, rus, belorus, polyak, çex,

serb və s. dillər slavyan dillərinə daxil olmaqla, hər biri müstəqil dil kimi fəaliyyət göstərir. Ancaq konkret olaraq **slavyan dili** anlayışı yoxdur, **slavyan dilləri** anlayışı vardır. Bu mənada türk dilləri anlayışı olsa da, türk dili anlayışı yoxdur. **Türk dili** anlayışı dedikdə Türkiyə Cümhuriyyətinin dövlət dili nəzərdə tutulur. Bu da ümumiləşdirici etnik və dil adı kimi nəzərdə tutulmur. Başqa sözlə, **türk dili** anlayışı ümumiləşdirici etnik və dil adı kimi başa düşülməməlidir. Əksinə, **türk dilləri** anlayışının ümumiləşdirici etnik ad olmasını nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Deməli, hal-hazırda **türk dili** ilə **türk dilləri** anlayışları bir-birindən fərqlənir. Bu fərqlərin mahiyyətinə, məzmununa varmaq vacibdir.

Türk tayfalarının və tayfa birliklərinin sayı müasir türk millətlərinin sayından qat-qat çox olmuşdur. Heç ən qədim və qədim türk dövrünü nəzərə almadan, təkcə V.V.Radlovun “Опыт словаря тюркских наречий” kitabındakı türk dillərini müqayisəyə cəlb etməli olsaq, bu deyilənlərin düzgün olduğunu görə bilərik. Belə ki, V.V.Radlovun lüğətindəki türk dillərinin adlarını (düzdür, V.V.Radlov o dövrün terminologiyasına uyğun olaraq türk dili yox, türk ləhcələri ifadəsini işlətməmişdir) nəzərdən keçirsək fərqləri görə bilərik.

Abakan ləhcəsi

Azərbaycan ləhcəsi

Altay ləhcəsi

Barabın ləhcəsi

Başqırd ləhcəsi

Kumandin ləhcəsi

Koybol ləhcəsi

Koman ləhcəsi

Kırım ləhcəsi

Kaçın ləhcəsi

<i>Cığatay ləhcəsi</i>	<i>Çulum ləhcəsi</i>
<i>Yakut ləhcəsi</i>	<i>Kızıl ləhcəsi</i>
<i>Kırım karaimlərinin ləhcəsi</i>	<i>Lebedin ləhcəsi</i>
<i>Türk karaimlərinin ləhcəsi</i>	<i>Saqay ləhcəsi</i>
<i>Luzk karaimlərinin ləhcəsi</i>	<i>Şor ləhcəsi</i>
<i>Karakas ləhcəsi</i>	<i>Simbir ləhcəsi</i>
<i>Kazan ləhcəsi</i>	<i>Sayan ləhcəsi</i>
<i>Qırğız ləhcəsi</i>	<i>Tarançin ləhcəsi</i>
<i>Qara qırğız ləhcəsi</i>	<i>Teleut ləhcəsi</i>
<i>Tobol ləhcəsi</i>	<i>Qara tatar ləhcəsi</i>
<i>Tümen tatarlarının ləhcəsi</i>	
<i>Uyğur ləhcəsi</i>	

XIX əsrdəki türk dillərini // ləhcələrini əks etdirən bu adlarla müasir dövrümüzdəki türk dillərinin adlarında olan fərqləri aydınca görmək mümkündür. Deməli, V.V.Radlovun verdiyi türk dillərinin //ləhcələrinin bəzilərinin tarix səhnəsindən çıxdığını, bəzilərinin assimilyasiya olunduğunu, bəzilərinin isə müasir türk millətlərinin yaranmasında tarixən iştirak etməli olduqlarını görürük. Əgər V.V.Radlov dövründən indiyə qədər türk dilinin // ləhcələrinin sayı, miqdarı arasında fərqlər varsa, onda ən qədim və qədim dövrlərdən başlayaraq XIX əsrə qədərki vəziyyəti də bu istiqamətdə müqayisə etməli olsaq, nə qədər fərqi olduğunu da söyləmək məcburiyyətində qalar. Bu mənada **az**, **xəzər**, **oğuz...** etnonimlərinin azərbaycanlıların formalaşmasında oynadığı rolu nəzərdən qaçırmamalıyıq. Yəni bu etnonimlər

də tarixin müəyyən dövrlərində işlənsə də, sonralar Azərbaycan türklərinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Orta türk dövründə **oğuz** sözü ümumiləşdirici etnik ad kimi daha geniş işlənmişdir. Oğuz sözü ilə **az**, **xəzər**, **uyğur** və s. sözlər də əlaqəli olmuşdur.

Az sözünün “az xalqı” mənası haqqında birbaşa və dolayısı yolla qiymətli mülahizələr yürüdülmüşdür. (M.Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşündürkən. “Yazıçı”, Bakı, 1989, s.13; R.Qurban. “Azəri”, “Atropaten”, “Azərbaycan” sözləri haqqında. Azərb.SSR EA xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), 1968, №3, s.85; Иггар Алиев. “Несколько слов о скифо-сакской проблеме”. Известия АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права. 1986, № 1, с.129 və s.). Bu sözün “az xalqı” kimi işləndikdə hansı anlamda olduğunu aydınlaşdırmaq üçün məsələyə türk məfkurəsindən diqqət yetirmək daha məqsədəuyğundur. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, az morfemi “az xalqı” mənasında VII əsr yazılı abidələrində işlənmişdir. (С.Е.Малов. Памятник древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, с.362.). Bizə belə gəlir ki, az morfeminin “az xalqı” mənası *azıq//azıx//azık* variantlarında asemantikləşmişdir. Çox güman ki, **azıq//azıx//azık** variantlarının tarixən **azi** forması da olmuşdur. Doğrudan da akademik V.V.Bartold **azi** formasının mövcud olmasından bəhs etmiş və belə hesab etmişdir ki, **İli**, **Çu** çayları ərazisində *azılar* yaşamışdır. (В.В.Бартольд. Сочинения. II т., I ч., М., 1963, с.485.). Onun fikrincə, *azi* sözü ilə bərabər *azax* sözünün də mövcudluğu ehtimal

oluna bilər. (B.B.Бартолд. Сочинение. II т., I с., М., 1963, s.485.). Maraqlıdır ki, V.V.Bartold həm də bu sözlərin *az tayfası* ilə olan əlaqəsini diqqətdən qaçırmamışdır.

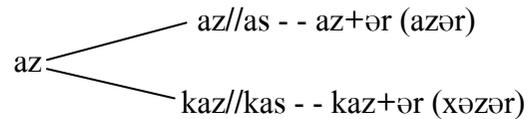
Az morfemi saqay dilində **azık//azuq//ozuq//azıq** (V.V.Radlov. Опыт словаря тюркских наречий. I т., I ч., СПб., 1893, s.564.) variantlarında asemantik kök kimi işlənir. Bunlardan *azık* variantı krım tatarlarının dilində “azuqə” “ehtiyat (azuqə ehtiyatı olan)”, “əlverişli” mənalarını bildirir. (V.V.Radlov. Опыт словаря тюркских наречий. I т., I ч., СПб., 1893, s.564.). Deməli, **azık** sözü türk dillərində tarixən “ruzusu olan” “ehtiyatı olan”, “azuqəsi olan” və s. anlamlarda olmuşdur. Nəzərə alsaq ki, **azık//azuq//azıq** variantlarının hamısında *az* sözü asemantik morfemdir, onda belə bir nəticəyə gəlirik ki, *az* morfemi tarixən “az xalqı” mənasında “ruzulu”, “ehtiyatlı”, “azuqəli” (ruzusunu, ehtiyatını, azuqəsini tanrı yetirən – B.X.) anlamında işlənmişdir. Yəqin ki, *az* sözü “ehtiyat”, “azuqə”, “ruzu” tanrısının adıdır. Bizcə, həmin tanrı məhz günəşlə bağlı olmuşdur. Daha doğrusu, əski dövrlərdə türk tayfalarının günəşə – oda inamı elə həmin tanrının varlığı kimi dərk edilmişdir. Eyni zamanda tanrının (günəşin – odun) adı *az* olmuşdur. *Az* adında olan tanrı türk qəbilə və tayfa birliklərinin bir qismi üçün mifonimləşmişdir. Ona görə də türk qəbilə və tayfa birliklərinin bir qismi özlərini *Az xalqı* adlandırmışdır. Bu xalqın isə azərbaycanlıların etnogenezində dayanan türk qəbilə və tayfa birliklərinin

dən ən əsası olduğu heç də şübhə doğurmur. Maraqlıdır ki, bir çox türk xalqları kimi Azərbaycan türklərinin xarakterində də yaşayışı, gələcəyi üçün azuqə, ehtiyat toplamaq psixologiyası vardır. Eyni zamanda axirət azuqəsini, axirət gününü fikirləşmək bir daha buna misaldır. Allah (tanrı), ruzu, azuqə ilə bağlı atalar sözləri, alqışlar, qarğışlar da fikrimizi təsdiq edir: *Arzun varsa, ruzun da var; Arzu olmayan yerdə ruzu da olmaz; Allah ruzunu yetirsin; Allah birini min eləsin; Ruzun göyə uçsun; Urvatın artıq olmasın* və s. Real həyat hadisələrinin sınağından çıxmış və xalqımızın milli xəzinəsinə çevrilmiş bu tipli deyimlər - duyumlar minlərlədir.

Yeri gəlmişkən Azərbaycandakı *Azıx* mağarasının adı maraqlıdır və **azık//azuq//ozuq//azıq** variantları ilə nə dərəcədə əlaqəli olduğu bizi düşündürür. *Azıx* (mağara adı kimi) sözündəki *az* morfemi **azık//azuq//ozuq//azıq** variantlarında olduğu kimi asemantikləşmişdir. Belə ki, *Az* morfeminin “azuqə”, “ruzu”, “ehtiyat” mənaları (tanrı–günəş–od) mağara adı kimi işlənən *Azıx* sözündə də asemantik kökdür.

Az morfemi “az xalqı” mənasında öz izini *azər* (az-ər), *xəzər* (xəz-ər) etnonimlərində yaşadır. Bizə belə gəlir ki, *Kaspi* etnonimində *kas* – hissəsi də *az* etnonimi ilə bağlıdır. Həm də *Kaspi* və *Xəzər* sözləri eyni bir etnonimin paralel işlənmiş variantlarıdır. Akademik V.V.Bartoldun fikrincə, *Xəzər* dənizinin kənarında yaşayanları yunanlar *Xəzərlər* adlandırmışdır (V.V.Bartold. Сочинение. II т., I ч., М., 1963, s.654.). Beyləqan şəhəri, Araz və Kür ərəzilərində məskunlaşmış xalqlar isə

özlərinə *Kaspilər* demişlər (V.V.Bartold. Сочинение. II т., I ч., М., 1963, s.654.). Biz yunanların adlandırdıqları *Xəzərlərlə* Beyləqan şəhəri, Araz və Kür ərazilərindəki *Kaspilər* arasında heç bir fərq görmürük. **Azər//Xəzər//Kaspi** paralellərinin “az xalqı” mənasında olan az sözü ilə eyni kökdən təşəkkül tapdığına inanırıq. Bunu F.A.Cəlilovun araşdırmaları da təsdiq edir. Onun fikrincə, *azər//xəzər* paralelləri eyni yuvaya girir. Müəllif yazır: “... //k dialekt fərqi əsasında *azər//xəzər* paralelləri eyni yuvaya girir:

Artıq bu yuvadan törəyən *kaz//kas* kökünün etnonim yaradan *-pi, -it, -aq, -ər* morfemləri ilə ortaya çıxan *kaspi, kasit, kasaq, kazax, kazar//xəzər* etnonimlərindəki formalarının izahı çətinlik törətmir” (F.A.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.271).

Bizə belə gəlir ki, *az xalqının* formalaşmasında oğuz boylarının güclü mövqeyi olmuşdur. Belə olan təqdirdə Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauzların *az* etnik termini ilə ilişgəliliyi fikrini də söyləməli oluruq. Həm də *az* etnik termininin oğuz qrupu türk dilləri içərisində Azərbaycan dilinin – azərbaycanlıların etnogenezində birbaşa dayandığını şəxsiz-şübhəsiz qəbul edirik. Konkret desək, *az* etnik termini saf şəkildə azərbaycanlıların etnogenezində mühafizə olunmuşdur.

I.2. Azəri dili barədə

Azəri dili barəsində yanlış fikirlər mövcuddur. Bəzən **Azəri dili** düzgün olmayaraq fars ləhcəsi kimi göstərilmişdir. Bu barədə M.F.Köprülü yazır: “Azərbaycanda əskidən bəri işlədilən yerli ləhcəyə X - XIII əsr islam müəllifləri – Məsudidən Yaqut Həməviyə qədər azəri adını verirlər. Onlar bu ləhcəni səhv olaraq fars ləhcələrindən biri kimi göstərirlər. Yalnız Yaqubi IX əsrdə azəri sözünü Azərbaycanda yaşayan iranlı xalqın adı olaraq işlədir. Ancaq, sonrakı müəlliflərdə sözün bu mənada işlədildiyini görmürük. Buna görə *azəri* sözünün ibtidai etnik bir anlatma mənasında işlədildiyi halda, dilə xas olan bir termin mahiyyəti aldığı təxmin edilməkdədir” (M.Fuad Köprülü. Azəri (Türk dilindən Azərbaycan dilinə çevirənələr: Buludxan Xəlilov, Mirzə Ənsərli). “Elm”, Bakı, 2000, s.21). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, **Azəri** fars ləhcəsi deyildir. Eyni zamanda bu söz Azərbaycanda yaşayan iranlı xalqın adı kimi də başa düşülməməlidir. Azərbaycanda iranlı **tat** xalqı yaşayır. Bu xalqın adı da göründüyü kimi tattedir. İranlı tat xalqı ilə *azəri* arasında heç bir genetik yaxınlıq yoxdur. Bunların tarixi kökləri, dil qaynaqları bir-birindən fərqlənir. Azəri türkləri ilk növbədə Oğuz mənşəlidir. Ona görə də azərilərin digər türk xalqları ilə tarixi kökləri bir olsa da, onların dili müstəqil bir dildir. Özü də M.Fuad Köprülünün qeyd etdiyi mənada ləhcə yox, məhz müstəqil dildir. Bu dilin özünün dialektləri və şivələri mövcuddur. Ədəbi dil kimi XIII əsrdən üzə bu yana

zəngin yazılı abidələri vardır. Oğuz qrupuna daxil olan türk, türkmən, qaqauz dillərindən müəyyən dərəcədə fərqli xüsusiyyətlərə də malikdir.

Azəri sözü Cənubi və Şimali Azərbaycanda yaşayan türklərin adı olmuşdur. M.F.Köprülü yazır: Cənubi və Şimali Azərbaycan (Arran və Şirvan) əraziləri XII-XV əsrlərdə tamamilə türkləşdikdən sonra azəri sözü buralarda yaşayan türklərin ləhcəsi kimi ifadə edilmişdir” (M.Fuad Köprülü. *Azəri* (Türk dilindən Azərbaycan dilinə çevirənlər: Buludxan Xəlilov, Mirzə Ənsərli). “Elm”, Bakı, 2000, s.21). Bu söz görünür ki, Azərbaycan türklərinin adı kimi qədim dövrlərdə işlənmişdir. *Türk* sözü ilə paralel olaraq *azəri* sözü dil adı kimi başa düşülmüşdür. Lakin *türk* sözü ümumiləşdirici söz olduğu halda, *azəri* sözü isə Cənubi və Şimali Azərbaycanda yaşayan Azərbaycan türklərinin adı olmuşdur. Bu barədə M.F.Köprülünün fikri maraqlıdır: “XIX əsr İran və Avropa müəlliflərindən bəziləri sözün əski məfhumunu bilmədikləri üçün azəri sözünü sadəcə “Azərbaycanın əski Türk ləhcəsi” mənasını bildirdiyini qeyd etmişdilər” (M.Fuad Köprülü. *Azəri* (Türk dilindən Azərbaycan dilinə çevirənlər: Buludxan Xəlilov, Mirzə Ənsərli). “Elm”, Bakı, 2000, s.21). *Azəri* sözü bəzən “azərbi” və “türkcə” kəlməsi ilə də işlənmişdir. Bu barədə M.F.Köprülü yazır: “...Xətib Təbrizi ilə Əbülülə Məərri arasındakı bir hekayədə adı çəkilən azəri kəlməsi şübhəsiz səhv olaraq “zəbani türkan”, yəni “türkcə” tərcümə edilmişdir” (M.Fuad Köprülü. *Azəri* (Türk dilindən Azərbaycan dilinə çevirənlər: Buludxan Xəlilov, Mirzə

Ənsərli). “Elm”, Bakı, 2000, s.21). Əslində isə Xətib Təbrizi ilə Əbülülə Məərri arasındakı söhbətdən məlum olur ki, onların danışdığı dil *azərbi* dili olmuşdur. *Azərbi* və *azəri* sözləri eyni dilin adlarıdır.

Xətib Təbrizi ilə Əbülülə Məərri arasındakı bir hekayənin məzmunu isə belədir: Xətib Təbrizi kor filozof şair Əbülülə Məərrinin dərində əyləşmişdi. Birdən onun Təbrizli qonşularından bir neçə adam içəri girir. Bu zaman Xətib Təbrizinin onlara qanı qaynayır. Həmin bu adamlar Xətib Təbrizinin həmyerliləri olurlar. Ona görə də Xətib Təbrizi müəllimindən icazə alır və öz həmyerliləri ilə söhbət edir. Söhbət qurtardıqdan sonra Əbülülə Məərri Xətib Təbrizidən həmyerliləri ilə hansı dildə danışdığını soruşur. O isə cavab verir ki, *Azərbi* dilində danışmışam. Əbülülə Məərri deyir ki, mən sizin dilinizi bilməsəm də, danışığınızı çox məmnuniyyətlə dinlədim. Sonra Əbülülə Məərri *azərbi* dilində olan danışığı olduğu kimi təkrar edir.

M.F.Köprülü *Azəri* ləhcəsinin hökmran olduğu sahələr barəsində yazırdı: “Bu gün *Azəri* ləhcəsinin hökmran olduğu sahələr şudur: əvvəla cənubi Qafqasiya (yəni əski Aran) türklərinin məskun olduğu Qafqas Azərbaycanı ilə İran Azərbaycanı ki, *Azəri* türkləri burada pək mühüm bir kəsafətə (sıxlığa—B.X.) malikdirlər; saniyəni dağınıq bir halda Həmədan həvalisi, Farsistan, Xorasan və Tehran vilayətləri, İraq və Şərqi Anadolu əhalisinin mühüm bir qismi üçün *Azəri* ləhcəsi bu gün sadəcə təkəllüm lisanı mahiyyətində (danışqı dili mahiyyətində — B.X.) qalmış, osmanlı hakimiyyəti — **siya-**

siyyəsi altında yaşadıkları cəhətlə mərkəziyyət təsirilə İstanbulun mənəvi və lisanı nüfuzu ədəbi lisan üzərində hökmran olmuşdur” (Bax: Köprülüzadə Məhəmməd Fuad. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər. Bakı, 1996, s.12).

Azəri türklərinin dili İran qrupuna daxil olan dil deyildir. Bu dilin fars ləhcəsi ilə də heç bir genetik əlaqəsi yoxdur. Buna baxmayaraq, bəzən siyasi məqsəd güdürək azəri dilini İran qrupuna daxil olan fars ləhcəsi hesab etmişlər. Azəri dilinə belə münasibət XX əsrin 60-cı illərində də mövcud olmuşdur. Belə ki, XX əsrin 60-cı illərində “Azərbaycan” sözü əvəzinə “azəri” sözündən daha çox istifadə olunmuşdur. Həmin dövrdə də *azəri xalqı*, *azəri dili* kəlmələri geniş yayılmışdır. Lakin XX əsrin 60-cı illərində o dövrün ideologiyası “*azəri*” kəlməsinin işlənməsinin qarşısını almışdır. Ona görə ki, siyasi rejim belə bir təbliğat aparmışdır ki, guya *azərilər* İran mənşəli xalqdır. Belə olduğu üçün bu addan imtina olunmuşdur. Halbuki, azəri dilinin İran dil qrupu, fars ləhcəsi ilə heç bir genetik əlaqəsi yoxdur. İkinci bir tərəfdən, əgər azərilərin dili İran qrupuna daxildirsə, bəs onların dili nə üçün fars dilindən kəskin şəkildə fərqlənir?! Deməli, XX əsrin 60-cı illərində bu məsələni ortalığa atmaqla Azərbaycan xalqına və dilinə qarşı bir repressiya aparılmışdır. Onu da qeyd edək ki, M.F.Köprülü də azəri dili ilə fars dilinin bir-birindən kəskin fərqləndiyini qeyd etmişdir. Onun fikrincə, “Azərbaycandakı yerli danışq dilinin, yəni azəri ləhcəsinin İrandakı digər ləhcələrdən və xüsusilə yeni farsca

dediyimiz ümumi ədəbi dildən çox fərqli olduğunu göstərən müxtəlif şahidlərə malikik: Hakim Naşiri Xosrov 438 (1046/1047)-ci ildə Təbrizdə məşhur şair Qətran ilə görüşdüyünü anladarkən onun fars dilini yaxşı bilmədiyini, hətta Mancik və Dəqiqi kimi bəzi şairlərin divanlarında başa düşmədiyi yerləri ondan soruşub öyrəndiyini qeyd edir...Qətran haqqındakı bu ifadəni azəri ləhcəsinin ədəbi farscadan çox fərqli olması ilə izah etmək lazım gəlir. Yəni bu dövrdə yaşamış Xətib Təbrizi ləqəbi ilə tanınan Əbu Zəkəriyyə Yəhya bəy Əliyə aid bir hekayədə Təbriz xalqının danışq dilini azəri deyə adlandırır. (M.Fuad Köprülü. Azəri (Türk dilindən Azərbaycan dilinə çevirənlər: Buludxan Xəlilov, Mirzə Ənsərli). “Elm”, Bakı, 2000, s.23).

Orta türk dövründə cığatay və osmanlı ləhcələri ilə yanaşı azəri ləhcəsi də mövcud olmuşdur. M.F.Köprülüyə görə, “...türkcənin iki ədəbi ləhcəsi olan cığatay və osmanlı ləhcələri ilə bərabər Xorasandan Anadoluya və Qazfəzdan Bağdada qədər geniş bir sahədə XIV əsrdən bəri hakim olan üçüncü bir ədəbi ləhcə də vardır. Bu da azəri ləhcəsidir” (M.Fuad Köprülü. Azəri (Türk dilindən Azərbaycan dilinə çevirənlər: Buludxan Xəlilov, Mirzə Ənsərli). “Elm”, Bakı, 2000, s.22). Sonralar cığatay ləhcəsi özbək dili, osmanlı ləhcəsi türk dili (Türkiyə Cümhuriyyətinin dili), azəri ləhcəsi Azərbaycan dili adlanmışdır. Daha doğrusu, bu ləhcələr özbək, türk, Azərbaycan dillərini yaratmışdır.

Səlcuq İmperiyasından çox-çox əvvəl Azərbaycan ərazisində, o cümlədən Qafqazda türk tayfaları yerli

xalqlar kimi yaşamışdır. Sonralar türk tayfalarının bu ərazilərə axını genişlənmiş və səlcuqların dövründə bu proses daha da güclənmişdir. Lakin heç bir elmi əsası olmadan Sovet tarixşünaslığında və iranşünaslıqda türklərin Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda yaşamasının tarixini çox-çox sonraya – bizim eranın XI əsrinə gətirib çıxarırlar. Sovet tarixşünaslığında belə bir yanlış mövqə o dövrün ideologiyasına uyğun olan tələblərlə bağlı olmuşdur. İranşünaslığın saxtakarlığı isə bir sıra səbəblərlə bağlıdır. Birincisi, türklərin Azərbaycanda yaşamasını XI əsrə gətirməklə bu dövrə qədər mövcud olan Azərbaycan tarixini İran tarixi kimi təqdim etmişlər. İkincisi, XI əsrə qədər Azərbaycanda türk dilinin olmaması, işlənməməsi mövqeyindən çıxış edərək bu ərazidə yaranmış ədəbi-bədii nümunələri isə İran-fars ədəbiyyatı nümunələri kimi təqdim etməyə cəhd göstərmişlər. Üçüncüsü, İranşünaslıqda fikrə görə, XI əsrə qədər Azərbaycanda fars dilinin bir şivəsi, yaxud İran dili olmuşdur. Guya buna görə də Azərbaycandakı şairlər və alimlər fars dilində yazıb - yaratmışlar. Halbuki Azərbaycandakı şair və alimlərin fars dilində yazıb - yaratmalarının səbəbi o dövrdə fars dilinin Yaxın Şərqi xalqları arasında poeziya, elm dili olması və bu dilin nəinki Azərbaycanda, hətta Orta Asiyanın, İranın feodal saraylarında rəsmi dövlət dili kimi möhkəmlənən nüfuzu ilə bağlıdır. Bundan başqa, səlcuqların gəlişinə qədər Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda yaşayan tayfaların, etnosların dilləri içərisində türk dili daha geniş yayılmış

dil olmuşdur. Çox güman ki, bu ərazilərdə türk dili ümumi danışiq dili olmaqla yanaşı, həm də bu dilin yazısı da yaranmışdır. Ancaq o dövrdə türk dilində (azərbaycanca) yazılmış əsərlər bizim dövrümüzdə gəlib çatmamışdır. Görünür ki, Azərbaycana olan basqınlar, qarətlər, talanlar bu əsərləri məhv etmiş, onların dövrümüzdə gəlib çatmasına maneçilik göstərmişdir. Nəticədə o dövrümüzdə aid yazılı abidələrimiz yoxa çıxmışdır. Bu isə əsas vermir ki, kimlərsə XI əsrdən qabaq Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda türklərin (azərbaycanlıların) yaşamasını inkar etsin, türkcə (azərbaycanca) yazılmış əsərlərin yoxluğunu təsdiq etsin. Əgər belə olsaydı, onda XI-XII əsrlərdə birdən-birə o dövrün ədəbi dil normalarının tələbinə tam şəkildə cavab verən “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanları yarana bilməzdi. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili isə o dövrdə ümumxalq dili kimi mövcud olmuş Azərbaycan dilidir. Deməli, XI əsrə qədər mövcud olan türk dilinin (Azərbaycan dilinin) yazısı Azərbaycana olan qarət, istilalar, hücumlar zamanı dağılmışdır.

Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin tarixi XIII əsrdən başlayaraq İ.Həsənoğlunun yaradıcılığı ilə götürülür. Halbuki, yazılı ədəbi dilə qədər Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü, əsasən, iki mərhələdən keçmişdir:

1. III-V əsrlərdən VII-VIII əsrlərə qədər;
2. VII-VIII əsrlərdən XI-XIII əsrlərə qədər.

Birinci mərhələ ümumxalq Azərbaycan dilinin mövcud olması ilə səciyyələnmişdir. İkinci mərhələ isə ümumxalq Azərbaycan dilinin oğuz-səlcuq xüsusiyyətlə

ləri ilə qaynayıb qarışması prosesi kimi seçilmişdir. Buradan belə bir sual meydana çıxır. Görəsən, ümumxalq Azərbaycan dili mərhələsinə qədər qəbilə, tayfa dili mövcud olmuşdurmu? Bu sualın cavabı dialektik baxımdan da təsdiq edir ki, ümumxalq Azərbaycan dilinə qədər qəbilə, tayfa dili də özünü göstərmişdir. Əgər belə olmasaydı, onda birdən-birə ümumxalq dili də yarana bilməzdi. Ona görə də Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü III-V əsrlərdən önə – bizim eradan əvvəlki dövrlərə doğru gedir.

Deməli, XI əsrə qədər (səlcuqların gəlməsinə qədər) “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanları yaranana qədər, yazılı ədəbi dilimizin başlanğıcı kimi götürülən XIII əsrə qədər Azərbaycan dili uzun tarixi yol (qəbilə, tayfa, xalq mərhələsi yolu) keçmişdir. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, XI əsrə qədərki yazı, ədəbi-bədii nümunələr məhv edildiyinə görə bu dövrə qədərki Azərbaycan dilini, tarixini, mədəniyyətini İranşünaslıq özününküləşdirməyə həmişə meyilli olmuşdur.

I.3. Türk, azəri, tatar istilahları

Azərbaycanda, Qafqazda türklər (azərbaycanlılar) eramızdan əvvəlki dövrlərdə yaşamış və mövcud olmuşlar. Bunu təsdiq edən onlarla fakt mövcuddur. Məsələn, M.Hacıyev ərəb alimi İbn Misqəveyhin belə bir fikrinə istinad edir: “Buştasf (İran şahıdır – B.X.) Tutəğlə (Yəmən padşahlarından biridir – B.X.) olan bu müharibəsindən sonra Azərbaycana daxil olur. O (yəni İran şahı Buştasf – B.X.) burada (yəni Azərbaycanda – M.H.) türklərin böyük müqavimətinə rast gəlir və onlarla qarşı-qarşıya durur” (Bax: Maqsud Hacıyev. Öz dilim-vicdanım, iftixarımdır. – Azərbaycan. № 8, 1990, s.166.). Bu istinaddan sonra M.Hacıyev yazır: “Göründüyü kimi, hələ Makedoniyalı İsgəndərin (e.ə.353-323) İrana hücumundan 50-60 il qabaq, yəni eramızdan əvvəl V əsrdə Azərbaycanda yaşayan yerli türk dilli tayfalar qüdrətli şahlarla vuruşa biləcək səviyyədə imişlər” (Bax: Maqsud Hacıyev. Öz dilim-vicdanım, iftixarımdır. – Azərbaycan. № 8, 1990, s.166.). M.Hacıyev İbn Misqəveyhinin Azərbaycan ərazisində bizim eradan əvvəl VI əsrin ortalarında indiki Xəzər dənizi boyunca türklərin yaşaması, eləcə də şimalda – Dərbənddə yaşayan türklərin cəsarətli, ölümdən, aclıqdan, qorxmayan adamlar olması, onların dövlətlərinin mövcudluğu və s. faktlarına istinad edir (Bax: Maqsud Hacıyev. Öz dilim-vicdanım, iftixarımdır. – Azərbaycan. № 8, 1990, s.166.). Bu ərazilərin qədimdən türklər ölkəsi olmasını da diqqətdən yayındırmadan yazır: “...eramızdan xeyli əvvəl, hələ

VI əsrdə Azərbaycanda türklər nəinki varmış, hətta onların qüdrətli dövlətləri belə mövcud imiş” (Bax: Maqsud Hacıyev. Öz dilim-vicdanım, iftixarımdır. –Azərbaycan. № 8, 1990, s.167.).

M.Hacıyev İbn Misqəveyhiyə, E.A.Paxomova əsaslanaraq Azərbaycan ərazisinə gələn türklərin yerli türk tayfaları ilə qaynayıb-qarışması barədə yazır: “...hələ 1500 il bundan öncə - eramızın V əsrində türklərin Azərbaycan ərazisində: Gəncə və onun ətrafında yaşaması tarixi fakt kimi qeyd olunur. Daha sonralar – eramızın V-VII əsrlərində, hətta Dərbəndi keçərək Orta Asiyadan da türk tayfaları Azərbaycan ərazisinə gəlmiş, öz həmtayfaları ilə qaynayıb-qarışaraq bir torpaqda yaşamağa başlamışlar” (Bax: Maqsud Hacıyev. Öz dilim-vicdanım, iftixarımdır. – Azərbaycan. № 8, 1990, s.167.).Deməli, Orta Asiyadan türk tayfaları Azərbaycana gələndə qədər bu ərazidə (Azərbaycanda) yerli türk tayfaları yaşamışdır. Həm də Azərbaycanda yerli türk tayfalarının nüfuzu güclü olduğu üçün Orta Asiyadan gələn türklər burada (Azərbaycanda) asanlıqla məskən salmış və yerli türk tayfaları ilə qaynayıb-qarışmışdır. Əgər Azərbaycanda yerli türk tayfaları olmasaydı, onların gücü, nüfuzu öz üstünlüyü ilə seçilməseydi, onda Orta Asiyadan gəlmə türklər asanlıqla assimilyasiya oluna bilərdi. Ya da başqa nüfuzlu tayfaların (əgər bu var idisə?) təsiri altına düşə bilərdi. Halbuki, Orta Asiyadan gəlmə türklər yerli türk tayfalarının möhkəmlənməsinə daha da geniş imkan yaratmışdır. Bunun nəticəsi kimi, zəngin ədəbiyyat, mədəniyyət yaranmışdır. Azərbaycan

dili də ümumtürk bətnindən ayrılmış bir qol olmaqla öz varlığını qoruyub saxlamış və bu günümüzdə gəlib çatmışdır. Əgər Azərbaycanda, Qafqazda türk dilinin rolu zəif olsaydı, onda Azərbaycan dili də öz varlığını qoruyub saxlaya bilməzdi. Budur əsl həqiqət və tarixi gerçəklik.

Hazırda türk dilləri elə bir inkişaf səviyyəsinə çatmışdır ki, onların hər birinin öz dialekt və şivələri formalaşmışdır. İndi **türk** sözü ümumiləşdirici etnik termin olmaqla yanaşı, həm də Türkiyə türklərinin dilidir və onun öz dialektləri vardır.

Türk xalqlarının tarixində **türk, altay, tatar** sözləri ümumiləşdirici etnik termin kimi işlənmişdir. Hal-hazırda bu ümumiləşdirici etnik terminlər içərisində *türk* sözü öz güclü mövqeyini qoruyub saxlayır. Türk xalqları bu gün müxtəlif coğrafi regionlarda və müxtəlif dövlətlərdə yaşasalar da, ta qədim dövrlərdən bir mənəbdən və mənşədən təşəkkül tapıb formalaşmışdır. Bu cəhətə M.F.Köprülü xüsusi olaraq diqqət yetirmişdir. M.F.Köprülüyə görə, türk dilinin hicri tarixilə V əsrdə “şərqi” və “qərbi” ədəbi dilləri mövcud olmuşdur. Bunlardan birincisi (yəni şərqi türkcə) Xaqaniyyə və cığatay türkcələrinin əsasını təşkil etmişdir. İkincisi isə (yəni qərbi türkcə) oğuz türkcəsidir. Oğuz türkcəsi Anadolu, Rumeli, Qafqaz, Azərbaycan, İraq və Əlcəzir türklərinin dilidir. M.F.Köprülünün fikrincə, şərqi türkcəsi Azəri və Osmanlı ləhcələrinə ayrılmışdır. Azəri ləhcəsinin təşəkkülü bir sıra amillərlə bağlı olmuşdur. Şərqi oğuz kütllərinin axını lap qədim dövrdən bu ərazidə yaşayan oğuzların dilini və bütün ənənələrini daha da canlandırır

mışdır. Get-gedə Azəri ləhcəsi ilə Osmanlı ləhcəsi arasında fərqlər yaranmışdır. Halbuki əski dövrlərdə bu ləhcələr arasında heç bir fərq olmamışdır. Azəri ləhcəsinin İran təsiri altında qalması fərqləri getdikcə daha da çoxaltmışdır. Azəri, Osmanlı və cığatay ləhcələrinin yaranması və inkişafı həm də onların müstəqil dövlətlərinin təsis olunması ilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Məsələn, Azəri ləhcəsinin ayrıca bir ədəbi dil kimi fəaliyyətində Səfəvilər dövlətinin böyük rolu vardır. Yaxud, Anadolu ləhcəsi üçün Osmanlı dövlətinin, cığatay ləhcəsi üçün isə özbək xanlığının oynadığı xidmətlər böyük təsirə malikdir. Bununla belə ləhcələrin hamısı bir mənəbdən təkamül etmişlər (Bax: Köprülüzadə Məhəmməd Fuad. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər. Bakı, 1996, s.10-12).

Azəri dilinə İran və Sovet tarixşünaslığında indiyə qədər mövcud olan qərəzli münasibət nəyə görə (?!) 1998-ci ildə çap olunmuş “Azərbaycan tarixi” kitabında da davam etdirilmişdir. Əvvəla, bu kitabda bir-biri ilə daban-dabana zidd olan fikirlər, iddialar yürüdülmüşdür. Belə ki, müəlliflər **azəri** sözünün **azərbaycanlı** demək olduğunu və **Mada, Atropatena, madalı, atropatenalı** istilahları bir-birini əvəz edən istilahlər kimi qəbul etsələr də (Azərbaycan tarixi. Birinci cild. “Elm”, Bakı, 1998, s.265), dolaşq, ziddiyyətli fikirləri ilə də çaşqınlıq yaradırlar. Ərəb müəlliflərinə istinad edərək qeyd edirlər ki, erkən və orta əsrlərdə Cənubi Azərbaycanda yayılmış dillər sırasında Azəri, pəhləvi, fars dilləri olmuşdur. Bu dillərin erkən və orta əsrlərdə Cənubi Azərbaycanda yayılmasına etiraz etmədən, müəlliflərin bu dillər sıra-

sında **azəri** dilinin İran dillərindən olması fikrini irəli sürmələrinə etiraz etməli oluruq. Deməli, müəlliflərin yanlış fikirlərindən biri azəri dilini İran dillərinə daxil edərək “Azəri dilinin İran dillərindən olduğu mübahisəsizdir” fikrini deməsidir (Azərbaycan tarixi. Birinci cild. “Elm”, Bakı, 1998, s.267).

İkincisi, müəlliflər azəri dilini Azərbaycan dili adlandırsalar da (Azərbaycan tarixi. Birinci cild. “Elm”, Bakı, 1998, s.267), heç bir əsas olmadan bu dilin talış dilinə yaxın olduğunu deyirlər: “...hələ ərəb müəlliflərinin yaşayıb fəaliyyət göstərdikləri dövrdə Azərbaycanda fars dilindən güclü surətdə fərqlənən və talış dilinə yaxın olduğu aşkarlanan azəri dilində də danışıldılar. Azəri dilinə və müasir talış dilinə yaxın olan dialektlər hələ erkən orta əsrlərdə Cənubi Azərbaycan ərazisində geniş yayılmışdı” (Azərbaycan tarixi. Birinci cild. “Elm”, Bakı, 1998, s.266).

Müəlliflər İran alimlərinin təsiri altında qalaraq azəri dilinə talış dilindən başqa **tati, xarzani, takestani, xalxali** dialektlərini yaxın hesab edir. Və bu dialektləri də azəri dili ilə bərabər Mada dilinin varisləri hesab edir (Azərbaycan tarixi. Birinci cild. “Elm”, Bakı, 1998, s.267), bununla da Mada dilindən adları qeyd olunan dialektlərə də “pay” ayırırlar. Və Azəri dilinin Mada dilinin yeganə varisi olmaq imkanını əlindən alırlar. Madada yaşayan etnosları yaxın hesab edərək məsələni siyasiləşdirir, azəri dilini İran dillər qrupuna daxil edir, İran alimi Seyid Əhməd Kəsrəvinin yanlış konsepsiyasına haqq qazandırır və daha sonra davam edərək yazırlar: “Kəsrəvi azəri dilinə dair materialları ilk dəfə aşkara çıxardı, orta əsrlərdə Azərbaycanda

yayılmış bu dilin (azəri dili – B.X.) İran səciyyəli olduğunu sübut etdi. Lakin o, dilçi olmadığına, mahiyyətə İran dillərinin tarixi, müasir İran dialektləri haqqında heç bir təsəvvürə malik olmadığına görə səhv olaraq azəri dilini əski fars dili kimi müəyyənləşdirirdi” (Azərbaycan tarixi. Birinci cild. “Elm”, Bakı, 1998, s.268).

Deməli, azəri dilini İran dialektlərindən hesab edərək, onun türk dillərinə mənsub olmasını heç bir elmi əsas olmadan inkar etməyə çalışırlar. “Azərbaycan tarixi” (birinci cild) kitabında azəri dili ilə bağlı olan yanlış iddiaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

I. Azəri dilini İran dillərindən hesab etməklə İranın etnik-sosial tərkibini səciyyələndirirlər. Lakin Azəri dilinin özünün etnik mənsubluğunu saxtalaşdırırlar. Bu dilin türk etnik kökündən olmasını heç bir elmi əsas olmadan inkar etməyə çalışırlar.

II. Azəri dili ilə talış, tat və s. dillər arasında yaxınlıq axtarmaqla yenə də məsələni siyasiləşdirirlər. Məqsəd isə bu dillərlə birgə azəri dilini də İran dillərinə daxil etməkdir. Bununla da heç bir müqayisəyə, dəlilə, sübuta uyğun gəlməyən “həqiqətlər” irəli sürürlər. Bununla da Azəri (azərbaycan) dilinin türk köklü olması mübahisəsiz qəbul olunsa da, bu dili İran dillərinə daxil edirlər.

III. İran alimi Seyid Əhməd Kəsrəvinin İran siyasətinə xidmət edən səhv iddialarına haqq qazandırırırlar. Lakin Seyid Əhməd Kəsrəvi azəri dilini fars dilinin bir qolu hesab edirsə, onlar isə azəri dilini İran dillərinə daxil edirlər. Bu barədə oxuyuruq: “Kəsrəvi azəri dilinə dair

materialları ilk dəfə aşkara çıxardı, orta əsrlərdə Azərbaycanca yayılmış bu dilin İran səciyyəli olduğunu sübut etdi. Lakin o, dilçi olmadığına, mahiyyətə İran dillərinin tarixi, müasir İran dialektləri haqqında heç bir təsəvvürə malik olmadığına görə səhv olaraq azəri dilini əski fars dili kimi müəyyənləşdirirdi” (Azərbaycan tarixi. Birinci cild. “Elm”, Bakı, 1998, s.268).

Bununla da Kəsrəvinin də, bu müəlliflərin də mövqeyi, amalı, məqsədi azəri dilini öz türk kökündən ayırmaqla yanlış və siyasiləşmiş konsepsiyaları ortalığa atmaqdan ibarət olmuşdur.

Azəri dili türk dil ailəsinə daxil olan bir dil olmaqla hal-hazırda Azərbaycan dili adlanır. Onun sosial bazasında azərbaycanlılar dayanır.

1937-ci ildən sonra Azərbaycan sözü dil və millət adı kimi təsbit olunmuşdur. Bütün bunlarla bərabər türk-azəri-azərbaycan sırası təsdiq edir ki, bu adlarla bağlı yaranmış ədəbiyyat nümunələri bir millətə (azərbaycanlılara) aiddir. Türk etnik adından başlamış diferensiallaşma ilə türk millət adını qarışdırmaq olmaz. Deməli, türk sözü ümumiləşdirici etnik termin kimi diferensiallaşmanın mənbəyidir. Bu cəhəti M.F.Köprülünün mövqeyi də açıqlaya bilər. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək ki, türk dillərini ümumiləşdirən etnik terminlərdən biri də *tatar* sözüdür. *Tatar* sözü ümumiləşdirici etnik termin olmaqla bərabər, həm də Azərbaycan türklərinin dilinin də adı olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində işlənmiş *tatar* dili, *rus-tatar* məktəbləri kəlmələrində *tatar* sözü Azərbaycan türklərinə aiddir.

F.İ.Stralenberq türk dillərini tatar dilləri də adlandırmışdır. O, “Avropa və Asiyanın şimal-şərq hissəsi” əsərin-

də Volqaboyunda və Sibirdə yaşayan türkdilli xalqların coğrafi ərazisinə Böyük Tatar demişdir. Böyük Tatarın ərazisini isə Böyük Tatar və Kiçik Tatar deyə iki yerə bölmüşdür. Böyük Tatar və Kiçik Tatar da yaşayan türkdilli xalqlara *tatarlar*, dillərinə isə *tatar dilləri* demişdir. Lakin burada *tatar* sözünün ümumiləşdirici xarakterinə aydınlıq gətirmək istərdik. *Tatar* (Tatar sözü barəsində geniş məlumat almaq üçün bax: Buludxan Xəlilov. Feillərin ilkin kökləri. Bakı, 1998, s.169) sözü “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında *tat eri* kimi işlənir: Sakalı uzun *tat eri* banla-dıqta — saqqalı uzun *tat eri* azan çəkdi. Burada *tat eri* birləşməsində *tat* sözü “yad”, *eri* isə “insan, kişi, adam” mənasındadır. Deməli, *tatar* yad, yabançı insan (islami, müsəlmançılığı qəbul etməyən, gec qəbul edən) mənasında olan *tat eri//tat er//tat er sözlərinin* tatar formasına düşməsindən yaranmışdır. Ona görə *tat eri//tat er//tat er//tatar* sözləri yad, yabançı insan mənasını bildirir.

Məlumdur ki, türklərin bir qismi islamiyyəti gec qəbul etmişdir (Türk xalqlarının bəziləri, o cümlədən xakas türkləri islam dinini qəbul etməmişdir). İslamı tez qəbul edən türklər isə onları (islami gec qəbul edənləri) *tatar* — yəni “yad insan” adlandırmışlar. Türk xalqları içərisində uyğurlar müsəlmançılığı (islami) gec qəbul edənlərdən biridir. Bu mənada M.Kaşğarının lüğətində yazılır ki, *tat* sözü Toxsı və Yağma dillərində uyğur kafirlərinin adıdır (Divani lüğət-it-türk. II c., Ankara, 1992, s.280-281). Burada M.Kaşğari kafir dedikdə müsəlman olmayan uyğurları nəzərdə tutmuşdur. Məşhur türkoloq həm də yazmışdır ki, *tat* bütün türklərə görə, farsca danışanlardır

(Divani lüğət-it-türk. II c., Ankara, 1992, s.280-281). Aydınca görünür ki, burada fars mənşəli tatlardan söhbət getmişdir. Ona görə də *tatar* sözündəki *tat* ilə fars mənşəli etnik qrupu bildirən *tat* sözünü qarışdırmaq heç cür mümkün deyildir. Bizə belə gəlir ki, türk xalqları içərisində ilk dəfə olaraq uyğurlar *tatar* adlanmışdır.

M.Kaşğarının uyğur kafirlərini (müsəlman olmayanlarını) *tat* adlandırması da bizim mövqeyimizin inandırıcı olduğunu təsdiqləyir. Ümumiyyətlə, türk xalqları içərisində uyğurlar müsəlmançılığı gec qəbul etmişlər. Onlar (745-840-cı illər) manihenizm adlanan dinə qulluq etmişlər. Bu din xristianlıq, məzdəklik və buddizmin qarışığından meydana gəlmişdir (Bax: Türkün qızıl kitabı. Birinci kitab, Bakı, 1992, s.138-139). Sonralar uyğurların bir qismi müsəlmançılığı qəbul edib onu Çinə yaysalar da, islamiyyəti ilk qəbul edən türk soyları onları *tat* (yad, yabançı insan) adlandırmışdır.

Məlumdur ki, bir çox vaxtlar azərbaycanlıları da *tatar* adlandırmışlar. Azərbaycan dilinə isə *tatar dili* deymişlər. Gürcülərin əksəriyyəti azərbaycanlıları indi də *tatar* kimi çağırırlar. Hal-hazırda isə *tatar* sözü türk xalqlarından birinin adıdır. *Tatar* sözü Kazan, Çulım, Barabın, Tobol və s. tatarları ümumiləşdirən bir etnik termin kimi işlədilir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, *türk* sözü də belə ümumiləşdirici etnik termindir. Müasir dünyada *türk* sözünə nisbətən *turan* sözü daha çox ümumiləşdirici etnik termin mahiyyətini kəsb etməkdədir.

I.4. Azərbaycan dili istilahi

“Azərbaycan dili” termininin hansı dövrdən işlənməsi də maraq doğurur. Dilçilik elmində belə bir fikir mövcuddur ki, guya “Azərbaycan dili” termini XX əsrin 30-cu illərinin məhsuludur. Halbuki son tədqiqatlar təsdiq edir ki, bu termin ən azı 700 il bundan əvvəl işlənməyə başlanmışdır. “Azərbaycan dili” termini Məhəmməd bin Hinduşah Naxçıvaninin (1292-1370) “Sihah əl-fors” lüğətində təsadüf olunmuşdur. Məhəmməd Naxçıvaninin “Sihah əl-firs” lüğəti 1328-ci ildə yazılıb başa çatdırılmışdır. Bu lüğətdə fars dilində az işlənən 2300 sözün mənası izah olunmuşdur. “Sihah əl-fors” lüğətində “Azərbaycan dili” termininin işlənməsi barədə V.Piriyev yazır: “Sihah əl-fors” lüğətində nəzərimizi cəlb edən əsas məsələ burada “zəban-e Azərbaycani”, yəni “Azərbaycan dili” istilahının işlənməsidir: Məhəmməd Naxçıvani “kəpita” sözünün izahında yazır ki, bu, halvanın bir növüdür və ona “**Azərbaycan dilində** bəyləqan deyirlər” (**be zəban-e Azərbaycani** bəyləqan guyənd); “coğd” sözünün müqabilində göstərilir ki, coğd bayquşun bir növüdür və “**Azərbaycan dilində** kəngər deyirlər” (**be zəban-e Azərbaycani** kəngər guyənd); “nəxiz” sözü ağac əkilmiş sahəni bildirir və “**Azərbaycan dilində** kərdu adlanır” (**be zəban-e Azərbaycani** kərdu xanənd) və s. Göründüyü kimi, lüğətdə üç yerdə “**Azərbaycan dili**” (kursiv bizimdir – B.X.) istilahi işlənmişdir” (V.Piriyev. “Azərbaycan dili” isti-

lahı nə vaxtdan bəllidir? – “Ədəbiyyat” qəzeti, 17 iyul, 1992).

V.Piriyev sonradan “Azərbaycan dili” sözünün lüğətin üç yerində işlənməsini daha da dəqiqləşdirərək yazır: “Müəllif (Məhəmməd Naxçıvani – B.X.) lüğətin üç yerində (s.26,77,132) farsca həmin istilahi - “zəban-e Azərbaycani” istilahını işlətmişdir” (V.Piriyev. Bir daha “Azərbaycan dili” istilahi barədə. – “Azadlıq” qəzeti, 13 may, 1995, s.8).

Çox güman ki, Məhəmməd Naxçıvaninin lüğəti diqqətlə oxunsa, nəinki üç yerdə, hətta çoxlu yerdə Azərbaycan dili istilahına rast gəlmək olar.

“Azərbaycan dili” termini daha əvvəlki dövrlərdə də mövcud olmuş və Azərbaycan əhalisinin danışdığı dili kimi işlənmişdir. Bu mənada Xətib Təbrizi (1030-1109) ilə Əbülülə Məərri arasındakı bir hekayənin məzmunu belədir: Xətib Təbrizi kor filosof şair Əbülülə Məərrinin dərində əyləşmişdi. Birdən onun Təbrizli qonşularından bir neçə adam içəri girir. Bu zaman Xətib Təbrizinin onlara qanı qaynayır. Həmin bu adamlar Xətib Təbrizinin həmyerliləri olurlar. Ona görə də Xətib Təbrizi müəllimlərdən icazə alır və öz həmyerliləri ilə söhbət edir. Söhbət qurtardıqdan sonra Əbülülə Məərri Xətib Təbrizidən həmyerliləri ilə hansı dildə danışdığını soruşur. O isə cavab verir ki, **azərbi dilində** danışdı. Əbülülə Məərri deyir ki, mən sizin dilinizi bilməsəm də, danışığınızı çox məmnuniyyətlə dinlədim. Sonra Əbülülə Məərri azərbi dilində olan danışığı olduğu kimi təkrar edir (Bax: M.F.Köprülü. Azəri, Bakı, 2000, s.99).

Burada **azərbi** sözü əslində Azərbaycan sözünün fonetik variantıdır. **Mətnə isə ərəb dilində “bi-l-adər-bicidə” kəlməsi ilə yazıldığına görə dilçilər arasında müəyyən mübahisələr yaratmışdır. Lakin bu mübahisələrin heç biri Azərbaycan dili termininin hələ XI əsrdə də işləndiyinə kölgə sala bilmir.**

Azərbaycan dili kəlməsinin XI əsrdə işlənməsi bu ifadənin dil və ərəzi adı kimi qədimliyinə bir işarədir. Azərbaycan adının həm ərəzi, həm də dil adı kimi işlənməsinin özündə də heç bir uyğunsuzluq yoxdur. “Belə ki, məsələn, Çin, Koreya, Yaponiya, Rusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tuva, Özbəkistan yer adları ilə həmin ərəzilərdə yaşayan xalqların dil adları arasındakı uyğunluq heç kəs inkar etmir” (Mübariz Yusifov. Dahi şəxsiyyətin nitq fenomenliyi. Bakı, 1997, s.16-17). **Azərbaycan sözünün yer və dil adı olması hər iki mənada qədimliyin göstəricisidir.**

XI yüzilin böyük türkoloqu Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it türk” adlı əsərində bir xəritə verilmişdir. M.Kaşğari həmin xəritədə XI yüzilin coğrafiyasını əks etdirmişdir. Bu xəritədə bir çox ərəzilərlə yanaşı, həm də Azərbaycanın ərəzisi, qonşuluqda yaşadıkları xalqlar göstərilmişdir (Divanü lüğət-it-türk (tercüməsi çevirən Besim Atalay). I c., Ankara, 1992). Xəritədə Azərbaycan adının qeydə alınması indiyə qədər tədqiqatçıların diqqətindən yayınsa da, bu faktı nəzərdən qaçırmayan da olmuş və xəritədə əks olunmuş ərəzilərdən, onların xalqlarından bəhs etmişdir. Konkret olaraq xəritədə Azərbaycanla bağlı mövcud olanlar barəsində

belə bir şərh yazmışdır: **“Xəritədə Azərbaycan adı Azərabadkan şəklində (ərzi Azərabadkan – yəni, Azərbaycan ərəzisi, Azərbaycan torpağı) yazılıb.** O, (yəni Azərbaycan – B.X.) xəritədə şimal-qərb istiqamətində Xəzər dənizinin (xəritədə “bəhri Abesqun” – yəni, Abesqun dənizi. Bu, (dəniz – B.X.) Xəzərin qədim adlarından biridir) qərbində yerləşir. Cənubda Xorasan, İraq, şərqdə Rum, şimalda Xəzərlər (“Dərbəndi Xəzəran” – xəzərlərin Dərbəndi), qərbdə Şam (“ərzi əl-Şam”– Şam ərəzisi, Suriya) ilə həmsərhəddir” (Xəlil Ağaverdi. 930 yaşlı xəritədə Azərbaycan. – “Xalq qəzeti”, 21 sentyabr, 2000, № 215 (23580), s.5).

Azərbaycan sözü dil adı kimi XIX əsrdə də işlənmişdir. V.V.Radlovun XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yazılmış “Opıt slovarya tyurkskix nareçiy” adlı dörd cildlik (8 kitabdən ibarət) lüğətindəki **Azərbaycan ləhcəsi//dili** terminini də nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Azərbaycan dili termini 1903-cü ildə N.F.Katanovun çap etdirdiyi “Uryanxay dili” adlı iki cildlik əsərində də işlənmişdir.

Azərbaycanla bağlı olan bu faktların özü də dilimiz, xalqımızın və dövlətçiliyimizin tarixi baxımından əhəmiyyətli rol oynayır. Həm də bu faktlar təkzib edirik ki, Azərbaycan sözü XX əsrin 30-cu illərində meydana çıxmamış, əksinə qədim tarixi köklərə söykənmişdir. Deməli, bu sözə XX əsrin 30-cu illərinin siyasi baxışından qiymət verməyin elmi əsası yoxdur. Sadəcə olaraq elmi irsimizə və qaynaqlarımıza diqqətlə yanaşmalı, tarixi faktlara biganə qalmamalıyıq.

Azərbaycan sözünün mənbələrdə işlənməsi onu təsdiq edir ki, bu kəlmə ərazi və dil adı kimi tarixən mövcud olmuşdur. Lakin bu mənbələrdən xəbərsiz olanlar (bəzən isə xəbərləri olanlar heç bu mənbələrin adını da çəkməmişlər) Azərbaycan sözünün ərazi və dil adı olmasının qədim tarixi köklərini nəzərə almamış və süni şəkildə həqiqəti təhrif etmişlər. Həqiqətin təhrif olunmasında İran və Sovet tarixşünaslığının mövqeyi üst-üstə düşmüşdür. Vaxt ilə Seyid Əhməd Kəsrəvi Tehrandə “Azəri, ya zəbane bostane Azərbaycan” (“Azəri, yaxud qədim Azərbaycan dili”) adlı əsər çap etdirmişdir. Başdan-ayağa cəfəng fikirlərlə dolu olan bu əsərdə Azərbaycan xalqının dili, tarixi, ərazisi qərəzli və Azərbaycanın əleyhinə olan şovinist mövqedən “tədqiq edilmiş”dir. Onun əsərində siyasi dairələrin məqsədli şəkildə apardıqları təbliğatın təsiri aydın şəkildə hiss olunur. Çox haqlı olaraq M.Hacıyev Seyid Əhməd Kəsrəvinin mənbələrə əsaslanmayan, faktlara söykənməyən bu fikrinə etiraz edir: “Yalnız bir neçə il bundan əvvəl “Qafqaz Azərbaycanı” adlanmağa başlanan Bakı vilayətinin adı Aran olmuşdur...”

Əgər qafqazlı qardaşlarımız öz yeni yaranmış ölkə və millətlərinin qədim adını saxlayıb, onu “Aran” adlandırsaydılar, daha yaxşı olardı, onlara qarşı heç kəsin sözü və etirazı da ola bilməzdi. Bəzi qədim müəlliflərin “Azərbaycan” adını daha genişləndirib Aran şəhərlərini də ona daxil etmələrinə baxmayaraq, demək lazımdır ki, o vilayət heç vaxt Azərbaycan adı daşımamışdır” (Bax:

Maqsud Hacıyev. Öz dilim - vicdanım, iftixarımdır. – Azərbaycan. № 8, 1990, s.166).

Deməli, Seyid Əhməd Kəsrəvi mənbələri nəzərə almadan Azərbaycan adı ilə razılaşmamışdır və Bakı vilayətinin adını Aran adlandırmışdır. Halbuki Azərbaycan ərazisi yalnız Bakı vilayətindən ibarət deyildir. Aran adına gəldikdə isə bu ad Azərbaycan ərazisinə daxil olan vilayətlərdən biridir. Həm də yuxarıda M.Kaşğarının (XI əsr) və Məhəmməd Naxçıvanının (XIV əsr) əsərlərində, eləcə də digərlərində Azərbaycan sözünün işlənməsi təsdiq edir ki, Seyid Əhməd Kəsrəvi mənbələrə və faktlara düzgün yanaşmamışdır. Bu mənada M.Hacıyevin fikri və mövqeyi də əsaslı olduğu qədər də elmidir. O, Seyid Əhməd Kəsrəvinin dəlilsiz-sübutsuz fikrinə qarşı yazır: “...Aran adı müstəqil dövlət adı deyil, vahid Azərbaycanın bir vilayətinin adı olmuşdur. Azərbaycanın Qəzvin, Zəncan, Şamaxı, Gəncə və s. vilayətləri kimi. Ona görə də bəzi tarixçilər Azərbaycanın şimal hissəsindən bəhs edərkən, onu Aran deyil, ümumi adı ilə Aderbadakan, Azərbaycan, Azərbaycan və s. şəkillərdə adlandırmışlar”. (Bax: Maqsud Hacıyev. Öz dilim – vicdanım, iftixarımdır. – Azərbaycan. № 8, 1990, s.166) Azərbaycan adını inkar edənlər sırasında İran və Sovet tarixşünaslığının xeyli “xidmət”i olmuşdur. Bu “xidmət”də İranla Sovetlər İttifaqının mövqeyi üst-üstə düşmüşdür. İranla Sovetlər İttifaqının mövqeyinin üst-üstə düşməsi bir sıra səbəblərlə bağlı olmuşdur. Birincisi, İran heç vaxt Azərbaycanın müstəqil olmasını ürəkdən istəməmişdir. Ona görə ki, Azərbaycanın müstəqil

və güclü olması İranın tərkibində olan Cənubi Azərbaycanın da müstəqillik tələb etməsi ilə nəticələnə bilər. İkincisi, Azərbaycanın müstəqil olması Sovetlər İttifaqını və onun siyasi karyerasını heç vaxt razı salmamışdır. Beləliklə, Azərbaycana olan münasibətdə İranla Sovetlər İttifaqının mənafeyi bir-birini tamamlamışdır. Həm də İranın və Sovetlər İttifaqının apardığı siyasəti qəbul edən dövlətlər də (eyni zamanda öz maraqları naminə bu məcburiyyətdə qalanlar) istər-istəməz Azərbaycana qarşı qeyri-obyektiv münasibətə haqq qazandırmışlar.

İranın hakim dairələri, millətçi şovinistləri nəinki türk dilinin, eləcə də Azərbaycan dilinin işlənməsi və yayılması arealına həmişə qısqançlıqla yanaşaraq onlara qarşı müqavimət göstərmişlər. Bununla da Azərbaycan dilini fars dilinin içərisində əritməyə çalışmışlar. İş o yerə çatıb ki, genetik, fonetik-qrammatik cəhətdən İran dillərindən fərqlənən Azərbaycan dilinin kökünü saxtalaşdıraraq onun İran dilinin özülü üzərində qurulması fikrində bulunublar. Bununla da, Azərbaycan dilini sıxışdırmaq, öz içərilərində əritmək, nəyin bahasına olursa-olsun bu xalqın ədəbiyyatına, mədəniyyətinə yiyə durmaq İranın siyasi dairələrinin əbədi mövqeyi olmuşdur. Əsl həqiqət isə tamam başqadır. Həqiqət əvəzinə yalan, böhtan yazmaq Kəsrəvidən başlamışdır. Sonradan isə saxta tarix yaratmaq yolunda xeyli “işlər” aparılmışdır. Artıq tarixin necə saxtalaşdırıldığı aşkar olunur, əsl həqiqət üzə çıxır. Odur ki, Nasir Purpirar “On iki əsr sükut!” adlı kitabında yazır: “Yüzlərcə sənədin qərəzsizcə araşdırılması göstərir ki, yəhudilərin sifarişinə

arxa duruşu ilə Həxamənişlər (Əhəmənilər – B.X.) adı ilə “İran” tarixinə girən qövm qətiyyənlər yerli və “İran”lı olmamışlar. Şayəd onları yerli olmayan yeganə mühacir qəbilələr kimi anlamaq olar ki, miladdan öncə 650-ci ildə və ya daha doğrusu, Babilin süqutundan qısa bir zaman öncə Babilə, Beynəlnəhrinə və sonra da “İran”a soxulmuşlar” (Nasir Purpirar. On iki əsr sükut! (çevirən: Guntay Cavanşir). Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı. Bakı, 2002, s.268).

Azərbaycan dili və tarixini saxtalaşdırarlardan biri də Əbdül Əli Karəng olmuşdur. Onun yanlış və əsassız fikirləri etirazla qarşılanmışdır: “...Əbdül Əli Karəng 1959-cu ildə İranda nəşr olunmuş bir əsərində müasir fars dilini, yaxud, İran dillərinin bir-birinə çox yaxın olan, yalnız bir sıra fonetik fərqlərlə ayrılan müasir İran dillərini Azərbaycanın türk dilinin (XI-XII əsrə qədərki dilinin) anası-özülü hesab edir.

Hal-hazırda da İranın hakim dairələri Cənubi Azərbaycanda dilimizi sıxışdırıb aradan çıxartmaq üçün az cəhd etmirlər. İndi də İranın islam hakim dairələri bu müəlliflərin əsərlərini əllərində bayraq edərək, deyirlər ki, azərbaycanlılar yenidən öz qədim dillərinə – yəni fars dilinə qayıtmalıdır” (Bax: Maqşud Hacıyev. Öz dilim – vicdanım, iftixarımdır. – Azərbaycan. № 8, 1990, s.168). Göründüyü kimi, azərbaycanlıların qədim dilini fars dili hesab etmək böhtançı, şovinist, millətçi təmayüldən başqa bir şey deyildir. Azərbaycan və fars dilləri bir-birindən fərqli dil ailəsinə aid olduğu halda,

bunları eyni köklü dil hesab etmək dilimizin, xalqımızın tarixini göz görə-görə ağlasığmayan bir şəkildə saxtalaşdırmaqdır. Məqsəd isə aydındır. Təki azərbaycanlılara məxsus mədəniyyət, ədəbiyyat, dil etnoqrafiya və s. farslara aid edilsin, yaxud da azərbaycanlılar fars köklü bir millət kimi təqdim olunsun. Bununla da farsların si-yasi dairələri Azərbaycanın maddi-mənəvi, tarixi-etnik, dövlətçilik, sosial-siyasi və s. bazasına yiyə durmaqla özlərinə zəngin bir tarix yaratmaq iddiası ilə beyinləri zəhərləyir, gərəkli tarix səhifəsini saxtakarlıqla doldururlar. Bəs onların özləri kimlərdir? Bu barədə “On iki əsr sükut!” kitabında xeyli təhlillər vardır. Təhlillərin, araşdırmaların nəticəsi kimi oxuyuruq: “İran”da qətiyyətlə Pars adında bir ölkə və tarixdə qətiyyətlə Parslar adında bir qəbilə və qövmlərdir. Yəhudi tarixçiləri ilə eyni görüşləri və hədəfi paylaşan öz tarixçilərimiz bu saxta sözü gündəmdə saxlamaqla, əski İran qövmlərinin viranedicisi vəhşi axınçı qövmə söyüş kimi söylədikləri Pars sözünü saxtalaşdıraraq və bu sözə tarixən, ifadə etmədiyi bir mənanı yükləyərək, milli vəhdət və birliyi pozmağa çalışmışlar” (Nasir Purpirar. On iki əsr sükut! (çevirən: Güntay Cavanşir). Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı. Bakı, 2002, s.273). Pars//Parse sözünün mənası barədə yazılır: “İran” xalqları bu tanınmaz, kimliksiz və qaniçən qövmü “Parse” olaraq adlandırdı. Bu ləqəb əski “İran”da, indiki “İran”da və Midiya və Elam lüğətnaməsində “dilənçi, sülənən və işğalçı” olaraq anlaşılmaktadır. Bu ləqəbdən fars dilində “pərse zədən (veyllənmək, avaralanmaq)”

sözü düzəldilmişdir və hətta İran xalqları köpəyin əsəbi hürüşünü köpəyin hürüş səsinə uyğun olaraq “Pars” adlandırmışdır” (Nasir Purpirar. On iki əsr sükut! (çevirən: Güntay Cavanşir). Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı. Bakı, 2002, s.273).

Özünü üstün tutmaq, başqa millətlərə yuxarıdan aşağı baxmaq, fars şovinizminin tarix boyu tutduğu mövqe olmuşdur. Bu, həm də İranın apardığı siyasətin tərkib hissəsində həmişə məqsədli şəkildə özünü göstərmişdir. Xüsusilə, İrandakı azərbaycanlılar və onların dili, şimaldakı azərbaycanlılar və onların qurduğu dövlət fars şovinizminin həmişə narahatçılığına səbəb olmuşdur. Tarix boyu azərbaycanlılara, Azərbaycan dilinə qısqanc münasibət hiss olunmuşdur və indi də hiss olunmaqdadır. Azərbaycanlılara və Azərbaycan dilinə bu cür düşmən münasibət barəsində bir faktı qeyd etmək yerinə düşər. Düzdür, biz bu faktın getdiyi mənbə olan “Azərbaycan” qəzetini (N 56, 8 noyabr, 1946) axtarsaq da, tapa bilmədik. Görünür ki, belə dəyərli faktların getdiyi mənbələri hansı yollasa (!) yoxa çıxartmışlar. Ancaq bununla belə, həmin faktı ilk mənbədən əldə edə bilməsək də, burada verməli oluruq. Belə ki, doğma dilini dərin məhəbbətlə sevən Firudin İbrahimi “Ana dilimizin düşmənləri” adlı məqaləsində yazırdı: “Mənim pasportum Azərbaycan dilində yazılmışdı (Cənubi Azərbaycanda qurulmuş demokratik hökumət zamanında Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dili idi. – M.H.). Fransaya viza almaq üçün mən (yəni Firudin İbrahimi – B.X.) pasportumu İranın xarici işlər nazirliyinə təqdim etdim... İdarə məmurları mənim pas-

portumu Azərbaycan dilində gördükdə ildırım vurmuş adamlar kimi mat qaldılar. Mənə: – Ağa, bağışlayın, biz bu pasportu qəbul edə bilmərik. Çünki, azərbaycanca yazılmışdır, bu rəsmi dil deyil – deyə pasportu əldən-ələ ötürdülər. Pasportum bütün idarələri dolandı... Pasportun Azərbaycan dilində yazılması Xarici İşlər Nazirliyi üçün çətin həll olunan bir məsələ açmış və ömürlərini idarə stolunun dalında çürütmüş bürokratlar üçün əngəl olmuşdu” (Bax: Maqşud Hacıyev. Öz dilim - vicdanım, iftixarımdır. – Azərbaycan. № 8, 1990, s.169). Budur, Cənubi Azərbaycanda azərbaycanlılara və Azərbaycan dilinə olan münasibət. Bu cür düşmənçilik münasibətinin nəticəsidir ki, İranda 30 milyondan çox azərbaycanlının yaşamasına baxmayaraq, Azərbaycan dilində məktəb, təhsil yoxdur.

Azərbaycanın tarixi coğrafiyası indikindən qat-qat geniş areallı olmuşdur. Bunu “Azərbaycanın tarixi coğrafiyası” kitabındakı tərtib olunmuş xəritələr də təsdiq edir (Bax: Историческая география Азербайджана. «Наука», Баку, 1987.). F.Məmmədovanın (Bax: Историческая география Азербайджана. «Наука», Баку, 1987, с.36-41) (b.e.ə. III əsr - b.e. VII əsr), N.Vəlixanovun (Bax: Историческая география Азербайджана. «Наука», Баку, 1987, с.74) (ərəb işğalından sonrakı dövrdə Azərbaycanın tarixi coğrafiyasını əks etdirən), M.X.Şəriflinin” (Bax: Историческая география Азербайджана. “Elm”, Baku, 1987, s.89 -91) (Azərbaycan ərazisində IX-XII əsrlərdə yaranmış feodal dövlətlərinin – Şirvanşahlar, Məzyədilər, Sacilər, Salarilər, Şəddadilər, Rəvvadilər və

Naxçıvanşahlar), V.Z.Piriyevin (Bax: Историческая география Азербайджана. «Наука», Баку, 1987, с.104-105) (Azərbaycan torpaqlarının XIII-XIV əsrlərdəki tarixi coğrafiyası), O.Ə.Əfəndiyevin (Bax: Историческая география Азербайджана. “Елм”, Баку, 1987, с.115-116) (Azərbaycanın XV-XVI əsrlərdəki tarixi-coğrafi hüdudları), Ə.Ə.Rəhmani və F.M.Əliyevin (Bax: Историческая география Азербайджана. «Наука», Баку, 1987, с.125) (Azərbaycanda XVI əsrin sonu - XVIII əsrlərdə sərhədlər və inzibati bölgü) tərtib etdikləri xəritələr Azərbaycan tarixinə dair vacib və mühüm məlumatlar verməklə yanaşı, həm də Azərbaycan dilinin işlənmə arealının tarixən geniş olması barədə də müəyyən təsəvvürləri əhəmiyyətli dərəcədə dərinləşdirir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Manna, Midiya, Atropatena, Albaniya dövlətləri Azərbaycanın tarixi coğrafiyasının hüdudları içərisində mövcud olan dövlətlərdir.

Manna, Midiya (Maday), Atropatena, Albaniya dövlətləri Azərbaycan türklərinin dövlətləridir və orada müxtəlif etnoslar da yaşamışdır. Əgər belə demək olarsa, Mannada yaşayan Manna xalqı, Midiyada (Madayda) yaşayan Midiya (Maday) xalqı, Atropatenada yaşayan Atropaten xalqı, Albaniyada yaşayan Alban xalqı Azərbaycan türklərinin nüfuzundan, üstün mövqeyindən kənardə deyildir. Deməli, Manna, Midiya (Maday), Atropatena, Albaniya adları ümumiləşmiş ad kimi türk mənşəli tayfaların üstünlüyünə və aparıcı roluna məxsusdur, aiddir.

I.5. Azərbaycan dilinin tarixindən bəzi məqamlar

Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir. 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası qəbul olundu. Konstitusiyanın 21-ci maddəsində Azərbaycan dilinin müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olması məsələsi təsbit olundu. Rəsmi dövlət dili statusu almış Azərbaycan dilinin inkişafı üçün daha da münbit şərait yarandı.

Azərbaycan tarixinin yaxın keçmişində Azərbaycan dili təqib və təzyiqlərə məruz qalmış, əslində nüfuzunu, rəsmi dövlət dili kimi statusunu itirmişdi. Azərbaycan dilinə qarşı qısqanc, qərəzli və ədalətsiz münasibət 1956-cı ildə Azərbaycan Konstitusiyasında “Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir” maddəsi olanda da davam etmişdir. O vaxtın özündə də iclasların, qəzetlərin, rəsmi dövlət adamlarının dili Azərbaycan dili olmayıb və kargüzarlıq işləri doğma ana dilimizdə aparılmayıb. 1950-ci illərdəki siyasi rejim “sovet ailəsi”, “sosialist milləti”, “məzmunca sosialist, formaca milli” mahiyyət kəsb etmiş, milli təmayüllərə millətçilik damğası vurmuşdur. Bu mənada “Azərbaycan dili dövlət idarələrində”, “Yüksək dil mədəniyyəti uğrunda”, “Azərbaycan ədəbi dilinin bəzi məsələləri haqqında” və s. məqalələr 1950-ci illərdə Azərbaycan ədəbi dili və onun işləkliyi barəsində geniş təsəvvür yaradır. 1956-cı

ildə yazılmış “Azərbaycan dili dövlət idarələrində” məqaləsinin məzmunundan aydın olur ki, həmin vaxt Azərbaycan xalqının dövlət idarələrində ana dilini işlətmək hüququ olsa da, reallıqda vəziyyət tamam ayrı cür idi. Məqalədə yazılır: “Respublikamızda Sovet hakimiyyətinin birinci on ili ərzində dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlənməsinə xüsusi diqqət verilir və təhriflərin qarşısı alınır. Lakin təəssüflə demək lazımdır ki, son on beş-iyirmi ildə bu cəhətdən kobud təhriflərə yol verilmişdir. Bəzi idarələrdə və bəzi adamlarda Azərbaycan dilinə qarşı biganə, laqeyd münasibət yaranmışdır. Hələ onu demirik ki, vətəndaşların azərbaycanca olan ərizələrinə, yaxud bu və ya digər azərbaycanca olan yazılara ana dilində cavab verməyən, ya da tamamilə cavabsız buraxan bürokratlar da tapılır”. Əlbəttə, bu cür fikirlər bir şəxs deyil, yüzlərlə ziyalımızın Azərbaycan dilinin işlənməsinə maneçilik göstərənlərə qarşı qəzəbi və etirazı, o dövrdə milli mədəniyyətin, milli dillərin inkişafına əngəl törədənlərə qarşı mübarizəsi kimi başa düşülməlidir.

Hələ keçən əsrin ortaları, 1950-ci illərdə Azərbaycan dilini yalnız məişət, ədəbiyyat dili kimi məhdudlaşdırmaq, iqtisadi, ictimai həyatın müxtəlif sahələrində, o cümlədən dövlət idarələrində geniş şəkildə işlənməsi imkanını azaltmaq meyilli qüvvələr “məharətlə” mübarizəyə girişirdilər. Onlar dövlət idarələrində məsul vəzifələr tutaraq Azərbaycan dilinin işlənməsinə laqeyd münasibət bəsləyir, ana dilimizin və bu dildə danışan xalqımızın hüquqlarını pozurdular. Bu barədə “Azər-

baycan dili dövlət idarələrində” məqaləsində yazılırdı: “Belə bürokratlarla mübarizə bütün partiya və sovet təşkilatlarının, bütün vətəndaşların borcudur. Respublikanın dövlət, partiya və ictimai təşkilatlarında Azərbaycan dilinə etinasızlıq göstərən şəxslər kobud səhvə yol verirlər. Bəziləri də idarənin “xüsusiyyətini” bəhanə gətirirlər. Məsələn, deyirlər ki, Maliyyə Nazirliyi sistemində guya Azərbaycan dilini işlətmək çətinidir və sair. Bu bəhanələrin əsassız və puç olduğu aydındır”. Deməli, milli dilin – Azərbaycan dilinin işlənməsinə qarşı əsassız qaydalar qoyulurdu. Halbuki həmin illərdə də Azərbaycan dili ədəbi dilin bütün tələblərinə, normalarına tam şəkildə cavab verir və lüğət tərkibinin, qrammatik quruluşunun zənginliyi baxımından dövlət dili səviyyəsində dura bilirdi.

Azərbaycan dilinin dövlət idarələrində hüquqlarını bərpa etmək istəyində olanlardan biri də Mirzə İbrahimov idi. Şübhəsiz ki, o, Azərbaycan dilinin dövlət idarələrində işlənməsinin mahiyyətini dərinlən başa düşürdü. Ona görə də yazırdı: “Dövlət idarələrinin Azərbaycan dilində aparılması o demək deyildir ki, azərbaycanca bilməyən bir vətəndaşı cavabsız buraxasan, yaxud onun şikayətinə anlamadığı dildə cavab verəsən. Təbiidir ki, bu da yanlış bir hərəkət olar. Belə vətəndaşlara rus dilində cavab vermək, yəni onu başa salıb təmin etmək lazımdır”.

Azərbaycan dilinin canlı ünsiyyət vasitəsi kimi işlənmə arealı da əsas şərtlərdən sayılır. Dilin təbiəti də insanın təbiəti kimidir. Belə ki, onu qorumaqla yanaşı,

qayğı göstərmək və işlənməsinə münbit şərait yaratmaq lazımdır. Bunun üçün, hər şeydən əvvəl, dilin mənəvi haqqını başa düşmək, onun hüquqi statusuna hörmət etmək, qanuni fəaliyyətini tənzim etmək ən vacib işlərdən biri sayılmalıdır. Məhz bu mənada da Mirzə İbrahimov Azərbaycan dilinin haqqını qanun çərçivəsində tələb edərək yazırdı: “Respublikanın dövlət idarələrində və ictimai təşkilatlarında işlərin azərbaycanca aparılması isə qanuni bir haldır. Çünki bir xalqın öz idarələrini ana dilində idarə etmək arzusundan təbii bir şey ola bilməz. Sovet quruluşunda bu, hər bir xalqın pozulmaz hüququdur. Bu hüquqa hörmət etmək hamının vətəndaşlıq borcudur”.

II Fəsil**Azərbaycan dilinin tətbiqi məsələləri****II.1. Azərbaycan dilini pinti şəkildə
təqdim edənlər**

Dil hər bir millətin məbədgahı, məbəd yeridir. Məbədin və məbədgahın müqəddəsliyini hər bir kəs qorumağıdır. Bu iş müqəddəs bir borc kimi yanaşılmalıdır. Ancaq kirli adamlar məbədi, məbədgahı korladıqları kimi, laqeyd, biganə olanlar da dili korlayırlar. Bəzən dilin qayda-qanunlarına riayət etmərlər, dilin başına olar-olmaz oyunlar açırlar, bir sözlə, dilə təxribat edirlər. Dilə təxribat vətənə, millətə olan təxribat qədər təhlükəlidir.

Dil millətin hər bir üzvünün namusu, şərəfidir. Bura yersiz müdaxilə, yersiz əl uzatmaq, ağına-bozuna baxmadan nəyisə dəyişmək namusa və şərəfə olan hücumdur. Hər bir vətəndaş, hər bir insan bunu belə başa düşməlidir və bunu belə qəbul etməlidir.

Dil millətin qürur yeri, qürur mənbəyidir. Bu qürura söykənməklə, bu qürur vasitəsilə yazıçılarımız, şairlərimiz tarixə düşüblər. Bizim hər birimiz indi onları oxuyur və öyrənirik. Dil olmasaydı, bu, müşkül bir iş çevrilərdi. Dil öz qüruru, daxili potensialı və imkanları ilə eləcə də qayda-qanunları, ahəngi ilə şairləri, yazıçıları nəsil-dən-nəsilə tanıdıb, ədəbiyyat tariximizin şanlı səhifəsini yaradıbdır. Ona görə də bu dilin

qayda-qanunlarını pozmaq, daxili ahənginə xələl yetirmək dilin qüruruna müdaxilə etməkdir. Həm də dilin qüruru ilə oynamaq, dilin qürurunu aşağılamaq, dilin qüruruna toxunmaq, ən başlıcası, dilin qürurunu sındırmaqdır.

Dil əcdadlarımızın, ulularımızın bizə miras qoyub getdiyi bir əmanətdir. Hər birimiz bu əmanəti şərəfimiz, ləyaqətimiz hesab edərək qorumağı və yaşatmalıyıq. Ancaq etiraf etmək lazımdır ki, dilin tətbiq olduğu sahələrin bir qisminə dilin qüruruna, şərəf və ləyaqətinə təxribat olunur. Dilin qayda-qanunlarına laqeydlik, biganəlik baş alıb gedir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu gün kütləvi informasiya vasitələrinin - qəzetlərin, jurnalların, ekran və efirlərin maarifləndirici funksiyası heçə enibdir. Bir çox kütləvi informasiya vasitələrindən biz heç nə öyrənmirik. Öyrəndiklərimiz dilin qayda-qanunlarını pozmaq, dilin ruhuna, qüruruna, şərəf və ləyaqətinə toxunmaqdır. Bəzən kütləvi informasiya vasitələrinin bir qisminə dilin hüquqlarını tapdalamaqla, onun qayda-qanunlarını korlamaqla məşğul olurlar. Çap olunan bəzi yazı-pozularda, müsahibələrdə, televiziya və radio çıxışlarında dili korlayanları görməmək mümkün deyildir. Bəzi televiziya və radio verilişlərinin aparıcıları dili korlayır, dilin qayda-qanunlarını pozur, mənasız və məzumsuz danışıqları ilə dilin başına ip salıb oynadırlar. Bu artıq dildə xoşagəlməz bir meyilə çevrilibdir. Onlar hər an, hər dəqiqə dili qətl etsələr də, bu barədə düşünmür, və ağıllarına da yaxşı mənada heç

nəyi götürürlər. Belələri hər an, hər dəqiqə, hər saat dilin qayda-qanunlarını pozaraq dilin üzərində az qala cərrahiyyə əməliyyatı aparırlar. Heç bir cərrahiyyə əməliyyatına ehtiyacı olmayan dilin qayda-qanunlarını pozaraq onu pinti bir vəziyyətə salırlar. Saf, təmiz Azərbaycan dili bu gün onu korlayanların sayəsində pinti bir vəziyyətə düşür. Bir sözlə, Azərbaycan dilini bəzi kütləvi informasiya vasitələri pinti bir şəkildə təqdim edirlər. Dildə bu cür pinti meyilləri yaradanlar internet portallarında da fəallaşmışlar. Əksər vaxtlar internet portallarında hər gün dil qətl olunur. Burada nəzarət mexanizmi o qədər itibirdir ki, dil zəlif, şikəst bir vəziyyətə alıbdır. Hətta qəzet, jurnal, radio və televiziya ilə müqayisədə internet portallarında dilin vəziyyəti daha acınacaqlıdır. İnternet portallarında dilin qayda-qanunlarının pozulması və məzmunuz yazışmaların baş alıb getməsi adiləşibdir. İnternet portallarında bu cür meyillərin gün-gündən çoxalması dilin özünəməxsusluğunu, ruhunu əlindən alır bir yana, həm də qüsurlu bir dil formalaşdırır. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, internet portallarında cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin nümayəndələri fəaliyyət göstərir, o cümlədən, ziyalılar. Ancaq ziyalıların internet portallarında dilin keşiyində durmaları bir yana qalsın, heç bəziləri öz yazı-pozularında dilin qayda-qanunlarının keşiyində dayanmırlar. Belə olan təqdirdə internet portallarında Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarını qorumaq ictimai məsuliyyətə çevrilir. İnternet

portallarında Azərbaycan dilinin keşiyində dayanmaq məsələsi ictimailəşmədiyi üçün ictimaiyyətin hər bir üzvünün marağında da olmur. Nəticədə internet portallarında Azərbaycan dilinin təəssübkeşliyi çəkilmir, Azərbaycan dilinin keşiyində dayanılmır, Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarının qorunması məsuliyyətə, vətəndaşlığa çevrilə bilmir. Bu da bir həqiqətdir ki, oxu vərdişi itibirdir. Oxu mədəniyyəti arxa plana keçibdir. İnsanları oxuyub mənimsəməkdən daha çox, mətləb, nəticə maraqlandırır. Bu mənada kitabların az oxunduğu dövrdə internet portallarındakı materialların da diqqətlə oxunmadığı fikrini qəbul etməliyik. İnternet portallarından istifadə edənlər materialların əsas qayəsi ilə maraqlanırlar. Oradakı dil qüsurları, dilə olan biganəlik, laqeydlik onlar üçün nə əsas hədəfdir, nə də məqsəd. Ona görə də oxu mədəniyyəti və bu mədəniyyətə olan tələbatın azaldığı bir dövrdə internet portallarındakı materialların dilindəki qüsurlar yazı mədəniyyətini və məsuliyyətini daha da az aşağı səviyyəyə salır. Belə olduğu üçün internet portallarında, bizə görə, dilin qayda-qanunlarını qorumaq üçün peşəkar redaktorlara ehtiyac vardır. Hər bir internet portalında mükəmməl redaktorlar olmalıdır. Həmin redaktorlar internet portallarındakı materialların dilini nəzarətə götürməlidir. Onu da qeyd edək ki, bir sıra nəşriyyatlarda peşəkar redaktorların, korrektorların olmadığı bir vaxtda, təbii ki, internet portallarında redaktorların, korrektorların olması barədə çoxları düşünür və düşünmək də istəmir. Yeri gəlmişkən

onu da qeyd edək ki, hər bir internet portalında dili və onun qayda-qanunlarını qorumaq üçün peşəkar redaktorların və korrektorların olması vacibdir. Axı vaxtilə hər bir nəşriyyatın redaktoru, korrektoru, məsul katibi və s. olmuşdur. Hətta çap olunan kitablarda da bu ənənə qorunub saxlanıbdır. Məhz bu ənənəni internet portallarında da yaşatmaq lazımdır. Heç olmasa, bu yolla müəyyən qədər dilin keşiyində dayanmaq olar. Əks təqdirdə yazı mədəniyyətinin aşağı düşdüyü bir vaxtda internet portalları bu mədəniyyəti tamamilə məhv edəcəkdir. Nəticədə qayda-qanunu olmayan bir dil yaranacaqdır. Bir də, bu artıq bütün dünya dillərini çuğlayan bir problemdir. Dünya dillərinin hər biri bu problemlə üz-üzə qalıbdır. Bir daha qeyd etməyi özümə borc bilirəm ki, internet portallarındakı dil xətalrı dil üçün çox qorxuludur. Vaxtilə kitablardakı səhvlərə aid nümunələr çap olunardı və kitabın arxa səhifəsində özünə yer alardı. Bu ənənəni internet portallarına da şamil etmək olar. İnternet portallarındakı materialların altında, yaxud da yanında materialdakı dilə aid düzəlişlər guşəsi yaratmaq olar. Bu guşədə internet portalındakı hər bir materialda olan dil qüsurları, düzəlişlər qeydə alınmalıdır. Dil qüsurlarını bu cür islah etməklə internet portallarında dil mədəniyyətinin qorunmasına müəyyən dərəcədə nail olmaq mümkündür.

II.2. Azərbaycan dilində gedən xoşagəlməz meyillər: onların qarşısını almaq yolları

Dildə və dilçilikdə olan xoşagəlməz meyillərin qarşısını almaq üçün görülən işlərlə bağlı fikir və mülahizələrimizi qeyd etməyi vacib sayırıq.

Birincisi, Respublikada dilin tətbiq sahələrində olan qüsurların təhlili ilə bağlı xeyli sayda dilçilərin, ziyalıların məqalələri çap olunur. Həmin məqalələrdə dildə gedən proseslər diqqət mərkəzində saxlanılır və bu prosesin müsbət və mənfi cəhətləri araşdırılır. Ancaq oxu vərdişinin geriləməsi, eyni zamanda çap olunan qəzet, jurnalların çoxluğu və digər səbəblər imkan vermir ki, geniş oxucu kütləsi həmin məqalələrlə tanış olsun. Ona görə də dillə bağlı yazılan məqalələrin geniş oxucu auditoriyasına çatdırılması yollarından biri də odur ki, hər bir müəssisədə, təşkilatda, idarədə dillə bağlı yazıların guşəsi yaransın. Müntəzəm olaraq dillə bağlı hər bir yeni yazı özünə yer alsın. Bu yazıların ən vacib və əhəmiyyətli olanları müzakirə olunsun. Müzakirələri kütləvi informasiya vasitələri işıqlandırsın. Bir də görürsən ki, hər hansı bir hadisədən şou düzəldirlər və bəzi televiziya kanalları, bəzi qəzetlər həmin şoudan dəfələrlə bəhs edirlər. Cəmiyyətin zövqünə xələl gətirən belə şoulardan bəhs etməkdənsə, vətən, torpaq və millət qədər müqəddəs olan dildən söhbət açmaq insanlarda dilə, torpağa, dəyərlərə bağlılıq hissələrini daha da artırır. Heç uzağa getmək lazım deyil. Elə bu yaxın-

larda filologiya üzrə elmlər doktoru Cəlal Bəydilinin (Məmmədovun) “Ədəbiyyat” qəzetinin 2014-cü il 24 oktyabr tarixli sayında çap olunmuş “Dil düşüncəsizliyi” məqaləsi niyə müzakirədən kənar qalmalıdır? Axı bu məqalədə qoyulan məsələlərlə bağlı müzakirələr açmaq olar. Həmin müzakirələr işin xeyrinə olar. İnsanların dilə bağlılığını, sevgisini artırır. Məqalədəki kütləvi informasiya vasitələrinin səhifələrindəki dil qüsurları ilə bağlı dəyərli fikirləri rəğbətləndirməmək olmur. Məqalədə kütləvi informasiya vasitələrində özünə yer alan qüsurlu söz və ifadələr göstərilir ki, bunların hər biri tez-tez gözüümüzü deşir. Ancaq bu söz və ifadələr qüsurlu olduğunu onu işlədənlər bilirmi? Onlar bilirmi ki, *publik* etirazlar, *banal* əhvalat, *iyi* oxumalar, qeyri-rəsmi *vizit*, *tərpənməz əmlak*, vəziyyət *kritikləşib*, *başın cırılib*, *çamadan* əhval-ruhiyyəsi, *pik* hədd, özünü *lezvaladı*, *sensation* açıqlama, *kuryoz* hadisə, *dahiyanə şou-ular*, *travma*, *dokumental* kino və s. söz və ifadələr dilin lüğət tərkibinə yamaqdır. Dilin lüğət tərkibinə yamaq olan belə sözlərin dili korladığını ya onu işlədənlər bilmir, ya da bilmək istəmirlər. Ona görə də müzakirələr məsələni ictimailəşdirməklə yanaşı, həm də məsələ ətrafında insanları düşündürə bilər. Nəticədə ictimaiyyətin hər bir üzvü dilin keşiyində dayanmalı olar. Bir daha qeyd etmək istərdik ki, kütləvi informasiya vasitələrinin dili geniş müzakirələr əsasında təhlil olunarsa, xeyli dil qüsurları aradan qaldırıla bilər. Məsələyə bu mövqedən yanaşanlar və

bu cür düşüncələr də olubdur. Məsələn, S.Kapitsanın haqlı fikri və mövqeyi bizi təmin edir və razı salır. Onun fikrincə, “Əgər bir vaxt dövrümüzə məhkəmə qurulsa, KİV-lər cinayətkar təşkilatlar sırasına aid ediləcəklər, onların ictimai şüurun başına gətirdiklərini başqa cür qiymətləndirmək də olmaz”. Bu mənada kütləvi informasiya vasitələrinin bəziləri dili və onun qayda-qanunlarını pozmaqla ictimai şüuru sındırır, şikəst edirlər.

İkincisi, dil fərdi deyil, ictimai hadisədir. O ictimai hadisə olmaqla millətin hər bir üzvünün sərvətidir. Lakin bəzən bu sərvətə fərdi mülkiyyət kimi yanaşanlar olur və onlar dilin qayda-qanunlarına tabe olmaq əvəzinə, dili öz “qanunlarına” tabe edirlər. Ancaq onlar barədə ictimai rəy yoxdur, ictimai rəy hələ də susur. Heç olmasa, əməkdaşı olduqları kütləvi informasiya vasitələrinin redaktorları, eləcə də sahələr üzrə redaktorlar onları tənbeh edirmi? Əlbəttə yox. Ona görə də kütləvi informasiya vasitələrində çalışanların fəaliyyətinə ictimai rəyi yönəltməyin vaxtı çoxdan çatıbdir. İctimai rəy, ictimai qınaq, ictimai danlaq dilə laqeyd yanaşanların da başının üstünü Domokl qılıncı kimi almalıdır. Dilə laqeyd münasibət bəsləyənlərə qarşı ictimai rəyi ifadə edən vasitələr formalaşmalıdır. Ancaq bir qrup dilçilərin, filoloqların, ziyalıların münasibəti ilə problemi həll etmək mümkün deyildir. Ona görə ki, dili bir qrup dilçi, filoloq, ziyalı yaratmır və ondan istifadə etmir. Həm də dildən həmin dilə mənsub olan hər kəs

istifadə edir. Nə qədər ki cəmiyyət dili dilçilər tədqiq edib öyrənir və öyrədirlər deyəcək, bir o qədər də dil əziyyət çəkəcəkdir. Dili millətin hər bir üzvü öyrənir və öyrədir və dilə olan münasibətdə ictimai məsuliyyət də buradan başlayır. Bəli millətin hər bir üzvü elə ilkin mərhələdə ailədə dili öyrənir və ailədə də həmin dili övladlarına öyrədir. Deməli, dili öyrənmək və öyrətmək prosesinin ilkin mərhələsində hər bir kəs iştirak edir. Sonra isə bu prosesin iştirakında mütəxəssislər, peşəkarlar, ən başlıcası dilçilər aparıcı mövqedə olurlar. Dili öyrətmək və öyrənmək prosesi belə də olmalıdır.

Üçüncüsü, dili öyrətmək və öyrənmək prosesi ictimailəşmə yolu ilə həyata keçirilsə, nəticə verə bilər. Belə ki, cəmiyyətin hər bir üzvü bilməlidir ki, o, həm dili öyrənir, həm də öyrədir. Cəmiyyətin hər bir üzvü bilməlidir ki, kiməsə həm dili öyrədir, həm də özü kimənsə dili öyrənir. Kiməsə dili öyrətmək deyəndə ailədən başlayaraq bağça, orta məktəb və ali məktəb də daxil olmaqla bütün bu məhəlləri nəzərdə tuturuq. Ailədə valideyn öz övladına dili öyrədir. Sonra bağça, orta və ali məktəbdəki mühit, həm də cəmiyyətdəki mühit aparıcı mövqedə olur. Cəmiyyətin hər bir üzvü öz danışıqı, nitqi ilə ətrafındakılar üçün dil mühiti yaradır. Onun nitqinin müsbət və mənfi məziyyətləri ətrafındakılara nümunə olur. Deməli, bizim hər birimiz geniş mənada dili cəmiyyətdə öyrənirik və öyrədirik. Bundan başqa, dil orta məktəbdə “Azərbaycan dili” fənnindən və ali mək-

təblərin müvafiq fakültələrində dil dərslərindən öyrənirik. Dil dərslərini öyrədənlər, tədris edənlər cəmiyyətin digər üzvlərindən fərqli olaraq mütəxəssis və peşəkar olurlar. Beləliklə, bizim hər birimiz dil mühitində yaşayırıq. Bu mühitdə həm öyrənirik, həm də öyrədirik. Dil bu mənada ictimai hadisə kimi bizim hər birimizə xidmət edir. Ancaq dilin bu cür ictimailəşməsinin mahiyyətinə varmırıq. Halbuki bizim istək və arzumuzdan asılı olamayaraq istifadə olunan, tətbiq olunan, işlədilən hər bir dil ictimailəşir. Belə olan təqdirdə, yaxşı olar ki, ictimailəşmiş dilin bir ittifaqı, birliyi olsun. Yəni rəssamların, yazıçıların, bəstəkarların birliyi kimi. Əgər “Azərbaycan Dilçilər Birliyi” adlı bir təşkilat yaranarsa, burada dilçilərdən əlavə dilin təəssübkeşliyində mənəvi haqqı olan ziyalıların da birliyə üzv olması zərurəti yaranacaqdır. Həm də dilin öyrədilməsi və öyrənilməsi prosesi ictimai mahiyyətini təsdiq edəcəkdir. Onda cəmiyyətin hər bir üzvü başa düşəcəkdir ki, dili qorumaq, onun keşiyində dayanmaq yalnız dilçilərin işi deyil, həm də cəmiyyətin hər bir üzvünün işidir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “Azərbaycan Dilçilər Birliyinin” görəcəkləri işlər dilə və dil mühitinə böyük fayda verər. Məsələn, bu qurum dilin lazımı səviyyədə öyrənilməsi işini fəallaşdırmağa bilər. Belə ki, dilimizin izahlı lüğətində də, orfoqrafiya lüğətində də dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərin hamısı öz əksini tapmamışdır. Halbuki dilimizdə işlənmə dairəsinə görə xeyli sözlər var ki, onlar lüğətlərə düşməmişdir. Onları toplamaq,

qruplaşdırmaq, sistemə salmaq əhəmiyyətlidir, həm də dilin lüğət tərkibinin qorunub saxlanmasıdır. Bölgələrdə, regionlarda, rayonlarda, kəndlərdə informatorlardan dil faktlarını toplayan ziyalılardan istifadə etmək lazımdır. Həmin ziyalılar bölgələrdə “Azərbaycan Dilçilər Birliyinin” nümayəndələri kimi unudulan, yaddan çıxan sözləri toplayıb dilimizin lüğət tərkibinin imkanlarının genişlənməsinə yardım göstərə bilərlər. İndiyə qədər dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərin hamısı birər-birər toplanmamış və lüğətlərə daxil edilməmişdir. Bu mənada XX əsrin 30-cu illərində fransız dilçisi A.Meyenin söylədiyi belə bir fikir maraqlıdır ki, dil praktik cəhətdən hələ lazımı qədər öyrənilməmiş və heç vaxt öyrənilib qurtarmayacaq da. Təkcə dialektlərimizdəki dialekt sözləri, məhz müxtəlif sahələrə aid dialekt sözləri xam material olaraq lazımı səviyyədə öyrənilməmişdir. Bu işin praktik tərəfini həll etmək üçün “Azərbaycan Dilçilər Birliyi”nə və onun regionlarda olacaq nümayəndələrinə böyük ehtiyac vardır. Bu təşkilat Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun və müvafiq ali məktəblərdəki mütəxəssislərin görəcəkləri işə qarışmadan dilin lüğət tərkibinin, qrammatik qanunlar quruluşunun praktik cəhətdən öyrənilməsi istiqamətində öz fəaliyyətini qurmalıdır.

Dilin lüğət tərkibinin, qrammatik quruluşunun praktik cəhətdən öyrənilməsi dilin milli fizionomiyasını, fəlsəfəsini, poetikasını, ruhunu üzə çıxara bilər. Axı indiyə qədər dilin fəlsəfəsindən, poetikasından,

ruhundan ya bəhs olunmamışdır, ya da çox səthi bəhs olunmuşdur. Belə olan təqdirdə, deməli, yüksək dil mədəniyyətinə yiyələnmək üçün dilin zəngin xüsusiyyətlərini – fəlsəfəsini, poetikasını, ruhunu öyrənmək lazımdır. Bunlarsız dil də, dilin mədəniyyəti də yoxdur.

Dördüncüsü, Azərbaycanın televiziya və radio məkanında bəzilərinə çıxmaq şərtilə (o cümlədən AZTV-ni), demək olar ki, hamısında dilin qayda-qanunlarını bilən, qoruyan aparıcılar yox dərəcəsidir. Aparıcıların nitqi qüsurludur. Onların əksəriyyəti dilin qayda-qanunlarından bixəbərdirlər. Bilikli, geniş dünya-görüşə malik aparıcılar çox azdır. Belələrinin lüğət ehtiyatı kasıbdan da kasıbdır. Hıqqana-hıqqana danışmaqla, sürətlə danışmaqla, sözlərin düzgün tələffüzünə əməl etmədən danışmaqla, Azərbaycan dilinin təmizliyinə riayət etmədən danışmaqla onlar birbaşa dilin ruhuna təcavüz edirlər. Hələ onu demirəm ki, bəhs etdikləri mövzuları dərinlən öyrənmədən müzakirə obyektinə çevirirlər. Müsahibləri ilə danışmaq mədəniyyətini bilmirlər. Bəzən imkan vermirlər ki, müsahibləri onların məntiqsiz və mənasız suallarına cavab versin. Özləri sual verir, özləri də danışirlar. Oturub-durmaq mədəniyyətindən uzaqdırlar. Bəhs etdikləri mövzulara ekspert, ya da ki, müsahib kimi həmin mövzuya heç bir aidiyyəti olmayanları dəvət edirlər. Bəzən dili müzakirə obyektini edirlər və müzakirəyə dilçiləri, mütəxəssisləri yox, tamam ayrı-ayrı sahələrin adamlarını çağırırlar. Məsələn, müğənniləri

və digərlərini. Onlar isə qeyri-peşəkar bir səviyyədə nə istəyirlərsə, onu da danışırlar. Bir sözlə, dilə, onun ruhuna, təbiətinə bir basqı, təzyiq yaradırlar. Onlar televiziya və radio verilişində özlərinə o qədər geniş meydan alıblar ki, gələcəkdə Aydın Qaradağlı, Rafiq Hüseynli, Ofelya Sənani, Sabir Ələsgərov, Eldost Bayramlı və digər bu cür diktörlərin yetişməsinə imkan vermirlər. Onlar Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarında, bütövlükdə dilin özündə bir *sərbəst üslub* yaradıblar. Necə istəyirlərsə, eləcə də danışırlar. Belələri hər an, hər dəqiqə, hər saat ekranda və efişdə dilin qayda-qanunlarını pozmaqla məşğuldurlar. Kifayətdir ki, televiziya və radioda bu cür aparıcılara qarşı bədi şuralar, televiziya və radionun rəhbərliyi ciddi tədbirlər görsün. Televiziya və radio verilişlərində aparıcıların dil xətalalarını televiziya və radio özü müzakirə edirmi? Bu istiqamətdə televiziya və radiolarda hansı nəzarət mexanizmi var? Dilin qayda-qanunlarını pozan aparıcıların hansı biri barədəsə ölçü götürürlərmi? Bu gün televiziya və radiolarda aparıcıların böyük əksəriyyəti dilin üzərində cərrahiyyə əməliyyatı aparırlar. Qeyri-peşəkarların bu əməliyyatı dilin təbiətini, ruhunu sındırır, məhv edir.

Beşinci, dili öyrətmək metodikasına əməl olunmalıdır. Dil ilkin mərhələdə praktik olaraq öyrədilməlidir. Dilin nəzəri cəhətdən öyrədilməsi, eləcə də onun qayda-qanunlarının öyrədilməsi praktik dili öyrənmə mərhələsindən sonra başlamalıdır. Bu xarici dillərin öyrədilməsində xüsusilə nəzərə alınmalıdır.

Bəzən bağçalarda, ibtidai siniflərdə uşaqlara üç, dörd, beş dil öyrətmək istəyirlər. Bəzi təhsil müəssisələrində, hətta uşaq bağçalarında, ibtidai siniflərdə, orta məktəblərdə, liseylərdə çalışırlar ki, uşağa bir neçə dil öyrətsinlər - alman, ingilis, rus, ərəb və doğma Azərbaycan dilini. Bu, elmi-pedaqoji cəhətdən və yaş baxımından düzgün deyil. Axı uşağın heç fiziki hazırlığı imkan vermir ki, o, kiçik yaşlarından beş dil öyrənsin. Həm də əcnəbi dilləri öyrətmək ana dilinin təməli üzərində qurulmalıdır. Doğma ana dilimiz uşaqlarımızın düşüncəsinə hakim olduqdan sonra xarici dil, yaxud da dillər öyrədilməlidir. Bu geniş elmi-nəzəri əsas olan bir məsələdir. Ayrı bir problem kimi hər bir mütəxəssisi, o cümlədən valideynləri düşündürməlidir.

Dilimizdə və dilçiliyimizdə meyillərin, qüsurların qarşısını almaq üçün bir sıra məsələlərə də diqqət göstərilə işin xeyrinə olar. Bunların sırasında məqsədəuyğun hesab etdiklərimizin bəzilərini qeyd etmək istərdik: yazı mədəniyyəti və onu yüksəltməyin yolları, tərcümə sahəsindəki nöqsanlar və onların aradan qaldırılması yolları, dilimizin şeir, poeziya dili kimi imkanlarını açmaq, klassik ədəbiyyatın lüğətini yaratmaq, dilin tarixini öyrənmək, yazıçılarla dilçilər arasında sıx əlaqə yaratmaq və s. Bunların hər biri ayrı-ayrı məqalələrin mövzusu kimi geniş elmi - nəzəri təhlil tələb edən məsələlərdir.

II.3. Məişət dilini bilirikmi?

Hər bir insan müəyyən bilik və vərdislərə malikdir. İnsanlar ilk bilik və vərdislərini müstəqil öyrənirlər. Hələ məktəbə gedənə qədər uşağın müəyyən bilgiləri olur. Bu bilgilərin içərisində həyat, ətraf aləm haqqında məlumatlarla yanaşı, dünyagörüş də vardır. Bu həqiqətin mahiyyətində o dayanır ki, uşaqların məktəbə gedənə qədər öyrəndikləri bilgilər içərisində doğma ana dilinin lüğət tərkibi önəmli yerlərdən birini tutur. Belə ki, uşaqlar məktəbə gedənə qədər öz ehtiyaclarını ödəmək üçün doğma ana dilinin lüğət tərkibindəki sözləri təbii olaraq öyrənirlər. Uşaqların sonradan öyrəndikləri sözlər məktəbə gedənə qədər öyrəndikləri sözlər üzərinə yığılır və beləliklə, gələcək yaradıcılıq imkanları, dünyagörüşləri get-gedə formalaşır. Uşaqlar doğma ana dilini öyrənməyə məişət dilini öyrənməklə başlayırlar. Ancaq məişət dilini də hər uşaq eyni səviyyədə öyrənmir. Ona görə ki, uşaqların informasiya almaq həvəsləri, hər hansı fikri mənimsəmək imkanları, dialoq yaratmaq qabiliyyətləri eyni deyildir. Təbiəti, ətraf aləmi öyrənmək həvəsində olan uşaqların bilgiləri də, məişət dilində danışmaq bacarıqları da digərlərindən fərqlənir. Dili güclə öyrətmək mümkün olmadığı kimi, məişət dilini də uşaqlara məcburi şəkildə öyrətmək mümkün deyildir. Görək uşağın məişət dilini öyrənməyə öz marağı, həvəsi və istəyi olsun. Bir daha qeyd edək ki, ətraf aləmi öyrənməyə maraq və həvəs göstərən uşaqlar məişətlə bağlı daha çox bilik əldə edirlər, həm də məişət dilinin im-

kanlarından faydalana bilirlər. Məişət dilimizin zənginliyi həyatımız, məişətimiz, adət-ənənəmiz, yaşadığımız məkanın təbiəti ilə sıx şəkildə bağlıdır. Ona görə də məişətin özü bir elmdir. Məişət dilinə gəlincə isə bu dili yaxşı bilmək üçün həyatı, məişəti, adət-ənənəni, yaşadığımız coğrafi məkanın təbiətini yaxşı bilməliyik. Ancaq gəlin görək məişətimizi və məişət dilimizi hansı səviyyədə bilirik? İndi bəzən elmi-texniki tərəqqinin həyatımıza, məişətimizə gətirdiyi yeniliklər məişətimizin özəlliklərini əlimizdən alır. Özümüz bilmədən milli məişətimizdən, yaşadığımız məkanın təbiətindən uzaqlaşırıq. Halbuki məişət dilimiz məhz milli məişətimizdə və yaşadığımız məkanın təbiətində, real həyatındadır. Bu mənada məişətimizdən, yaşadığımız məkanın təbiətindən öyrənəcəyimiz çoxlu məsələlər var. Onlardan biri də milli məişətimizin zənginliklərini üzə çıxaran məişət dilimizdir. Odur ki, məişət dilimizdə unutduğumuz bəzi sözlərdən bəhs edəcəyik.

Atamın anası Kişvər nənəm xalq təbabətini güclü bilən xanım-xatın bir qadın idi. Atamın atası, babam Abbas bəy 1937-ci ildə repressiya olduğuna görə ailənin bütün ağırlığı nənəmin üstünə düşmüşdü. Bu, ayrıca geniş bir söhbətdir. İndi isə onu qeyd etmək istəyirəm ki, mən uşaq olanda Kişvər nənəm məni tez-tez yayın qızmar vaxtlarında dağdan qar gətirməyə göndərirdi. Bizim tərəflərdə uca dağların başında həmişə qar olurdu. Hər il köhnə qarın üstünə yenisi yağır. Yayın nə qədər isti keçməsindən asılı olmayaraq dağın başındakı qar heç vaxt ərimirdi. Hər il üst-üstə yağan qarlar *xişrih qar*

yaradırdı. Buna *xar qar* da deyilirdi. Qarın üstünü təmizləyib altından götürəndə görürdük ki, altdakı qar dənələrinin hamısı, yəni *xişrih qar//xar qar* gözoşayandır, bir formadadır. Qarın üstünü təmizləyib altından götürdüyümüz *xişrih qarı* nənəm Kişvər xanıma gətirərdim. O, bu qarı çox xoşlayırdı və tez-tez məni yay fəslində qar gətirməyə göndərirdi. Çox-çox sonralar bilmişəm ki, bu qarın çox xeyri varmış. Hər halda bu qarın xeyrini, tərkibini təbabətdə indiyə qədər öyrənməyiblər. Deyilənlərə görə, bu cür qarın üstünə doşab töküb isitməklə istifadə etmək də olur. O, insanın beynində, ağız və burun yollarında olan bütün iltihabları, mikrobları tökür. Xəstəlikləri müalicə edir. Bu qarı doşabla birlikdə isidib istifadə etmək insanı bərk asqırdır, özü də dəhşətli dərəcədə asqırdır və beyində, ağız, burun boşluğunda olan bütün iltihablar mikroblar gəlib düşür.

Deyilənə görə, Gədəbəyin ən ucqar kəndlərinin birində, deyəsən Şınıxda belə bir hadisə baş veribdir. Birisinin oğul övladının başı ağrıyırmış. Nə qədər müalicə etsələr də, heç bir nəticə olmur. Nəhayət, doşabla *xar qarı* qarışdırıb başı ağrayan oğlana verirlər. Qısa bir müddətdən sonra yaranan asqırıqlar xəstə oğlanın beynini təmizləyir. Bununla da xəstədə baş ağrıları keçib gedir. Və xəstə sağalır. Biz görəsən məişət leksikasında olan *xişrih qar//xar qar* sözünü bilirikmi? Görün məişət leksikası nə qədər maraqlıdır.

Əbu Turxanın hikmət dünyasında belə bir fikir var: “Dünya eyni məzmununda, amma müxtəlif dillərdə yazılmış üç kitabdan ibarətdir: Müqəddəs kitab, təbiət və əql.

Bunlar adətən ayrı-ayrılıqda oxunur. Amma onların eyni kitab olduğunu çox az adam dərk edir”. Görəsən bu müqəddəs kitablar hər bir insan tərəfindən necə oxunur? Necə dərk olunur, necə başa düşülür? Xüsusilə, dünyanın təbiət adlı kitabını oxuyuruqmu? Bilirikmi təbiət adlı kitabda nələr var? Təbiətin öz qoynunda qoruduqlarının hər birinin adını bilirikmi? Təbiət də, onun qoruduqlarının adları da zəngindir. Adi bir soxulcan da torpağın qoynunda olan gizli bir möcüzədir. Soxulcanın gözü olmadığı üçün nə görürsə yeyir. İlk gördüyü də, əbədi gördüyü də torpaq olur. Ona görə də soxulcan həmişə yalnız və yalnız torpaq yeyir. Axı həm də soxulcanın əli, ayağı yoxdur. O, heç nədən tuta bilmir, heç yeri gəzib dolaşa bilmir. Belə olduğundan soxulcan torpaqdan başqa özünə nə tapa bilər? Ona görə də yalnız və yalnız torpaq yeyir. Ancaq bununla belə, soxulcan çox gərəklidir. Ən azı balıq tutan soxulcanı qarmağa taxır və soxulcan taxılmış qarmaqla balıq tutur. Bundan başqa, çoxlarının əhəmiyyət vermədiyi soxulcan torpağı münbit edir. Soxulcan ən keyfiyyətli torpaqda olur. Bu dünyada soxulcan qədər gərəklilə olmayan adamlar var. Onlar yaşadığımız dünyada o qədər naqisliklər edirlər ki, etdikləri naqislikləri heç hesablamaq da olmur. Bəzən bizə həqiqəti öyrədən təbiəti də, yəni dünyanın təbiət adlı kitabını da məhv edirlər. İmkan vermirlər ki, dünyanın təbiət adlı kitabı oxunsun. Belələri nə təbiəti, nə onun dilini dərk etmək istəməzlər. Dərk etməzlər ki, dünya insanlardan çox-çox qabaq yaranmışdır. Axı hər bir insan həm də dünyanı öyrənməklə xoşbəxt ola bilər.

Təbiətdə *pıtraq* adlı bir bitki var. Ona *pıtırğan* da deyilir. *Pıtırğanın//pıtrağın* əli və ayağı olmadığı üçün əlindən yalnız bir şey gəlir. O da insanın əl-ayağına, pal-tarına yapışmaq. Bu yolla *pıtraq//pıtırğan* hər yerə yayılır.

Bu gün uşaqlar *pıtırğanın//pıtrağın* nə olduğunu bilir-lərmi? Heç şübhəsiz ki, çoxusu, bəlkə də böyük əksə-riyyəti bilmir. Bilmək üçün gərək təbiəti uşaqılıqdan yax-şı öyrənəsən, onun qoynunda olasan, ona mənsub olan hər nə varsa, onların hamısını bir-bir, adbaad öyrənəsən. İndi uşaqların bir qismi təbiətdən uzaq düşüb, kompüter-rə, elmi-texniki tərəqqinin məişətimizə gətirdiyi yenilik-lərə daha çox bağlanıblar. Belə olduğundan təbiəti də onun qoynundakı varlıqları da, varlıqların adlarını da bil-mirlər. *Kəkötunu, qırxbuğumu, qaymaqçıçəyini, bənöv-səni, qantəpəri, lilparı, yemliyi, quzuqulağını, doşan-topuğunu, quşəppəyini, baldırğanı* və s.-ni tanıyırlar. Təbiətin özü ilə həmyaşlı olan bu bitkiləri tanımayanlar (xüsusilə uşaqlar) məişətin bir parçasından uzaq düşməklə yanaşı, məişət dilindən də uzaqlaşırırlar. Nəticədə onların məişət barədə, təbiət barədə bilgiləri az olur. Bununla da məişət dilinin işləklik imkanları məhdudlaşır.

Allah yaxşılığı insanlara insanların öz əlləri ilə edir. Yəni yaxşılığı etmək üçün insanları insanlar üçün bir va-sitə seçir. Yaxşı danışmağın, yazmağın özünü də Allah insana bir yaxşılıq kimi verir. Bu da hər adamın payına, qismətinə düşür. Dilə gəlincə dil namusdur, torpaq, vətən qədər müqəddəsdir. Onun bütün imkanlarından nə

qədər istifadə olunursa, dil bir o qədər zənginliyini üzə çıxarır. Dilin zənginliyi dilin işləkliyi ilə bağlıdır. Bu məqamda alman şairi Henrix Heynenin belə bir fikri ya-da düşür: “Alman dili əslində çox zəngindir, lakin alman danışığı dilində biz bu sərvətin yalnız onda birindən isti-fadə edirik, ona görə belə çıxır ki, guya biz dil sarıdan kasıbıq; Fransız dili əslində çox zəngin dil deyil, lakin fransızlar onun demək olar ki, bütün imkanlarından isti-fadə edə bilirlər; buna görə onların dili söz sarıdan zən-gin görünür”. Bax bu baxımdan da yanaşsaq, görürük ki, Azərbaycan dili zəngindir. Ancaq bu zəngin sərvətin bütün imkanlarından istifadə etmirik. Əsas mətləbə qayıtsaq, heç məişət dilimizin imkanlarını tam şəkildə öyrənməmiş və onun potensialından tam istifadə etmə-mişik.

Gözləri sakit və rahat edən gözəllikdir. Ruh sakit edən isə ağıldır. Ən böyük gözəllik dildir. Ruhumuzu sa-kit edən ağıl isə dilin hikmətidir və bu da dilin özündə-dir. Dil vasitəsilə aqlımızı aşkar edirik. Cəlaləddin Rumi demişkən: “İnsanı ən qısa yolla tanıdan və keyfiyyətini göstərən dildir. Dil qazanın qapağına bənzər. Elə ki tər-pənib açıldı, içində nə yemək varsa, götürərsən.

“İnsan dilinin altında gizlənmişdir”. Bu dil ruh qapı-sının pərdəsidir. Külək pərdəni qaldıranda evin içərisi bizə görünür.

Dil adlanan ət parçasından çaylar kimi hikmət selləri axar.

Könlü və sözü bir olmayan insanın yüz dili olsa belə, o, yenə dilsiz sayılır.

Təbiətdə olan meyvələr müxtəlifdir. Həmin meyvələrin yetişdiyi torpaqlar da fərqlidir. Elə torpaqlar var ki, ona gen-bol gübrə verilir, torpağın qayğısına qalınır. Həm də torpaqda bitən ağaclara qayğı göstərilir. Bu qayğının müqabilində bəzən yetişən meyvələr keyfiyyətli olur. Ancaq təbiətin qəribəliyi həm də burasındadır ki, təbiətdə bəzən elə bitkilər olur ki, nə onların özlərinə, nə də onların yetişdiyi torpağa qayğı, diqqət göstərilir. Ancaq diqqət və qayğı göstərilməyən belə torpaqlarda keyfiyyətli, faydalı bitkilər yetişir. Belə bitkilər heç bir qayğı görmədikləri halda, özləri insanlar üçün çox faydalı olurlar. Məsələn, *itburnu*, *böyürtkən*, *yemşən* belə bitkilərdir. Onlar təbii olaraq yetişdikləri kimi, təbii faydaları da çoxdur. İnsanlara əhəmiyyəti, xeyri də böyükdür. Bundan başqa, belə bir bitki də var. Onun adı bəzi regionlarda (Naxçıvanda) *Mollabaşı* adlanır. Əslində isə onun adı *toppuzdur*. Bu bitki dağətəyi yerlərdə bitir. Həm də dağda, yəni dağın başında düzənlik yer varsa, orada da göyərir. *Mollabaşı*, yaxud *toppuz* barmaq yoğunluğunda olan kollarda bitir. Onun kollarının qol-budaqları olur. Həmin qol-budaqların çiçək açmasından sonra çiçəkdən yumru meyvə yaranır. Ona *mollabaşı/toppuz* deyilir. *Mollabaşının*, *toppuzun* üstü tikanlı olur. *Mollabaşının/toppuzun* meyvəsi içində olur. Onu sındırıb içindəki meyvəni yeyirlər. Çox dadlı və xeyirlidir. Bu, avqust ayının sonunda yetişir. Məişət leksikasındakı *mollabaşı/toppuz* sözünü bilirikmi? Məişət leksikasında belə sözlər minlərlədir.

II.4. Təbiətdəki hər şeyin adını bilirikmi?

Biz istənilən bir işi görəndə ürəklə aqlın vəhdətinə ehtiyac hiss edirik. Əks təqdirdə görülmüş işin nəticəsi yaxşı olmur. İnsanlar fərqi varmasalar da, həqiqət budur ki, yazı yazanda da, işləyəndə də, ünsiyyətdə olanda da, bir sözlə, fəaliyyətin hər anında ürək, ağıl fəallığı ilə seçilir. Ancaq bu barədə çox vaxt fikirləşmirik. İstənilən bir hərfi, yazını yazanda ürəyimizin döyüntüsünü eşitmirik. Halbuki ürək döyünür, yaşayır, nəfəs alır. Hətta hərfin xarakterindən, həcmindən, ölçüsündən asılı olaraq döyüntülərin sayı müxtəlif olur. Məsələn, kiçik *a* hərfini yazanda ürək daha gərgin olur, nəinki böyük *A* hərfini yazanda. Yaxud, böyük və kiçik *x* (*X*, *x*) hərfini yazanda ürək daha gərgin olur. Deməli, hərflərin xarakteri, görünüşü, qrafikası ürəyin döyüntülərinin sayına təsir edə bilər. Ancaq bu barədə çox vaxt düşünmürük. Əksər vaxt bu barədə düşünmədiyimiz üçün dərs dediyimiz şagirdləri, tələbələri düşündürmək heç aqlımıza da gəlmir. Ancaq düşünmək və bunun sayəsində nəyisə tapmaq, eləcə də bildiklərini başqalarına öyrətmək inkişaf deməkdir. O insanlar irəli gedir ki, onlar düşünürlər. Burada XX əsrin görkəmli fiziki Rezerfordun bir təcrübəsini qeyd etmək yerinə düşər. Rezerford yeni fizikanın təməlini qoymaqla yanaşı, həm də laboratoriyası ilə dünyada məşhur olubdur. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində onun laboratoriyasında çalışdığı, təcrübə aparmadığı gənc fiziklər özlərinə şərəf hesab ediblər. Ancaq Rezerford hər gənc tədqiqatçını öz laboratoriyasına buraxmamışdır.

O, laboratoriyasında işə qəbul edəcəyi hər bir gənc tədqiqatçı üçün sınaq müddəti müəyyən etmişdir. Həmin sınaq müddətində o, gənc tədqiqatçılara çətin bir problemin həllini tapşırırmışdır. Tədqiqatçılardan bir qismi onlara tapşırılan problemi bir neçə gün ərzində həll etmiş və yeni problemin tapşırılması ilə bağlı Rezerforda müraciət etmişdir. Rezerford isə daha yeni bir problemi həll etmək üçün ona müraciət edən tədqiqatçılara demişdir ki, sizin sınaq müddətiniz qurtardı və sizin kimi işçi bizə lazım deyil. Ona görə lazım deyil ki, siz tapşırılan problemi həll edən zaman o problemdən yeni-yeni problemləri çıxarmalı və onları həll etməli, ya da ki, həlli yolunda mənə müraciət etməliyiniz. Siz isə tapşırılan problemi qısa bir müddətdə həll etmişiniz, ancaq həll etdiyiniz problemdən isə heç bir yeni problem yaranmayıbdır. Deməli, hər dəfə sizi problem həll etməyə yönəltmək, istiqamətləndirmək lazımdır.

Gənc tədqiqatçıların bir qismi isə otağa daxil olur, gecə-gündüz oxuyur və onlara tapşırılan problemi həll etmək istəyirlər. Rezerford bu qəbildən olan tədqiqatçılara deyir ki, siz də bizim laboratoriyada işləyə bilməzsiniz. Ona görə ki, siz zəhmət çəkib, gecə-gündüz oxuyursunuz, bəs oxuduqlarınız barədə nə vaxt düşünürsünüz? Deməli, insan oxuduqları, öyrəndikləri barədə düşünməyi də bacarmalıdır. Hətta müşahidə etdiklərini də təhlil etməlidir. Bundan başqa, bildiklərini öyrətməyi də qabiliyyətə çevirməlidir. Ancaq insanların bir qismi müşahidə aparmağı, müstəqil öyrənməyi və öyrətməyi bacarmırlar. Söhbət təkcə elm öyrənməkdən

və elmi öyrətməkdən getmir. Ona görə ki, hamı elmi öyrənə bilməz və elm adamı ola bilməz. Söhbət o öyrənməkdən gedir ki, insanlar həyatı, məişəti, təbiəti, yaşadıqları mühiti öyrənsinlər. Bunu yaxşı öyrənənlər həm müstəqil yaşamağı bacarırlar, həm də öyrəndiklərini təhlil etmək, başqalarına öyrətmək gücündə, qabiliyyətində olurlar. Axı həyatın, məişətin, təbiətin, mühitin özü də elmdir. Bu elmin də öz konkret kitabları var: Həyat, Məişət, Təbiət, Mühit. Yazılan elmi kitablara qədər bu kitablar mövcud olub və oxunmaq üçün hər birimizlə üz-üzədir. Ancaq əksər vaxt bizim hər birimizlə üz-üzə olan elmdən uzaq düşürük. Bəzilərimiz qoynunda yaşadığımız təbiətin, üstündə gəzdiyimiz torpağın dilini bilmirik. Təbiətin qoynundakı, torpağın üzərindəki bitkilərin adını tanımırıq. Gəlin görək təbiətdə olan bu dağ pəncələrinin adını hamımız bilirirmi?

Güntürük yaz vaxtı torpaqdan zoğ formasında baş qaldırır, çəhrayı və yaşıl rəngin qarışığında olur. Dadı acıtəhərdir. Yağda qovrulur və sarımsaq qatıqla yeyilir. Mədə-bağırsaq sisteminə faydalıdır.

Süddü ispanağa oxşar bitkidir. Yazda bitir. Yağda qovrulur və sarımsaq qatıqla yeyilir.

Qulançar ağacın puçuru formasında olur. Yazda bitir. Qovrulur və sarımsaq qatıqla yeyilir.

Əvəlik əkin-biçin sahələrində bitir. Çox faydalıdır. Qurudulur və qışda istifadə olunur. Ondan əvəlikaşı (əvəlikliisti), kətə və s. bişirilir. Mədə-bağırsaq üçün böyük faydası vardır.

Əməkəməci yazda bitir. Kətə, qutab bişirilir. Həm də qovrulub sarımsaqlı qatıqlı yeyilir. Bundan sulu xörək də hazırlanır. Belə ki, pörtdədilir, acı suyu çıxarılır (sıxılaraq), qaynadılmış suda kartof və düyü ilə birgə bişirilir, üzərinə yağ, soğan dağ edilir.

Tərpətöyün bostanın qırağında, yol kənarında, yurd yerlərinin kənarında bitir. Qovrulur və sarımsaqlı qatıqla yeyilir.

Lilpar su (bulaq) başında, ətrafında bitir. Qovrulur və sarımsaqlı qatıqla yeyilir.

Sozu sarımsağın cücərdilmiş göy hissələrinə oxşayır. Yazda bitir və yağış yağdıqdan sonra baş qaldırır. Sarımsaq dadı verir. Bişirilmədən yeyilir.

Qıji bişirilmədən yeyilir.

Sirkən ən çox alaq otlarının arasında bitir. Bostan bitkilərinin arasında və kənarında olur. Pörtdədilir, suyu sıxılır və qovrulduqdan sonra sarımsaqlı qatıqla yeyilir.

Tirpək üz qabığı soyularaq yeyilir.

Dəvədabanı körpə vaxtı yeyilir. Üz qabığı soyularaq istifadə olunur.

Şıppırın dadı turşməzə olur. Yarpaqları iri olur. Qovrulur və sarımsaqlı qatıqla yeyilir. Bu bitki həm saplaqdan, həm də iri, dairəvi yarpaqdan ibarətdir. Əsasən çay kənarlarında bitir. Ancaq onun saplağından istifadə olunur. Saplağının üstü soyulur və sonradan saplaq bişirilərək istifadə olunur.

Şıppırın yarpağında sərinlik olan bitkidir. Ona görə də ərzaq məhsullarını yayda bir yerdən başqa yerə aparanda *şıppırının* yarpaqlarından istifadə olunur. Ərzaq

onun yarpaqlarına bükülür. Məsələn, ət məhsulları, bal, yağ, şor, pendir və s.

Baldırğan bitkisinə bəzi şivələrdə *özək* də deyilir. Yazda bitir. Üz qabığı soyulur və sonra yeyilir. Baldırğandan turşu (şoraba da) hazırlayırlar.

Çaşır iki cür olur. Biri əsl çaşırdır. Bu çaşır yeyilir. Hətta ondan turşu (şoraba da) tutulur. İkinci çaşır isə dəli çaşırdır. Ondan istifadə olunmur. Ən çox çaşır dağdöşündə, xırlıq, qayalıq olan yerdə bitir.

Cəkləm əsasən çəpərlərdə bitir. Boyu alçaq olur. Onun kökü fındığın ləpəsinə oxşayır. Yerdən qazılıb çıxardılır. Üz qabığı palıd rəngində olur. Üz qabığı soyulur və yeyilir. Onun üz qabığı soyulduqdan sonra o, ağ rəngində olur. Gövdə hissəsi isə bir növ şüyüdü xatırladır.

Quzuqulağı turş olur. Yerdən qopardılıb yeyilir. Duzlanıb yeyildikdə daha dadlı olur.

Yolotu (buna xalq arasında *yaloytu* da deyilir) yuyulduqdan sonra duzla ovulub yeyilir. Eyni zamanda xörək kimi də hazırlanır. Suda pörtdədilir. Yağ, soğan, düyü, kartofla birgə bişirilir. Bunu qurudub qısa azuqə kimi də saxlayırlar. *Yolotu* yurd yerlərində və onun kənarında daha çox bitir.

Qazayağı qazın ayağına bənzəyir. Bu bitki *yolotuna* qatılıb bişirilir və yeyilir.

Cincilim yurd yerlərində bitir və ondan kətə bişirilərək istifadə olunur.

Adoyul əkin sahələrində olur. Əkin sahələri şumlandıqdan sonra şumun altından üzə çıxır. *Adoyul* fındıq

boyda və bəziləri ondan bir az iri olur. Yerdən yığıldıqdan sonra yuyulub yeyilir.

Gicitkən əsasən çəpərlərin ətrafında bitir. Yuyulduqdan sonra duzla ovulub yeyilir. Hətta ondan sulu yemək də hazırlanır. Çox faydalı bitkidir.

Yemlik otlaq sahələrində, əkin-biçin sahələrində bitir. Duzla ovulub yeyilir. Faydası çoxdur.

Alaf mal-qoyunun yemi, otu mənasında işlənir.

Alaq//alax əkin sahəsində, bostanda bitən artıq otdur.

Təbiət ahəng və gözəllik üzərində qurulubdur. Ancaq bu ahəngi və gözəlliyi hələ də elm öyrənib sona çatdırma bilməmişdir. Elm təbiəti öyrənə-öyrənə bir həqiqəti də etiraf edir ki, elmin ən böyük müəlliflərindən biri təbiətin özüdür. Doğrudan da, təbiətin özü çox yetkin bir əsərdir. Bunu təbiətin özündən başqa, heç kəs bu cür yazma bilməz, qoruya bilməz və gələcək nəsillərə çatdırma bilməz. Təbiəti öyrənməyən, bilməyən, onunla ünsiyyətə girməyi bacarmayan heç insanlarla da ünsiyyət, əlaqə qurmağı bacarmaz. Təbiətin qədrini bilməyən, təbiətə sadıq olmayan insanların da qədrini biləməz, onlara sadıq olmaz. Dünyada heç nə insan könlünü təbiət qədər fəth edə bilməz. Bizim hər birimiz əhəmiyyətinə varmadan təbiətdən mənəvi və maddi cəhətdən qidalanırıq. Ancaq bununla belə, təbiətin maddi və mənəvi qidası tükənmir, əksinə, insanlara səxavətlə xidmət edir. İnsanlar isə bunun müqabilində təbiətin yetirdiklərini öyrənmir, onların adlarını bilmirlər. Məsələn:

Bulğur ağ buğdadır, qurudularaq qış üçün tədarük edilir. Hədik kimi bişirilir.

Bulul biçin yerində bir yerə topa-topa yığılmış ot.

Çeyil//Cil bataqlıqda, sulu yerdə, torflu sahələrdə bitən ot.

Cumbuz//Çimbiz bitkilərin kökləri ilə bərkimiş torfdur. Onu kvadrat formada kəsirlər.

Cacix yeməli, yabanı bitkidir.

Camax suyun içində bitən yağlı otdur. Balıqlar onu yeyir.

Cincilim yabanı bitən yeməli bitkidir.

Danaqıran Novruz bayramından sonra qarın altından çıxan çiçək.

Kağan tikanın bir növüdür. Düzənlikdə bitir.

Öküz möçüyü yeməli, özəkli bitkidir.

Pazı çuğundur.

Tubulğa dağda bitən koldur.

Dil bir modeldir. Həm də elə bir modeldir ki, o, dünyada mövcud olanların hər birinin məfhum adını özündə cəm edir. Yəni həyatda, məişətdə, təbiətdə, mühitdə nəyi görürüksə, nəyi varlıq kimi anlayırıqsa, onların hər birinin adı dildə bir söz modeli kimi olur. Ona görə də insanların heç birindən asılı olamayaraq söz modellərinin obyektiv real formaları dilin özündə yaranır. Sonralar bu söz modellərinin fonetik, leksik, semantik, qrammatik və s. xüsusiyyətləri mütəxəssislər-dilçilər tərəfindən araşdırılır. Ancaq mütəxəssislər - dilçilər də dilin bütün potensial imkanlarını son həddə qədər qiymətləndirə bilmirlər. Bunun səbəbi onunla bağlıdır ki, dilin potensial imkanlarının yalnız bir qismi aktiv olur, diqqəti cəlb edir və nəticədə mütəxəssis-dilçini düşün-

dürür. Ancaq dilin potensial imkanlarının başqa bir qismi isə passiv olur, diqqəti cəlb etmir və nəticədə mütəxəssisi - dilçini düşündürmür. Məsələn, passiv olan, diqqəti cəlb etməyən mütəxəssisi - dilçini düşündürməyən nümunələr: *çilikağac* (oyun adı), *aşiq-aşiq oyunu* (oyun adı), *sənək*, *güyüm* (qab-qacaq adı), *arxalx* (kişilərin geyindiği ətkli, yüngül paltar), *araxcın//araxşın* (baş qoyulan papaq), *urğan* (kəndir), *tütyə* (mis qab) və s. Bu qəbildən olan sözlər həyatımızda, məişətimizdə istifadə olunmayan, ya da çox az istifadə olunan məfhumların, anlayışların adlarıdır. Məhz obyektiv reallıq belə sözlərin tədqiqini arxa plana keçirir. Ona görə də belə sözlərin heç olmasa, aid olduğu sahələr üzrə lüğətini tərtib etməliyik. Əks təqdirdə, bu qəbildən olan sözləri gələcək nəsillər bilməyəcəkdir. Dilin potensial imkanlarının bu cür obyektiv olaraq geriləməsi obyektiv reallığın, inkişafın, tərəqqinin dilin başına oyun açması, dilə hiyləgərlik etməsidir. Bu mənada bəzən elm, elmi-texniki tərəqqi dilin potensial imkanına da ziyan gətirir. Hiyləgərlik alətinə çevrilərək dilin potensialına qılınc çəkir. Məhəmməd Füzuli demişkən: “Elm pis adamların əlində hiyləgərlik alətidir. Amandır, hiyləgər şəxslərə bilik öyrətmə. Fəsad əhlinə elm öyrətmək xalqı qırmaq üçün cəlladın əlinə iti qılınc vermək deməkdir”. Bu mənada elmi-texniki tərəqqi bütün üstünlükləri ilə yanaşı, həm də dilin potensial imkanlarına hücum edir. Keçmiş nəsillərin həyatında, məişətində olan sözlər indiki nəslin düşüncəsindən silinir.

II.5. Adlar barədə

Ad mənalı və gözəl olmalıdır. Bəzən ad insanın məzmununu, yəni kimliyini əks etdirə bilər. Məndən dəfələrlə soruşublar: Bu adı sənə kim qoyubdur? Hətta onu da deyiblər ki, bu adı qoyana Allah rəhmət eləsin. Bunu söyləyənlərin mənim adımdan xoşları gəlibdir. Orta Asiyada, Türkiyədə olduğum elmi tədbirlərdə adımla bağlı məmnun münasibətləri çox görmüşəm. Hətta adımla məzmununa varanda nə qədər məmnun olduğumun da dəfələrlə şahidi olmuşam. 1992-ci ilin oktyabr ayında Bişkekdə qırğız xalqının görkəmli dilçisi, dramaturqu, şairi Qasım Tınıstanovun 90 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransda iştirak edirdim. Təntənəli şəkildə təşkil olunmuş konfransda mənim adımla maraqlı doğurduğunu iştirakçıların münasibətindən hiss edirdim. Hətta bəzi konfrans iştirakçıları can atırdı ki, adımla mənası ilə bağlı mənimlə həmsöhbət olsunlar. Hiss edirdim ki, adımla mənası konfrans iştirakçılarının hər birini maraqlandırır. Konfransla bağlı təşkil olunmuş ziyafətdə mənə xüsusi olaraq söz verildi. Və bunun əsas səbəbi də məhz adımla mənası maraqlı olmasındaydı. Hətta adımla mənasını başa düşənlərin hər biri başqa dillərdə də mənim adımla mənasını hərfi tərcüməsini axtarır, maraqlı müqayisələr aparırdılar.

Yadımdadır ki, 2006-cı ildə (dekabrda) Türkiyənin Ankara şəhərində “Orxon-Yenisey” yazılı abidələrinə həsr olunmuş konfrans keçirilirdi. Konfransda dünyanın müxtəlif yerlərindən gəlmiş türkoloqlar iştirak edirdi.

Şimali Kiprdən altayşünas alim İqor Kormuşın də gəlmişdi. O, Leninqradda (indiki Sankt-Peterburq) yaşayıb fəaliyyət göstərən altayşünas alim olsa da, həmin vaxt Şimali Kiprdə çalışırdı. Həyat yoldaşı ilə birgə Şimali Kiprdən gələn nümayəndə kimi Ankaradakı konfransa qatılmışdı. Mənim adım onun da, həyat yoldaşının da marağına səbəb oldu. Adımın mənasını biləndən sonra İqor Kormuşının həyat yoldaşı rəğbət əlaməti olaraq mənə tısağa kuklasını bağışladı. Yəqin ki, tısağa uzunömürlüyün simvolu olduğu üçün, İqor Kormuşının həyat yoldaşı mənə tısağa kuklasını hədiyyə etdi. Mən indi də həmin simvolik hədiyyəni qoruyuram.

Müxtəlif televiziyaaların əməkdaşları adlarımızla bağlı məndən müsahibə alanda adımın onlar üçün nə qədər maraqlı olduğunu hiss etmişəm. Hiss etmişəm ki, doğrudan da, ad insanın yaraşığıdır. Adın mənalı olması insanları başqalarına sevir. Yəni mənalı ad başqaları tərəfindən xoş qəbul olunur, həm də başqaları tərəfindən xoş qarşılır. Bunu övladına ad verən hər bir kəs başa düşməlidir. Tarix boyu övladlara adları babalar, nənələr, atalar, analar verir. Adın daşdığı önəmi başa düşənlər övladlarına təsadüfi ad seçməyibdir. Verdikləri adların ifadə etdiyi mənanı əsas sayıblar. Hətta elə mənalı adları seçib övladlarına veriblər ki, həmin adların sonradan başqaları tərəfindən daşınmasına razı olmayıblar. El-obada olan hər hansı bir adı valideynlər dünyaya gələn övladlarına verərkən el-oba camaatından icazə alıblar. Yəni həmin adı ilk dəfə daşıyan adamın özündən, yaxud qohum-əqrabasından icazə istəyiblər. Bəzən

buna icazəni ala bilməyənlərlə yanaşı, min cür əzab-əziyyətlə alanlar da olubdur. Bunların hamısı vaxtilə ada olan hörmətin, ehtiramın və diqqətin nümunəsidir. Belə nümunələr yaxşı dəyər kimi yaşamalıdır. Hətta el-obada mövcud olan hər hansı bir adın icazəsini almadan övladına həmin adı verənlər qohum, qonşu tərəfindən qınaq yerinə də çevrilibdir. Bax mənim adımla rəhmətlik ata nənəm Kişvər xanım xoş bir niyyətlə qoyubdur. O, heç kəsə verilməyən, heç kəsin adı kimi işlənməyən bu adı işləkliyə gətiribdir. Bu, əslində nənəmin ad sistemimizi zənginləşdirməsidir. Belə nənələrimiz, babalarımız həmişə olubdur və olacaqdır. Onlar həmişə ad sistemimizə, mənəvi dünyamıza, dəyərlərimizə xeyli fayda veriblər. Dünyaya gələn övladlara ad verəndə “Adını mən verdim, bəxtini Allah versin” deyiblər. Ancaq bu da həqiqətdir ki, mənalı adı daşıyanların bir çoxunun həyat və fəaliyyəti də mənalı olubdur. Bəzən ad insanların həyatında böyük rol oynayıbdır. Bu mənada ad seçimi elə olmalıdır ki, nə gələcəkdə həmin adı daşıyan şəxs utansın, nə də başqaları o ada istehza ilə yanaşsın.

Onu da qeyd edək ki, hər bir insanın doğum və ad günü fərqlidir. Doğulduğu gün insanın dünyaya gəldiyi gündür. Ad günü isə ona ad verilən gündür. Bunlar birbirindən fərqli günlər, tarixlərdir. Ancaq insanların böyük əksəriyyəti ad günü dedikdə doğum gününü nəzərdə tutur. Ona görə də *doğum gününü təbrik edirəm* ifadəsi *ad gününü təbrik edirəm* ifadəsindən daha düzgündür.

İnsan ilk dəfə tanıdığı adamın adı səslənəndə onun adına və adının mənasına diqqətini yönəldir. Ad mənalıdırsa, həmin insana ilk münasibət xoş, yəni yaxşı olur. Sonra həmin adı daşıyan adamın kimliyi gəlir. Hər halda kimlik addan sonra gəlir. Kimlik adın arxasında gizlənə bilər. Kimlik aşkar olunduqdan sonra, kimlik tanındıqdan sonra adın mənası ilə birləşir. Adının mənası yaxşı təsir bağışlayan və kimliyi yaxşı olan adamlar xoşbəxttir. Adlarının mənası yaxşı təsir bağışlayan, ancaq kimliyi yaxşı olmayan adamlar adına yaraşmayan adamlardır. Adlarının mənası yaxşı olmayan və kimliyi yaxşı olmayan adamlar isə bədbəxt adamlardır. Bu baxımdan xoşbəxt olanlar da, adına yaraşmayanlar da vardır. Bədbəxtlər də az deyildir.

Belə bir fikir var: Tarix elmi coğrafiya elmi üçün vaxtdır, zamandır. Coğrafiya elmi isə tarix elmi üçün məkandır. Bu fikri yada salmağım təsadüfi deyil. Belə ki, adın özü bir tarixdir. Və bu tarix müəyyən bir məkanda yaşayır. Bu məkanda yer-yurd adlarımız da müəyyən məkanda tarixi yaşadır. Bununla da tarix ilə məkən bir-birinin təminatçısı olur. Bizim hər birimiz tarixə müraciət etməklə həm də öyrəndiyimiz tarixin bağlı olduğu məkanı tanıyıırıq. Həm də məkanları öyrənməklə tarixə baş vürmüş oluruq.

Mən adlarımıza həm də tarix kimi baxıram. Məsələn: *Kolxoz*, *Sovxoz*, *Kollektiv*, *Marks*, *Darvin* və s. tipli adlar tarixin müəyyən anlarından, məqamlarından, siyasi-ideoloji tərəflərindən xəbər verir. Biz bu adlar vasitəsilə həm də tarixi öyrənə bilirik. Ancaq öyrənirik deyər

bu adları yaşada bilmərik. Çünki ən azı bu adlar qondarma adlar kimi, vaxtilə ad sistemində özünə yer almışdır.

Mən həm də tarixi yaşadan məkanları da qəbul edirəm. Qəbul edirəm o məkanda ki, məkanlar (yer-yurd adları) o qədər tarixi faktları qoruyub saxlayır ki, onu heç bir mənbə ilə müqayisə etmək olmaz. Sadəcə olaraq məkanların hər birini dərinləndirən öyrənməliyik. Bu məkanda tariximizin müəyyən məqamlarını yaşadan bir məkandan bəhs etmək istəyirəm. Həmin məkən Leninakan (indiki Gümrü) şəhəridir. Vaxtilə Leninakan şəhərində, indiki Gümrü şəhərində tarixən azərbaycanlılar — türklər yaşamışdır. Sonralar Suriyadan, Misirdən, Yunanıstandan, Türkiyədən gələn (köçürülüb gələn) ermənilər hesabına burada ermənilər məskən salmış və çoxalmışdır. Həm də məkənin sosial-etnik tərkibi dəyişmişdir. Bundan başqa, Leninakan, indiki Gümrü şəhərinin ətrafındakı bütün kəndlər azərbaycanlı - türk kəndləri olmuşdur. Sonralar həmin kəndlərdə də ermənilər yerləşdirilmiş və sayları çoxalmışdır. Məsələn, Leninakan, indiki Gümrü ətrafındakı azərbaycanlı - türk kəndləri bunlar olmuşdur: *Bacıoğlu*, *Ocaqqulu*, *Mollamusa*, *Taharlı*, *Horom*, *Qapılı*, *Cələb*, *Kapısın dərəsi*, *Aralıq*, *Sarıyar* və s. Bu kəndlərdə sonralar ermənilər yerləşdirilsə də, kəndlərin adı azərbaycan - türk mənşəli olaraq qalmışdır. Bununla yanaşı, Leninakan, indiki Gümrü ətrafındakı bəzi azərbaycan-türk kəndlərinin adını sonralar ermənilər dəyişibdir. Məsələn, ermənilər *Cələb* kəndini *Cradzor*, *Qaraməmməd* kəndini *Meğraşad* ediblər. Yəni bu kəndlərin adını dəyişiblər.

Sovet hökuməti yarandıqdan sonra Amasiyada – Ağbabada (Leninakanın, indiki Gümrünün ətrafındakı bölgə) bu hökuməti qəbul etməyənlər olubdur. Onlar etiraz əlaməti olaraq yaşadıkları dədə-baba yurdlarından Türkiyəyə köçüb gediblər. Beləliklə, bu kəndlər ölü kəndlərə çevrilibdir: *Qızılkilsə, Söyüdlü, Mustuqlu, Sel-dağılan, Ördəkli, Şiştəpə, Baxçalı, Mustuqlu, Mumuxan, Sınıx, Bəzircan, Bacıoğlu, Ocaqqulu, Qarakilsə, Qızıl-daş, Kınık, Böyük Qımılı, Kiçik Qımılı* və s. Bəzi kəndlər isə ölü kəndlərə çevrilsə də, sonralar Ağbabanın digər ərazilərindən buraya köçüb kəndi bərpa ediblər. Məsələn, *İbiş, Qarabulaq* kəndləri belə kəndlərdən olubdur. Bunları ona görə qeyd edirəm ki, adlarımızın başına (yer-yurd adlarının) ermənilər olmazın oyun açıblar. Bu, azmış kimi bəzən özümüz də adlarımıza (xüsusilə milli adlarımıza) biganəlik göstərmişik. Hələ də yer-yurdlarımızın qədim adlarını yaşadan qaynaqlardan istifadə edərək yaşayış məskənlərimizin xəritəsini tərtib etmirik. Yaşayış yerlərimizlə bağlı tarixi həqiqətlərin salnaməsini yazmırıq.

Yer-yurd adları həmin yerin, yurdun pasportudur. Adları dəyişmək pasportu dəyişməkdir. Bu cür pasportu dəyişmiş yer-yurd adlarımız az deyildir. Pasportdan söz düşmüşkən öz başıma gələn bir hadisəni qeyd etmək istəyirəm. 1985-ci ilin iyul ayında (iyul ayının əvvəllərində), II kursu bitirən kimi bizi hərbi xidmətə apardılar. Ona görə də mən valideynlərimlə görüşmək üçün Bakıdan rayonumuza (kəndimizə) getməli oldum. Rayondan geri qayıtdıqdan sonra Bakıdan hərbi xidmətə getməliy-

dim. Vaxt çox az olduğu üçün Bakıya qayıdanda Leninakan (indiki Gümrü) şəhərindən təyyarə ilə uçmaq məcburiyyətində qaldım. Atam ilə birgə Leninakan (indiki Gümrü) şəhərinin aeroportuna bilet almağa gəldik. Mən bilet satan xanıma pasportumu verdim və rus dilində müraciət etdim ki, mənə Bakı şəhərinə bir bilet versin. Bilet satan xanım daxil olmaqla bütün ermənilər mənim üstümə düşdülər. Hərəsi bir yandan mənə hücum etdilər. Hücumun səbəbi o idi ki, mən rus dilində bilet satan xanıma müraciət etmişdim. Gərək erməni dilində danışaydım ki, bu da onların xoşuna gələydi. Belə bir vəziyyətdə atamın təcrübəsi hər şeyi həll etdi. O, ermənilərin dilini yaxşı bilirdi. Və öz dillərində onları ram etdi. Birtəhər bilet aldım. Ancaq bu hadisə məni o vaxtdan düşündürürdü. Ona görə düşündürürdü ki, bu ermənilərin şovinistliyi həddini aşmışdı. O hadisədən sonra mən erməniləri və onların xislətini bir daha tanıdım. Belə hadisələrin şahidi olanlar yəqin ki, az deyildir. Bir hadisəni də qeyd edib məqsədimin nədən ibarət olduğunu söyləyəcəyəm. I kursu bitirdikdən sonra rayona getmişdim. Özümə paltar almaq üçün Leninakan (indiki Gümrü) şəhərinə getdim. Dükandan kostyum alarkən erməni qıza rusca müraciət etdim. Onun bundan xoşu gəlmədi. Mənə kostyumu satmadı. Bilirdim ki, bu barədə kimə müraciət etsəm də, mənə kömək etməyəcəkdir. Sözümlərin canı ondadır ki, bu şovinist ermənilər onların dilində danışmayanları qəbul etmir, onların istəklərini həyata keçirmir, özlərinə yaxın buraxmırdılar. Biz isə nədənsə başqa dildə danışmaqdan daha çox həzz alırıq.

Bununla da dilin ruhuna toxunuruq. Dilin ruhuna toxunmaqla dili incidirik. Axı görkəmli dilçi V.Humboldt “Bir millətin dili ruhudur, ruhu da dilidir” demişdir. Hətta *Məhəmməd* adını *Məmməd*, daha sonra *Mamed* şəklinə salırıq. Özümüzü yormamaq üçün *Məhəmməd* əvəzinə *Məmməd*, yaxud da *Mamed* deyirik. Əgər bunu canımıza cəfa verməmək üçün ediriksə, bəs onda gülünc mənası olan adları niyə istifadə edirik? Həmin mənası olmayan gülünc adları tarix boyu övladlarımıza vermişik, ad sistemində yaşatmışıq. Məsələn: *Bədil*, *Bircan*, *Bəzək*, *Dəxil*, *Dəfinə*, *Çervon*, *Çələng*, *Culğız*, *Cicigül*, *Cərulla*, *Cığa*, *Cazilə*, *Carçı*, *Camo*, *Canrülə*, *Canəssa*, *Düymə*, *Ehsan*, *Əbabil*, *Əbi*, *Əbiş*, *Əda*, *Əcəb*, *Əhya*, *Ələs*, *Əlim*, *Əmanət*, *Ərəb*, *Ərçə*, *Əyalət*, *Əyal*, *Ətir*, *Fəti*, *Fərmayış*, *Gerçək*, *Gorus*, *Güldan*, *Haqq*, *Həddad*, *Həkkak*, *Həmzat* və s. adlar ad sistemini gülünc bir vəziyyətə salır. Hətta mənaları gülünc doğuran *Dalğın*, *Dilənçi*, *Fağır*, *Fani* və s. kimi adlar da yersiz işlənmiş adlardır. Bunların hamısının ad sistemindən çıxarılması vacibdir.

Adlarımız içərisində elələri var ki, mənaları gülüş doğurmaya bilmir. Məsələn: *Almadərən*, *Almaxanım*, *Malagedən*, *Yaralı*, *Axan* və s. Bu qəbildən olan adların bəziləri sonradan soyadı kimi də işlənmişdir. Məsələn: *Yaralıyev*, *Qarabığov*, *Axmaqov*//*Axmağov*, *Sailov* və s. Bəzi adlarımız və soyadlarımız isə daha qədim dövrlərlə səsləşir, onların mənası çoxlarına aydın olmadığı üçün ya qəbul olunmur, ya da anlaşılmır. Məsələn: *Şivilov*, *Şelemenov* (rus dilindəki Solomentçev soyadı da bu kökdəndir), *Alqazax* (şəxs adı), *Alqazaxov* (soyadı) və s. Di-

limizdəki bəzi adlar təkcə məna baxımından deyil, həm də məntiqi baxımdan ad sisteminə xələl gətirir. Məsələn: *Müxtəsər*, *Mülkədar*, *Tədbir* və s. Yeri gəlmişkən *Tədbir* adı ilə bağlı bir hadisəni söyləmək istəyirəm. Bir dəfə Neftçala rayonunda “Dədə Qorqud”la bağlı tədbir təşkil olunmuşdu. Tədbirdən sonra bir yaşlı adam qonaqlara (bizə) yaxınlaşdı və tədbirin yaxşı keçdiyini dedi. Başqa birisi də bizə dedi ki, bu yoldaşın adı *Tədbirdir*. Və fürsətdən istifadə edib zarafatla onu da əlavə etdi ki, *Tədbir* deyir ki, *tədbir* yaxşı keçdi. Bu hadisə hamıda gülüş yaratdı. *Mülkədar*, *Müxtəsər*, *Cahil*, *Qumuş* (qız adı), *Umuş* (qız adı), *Dədəbacı*, *Narsut*, *Meydanağa*, *Dekabr*, *Dədəbala*, *Yanvar*, *Xozeyin* və s. adlar da dilimizin milli ruhuna toxunan adlardır. Belə adlar da ad sistemində nüfuz gətirmir. Təsadüfi deyilməmişdir ki, türk dili hünər dilidir. Təbii ki, Azərbaycan dili də bu hünər dilinin bir qoludur. Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində adlar sistemində olan sözlərin mayası hünərdən yoğrulmuşdur. Məhz mayası hünərdən yoğrulmuş adlarımızı işləkliyə gətirmək lazımdır. Bunu etsək, dilimizin adlar sistemindəki qüsurları düzəltmiş olarıq və adlarımızın ruhunu özünə qaytarmaq yolunda uğurlu iş görərik.

II.6. Azərbaycan Dilçilər Birliyinin yaradılmasına böyük ehtiyac var

Dil hər bir xalqın milli kimliyini əks etdirən əsas göstəricidir. Dilsiz millətin varlığı yoxdur və o xalqın dövləti, dövlətçiliyi də şübhə altındadır. Məhz buna görə də bu gün dünyada müxtəlif dillərin mövcudluğu, onların sosial baza məsələləri aktual mövzulardandır.

Bu baxımdan, hər il fevralın 21-də bütün dünya dövlətləri tərəfindən qeyd edilən Beynəlxalq Ana Dili Günü həm dünyanın aparıcı dillərini, həm də kiçik etnik qruplara məxsus dillərin inkişafını stimullaşdıran amil kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu gün eyni zamanda bizə onu da xatırladır ki, müasir dünya nə qədər qloballaşsa da, beynəlxalq dillərin nüfuz dairəsi nə qədər artsa da, sosial bazası kiçik olan etnik qruplarının dilləri də qorunmalı, yaşamalı və inkişaf etməlidir.

Müasir dünyanın iqtisadi-siyasi mənzərəsi bunu deməyə əsas verir ki, hansı dövlətin iqtisadiyyatı, siyasəti, sosial həyatı güclüdirsə, həmin ölkənin dövlət dili də güclü olur. Bu tendensiyadan çıxış edərək qeyd etmək olar ki, artıq bu gün beynəlxalq aləmdə rəqabət təkcə siyasət, iqtisadiyyat üzərində deyil, həm də dil üzərində qurulur. Bu cəhətdən, Azərbaycan dili öz gücünü, enerjisini, potensialını ortaya qoyaraq, dünyanın nüfuzlu beynəlxalq dilləri ilə rəqabətə girə bilər.

Müasir dövrdə dillərin müxtəlifliyinə bir hüsnrəğbət var və beynəlxalq aləm hər bir millətin öz dilini qoruyub saxlamasında maraqlıdır. Çünki hər dilin arxasında bütöv

bir millətin dünyagörüşü dayanır. Bunun vasitəsilə xalq öz milli kimliyini, tarixi yaddaşını, həyat tərzini, adət-ənənəsini dünyaya təqdim edə bilər. Məhz buna görə də dünya çeşidli, rəngarəng və maraqlıdır.

Əlbəttə, hər bir dilin inkişafında ilk növbədə xalqın böyük rolu var. Bizim hafizədən-hafizəyə ötürülən şifahi xalq ədəbiyyatımız, klassiklərimizin zəngin yaradıcılığı əsrlər boyu ana dilimizi cilalayaraq müasir günümü-zə gətirib çıxarıb.

Eyni zamanda, dilin inkişafına istiqamət verilməsində, onun bazasının zənginləşməsində dövlət başçılarının, milli liderlərin də mühüm rolu olub. Bu baxımdan, Azərbaycan dilinin inkişafında Ulu Öndərin xidmətləri misilsizdir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu Heydər Əliyev tərəfindən imzalanan “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli fərman, “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan Dili Günüünün qeyd edilməsi haqqında” 9 avqust 2001-ci il tarixli fərman, “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Qanun Ümummilli Liderin xalqımıza və onun dilinə tükənməz məhəbbətinin parlaq nümunələrindəndir. Ulu Öndərin dil siyasətini inamla davam etdirən Prezident İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 2004-cü il 12 yanvar tarixli Sərəncamı və bu istiqamətdə görülən digər işlər də dilimizin inkişafına böyük qaygının təzahürüdür.

Müasir dünyada baş verən qloballaşma şəraitində dilin gələcək taleyi millətin ziyahlarını daim düşündürən

məsələlərdəndir. Qloballaşmanın mahiyyətini yaxşı başa düşməyən bəziləri iddia edirlər ki, mövcud rəqabət nəticəsində zəif dillər məhv olacaq və dünyada yalnız bir neçə nüfuzlu dil qalacaq. Bu ideya müasir dünya haqqında yanlış təsəvvürlərin nəticəsidir və qloballaşma dillərin məhvinə aparmayacaq.

Əslində elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi müasir dövr Azərbaycan dilinin zənginləşməsi və tətbiqi imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində aparılan işlərin yəni səviyyəyə yüksəldilməsini tələb edir. Çox istərdim ki, qloballaşmanın imkanlarından faydalanaraq, Azərbaycan dilində elektron dərsliklər, tədris vəsaitləri, lüğətlər hazırlansın. Bax, biz qloballaşma şəraitində mövcud operativ imkanlardan bu cür bəhrələnərək dilimizin imkanlarını bütün dünyada təbliğ edə bilərik. Təəssüf ki, bu istiqamətdə işlər arzu olunan səviyyədə getmir.

Düşünürəm ki, bu prosesi sürətləndirmək üçün Azərbaycan Dilçilər Birliyinin yaradılmasına çox böyük ehtiyac var. Azərbaycan dili ilə bağlı kompleks tədbirləri koordinasiya edəcək bu ictimai qurumun üzvləri təkcə dilçilərdən ibarət olmamalıdır. Təpədən-dırnağacan ziyalı olan, millətin, dilin təəssübünü çəkən hər bir ziyalı bu quruma üzv ola bilər.

Bəzən cəmiyyətdə müəyyən adamlar deyirlər ki, dilin qayğısına yalnız dilçilər qalmalıdır. Bu tamamilə yanlış mülahizədir. Əgər belə olarsa, onda dilin qayğısına qalmaq mümkün olmayacaq. Çünki dilçilər dilin qaydalarını öyrənirlər. Dil isə geniş mənada bütün cəmiyyətdə tətbiq olunur. Bunun üçün də dilin mahiyyəti,

safliğı məsələsi ictimailəşməli və hər kəsin maraq dairəsində olmalıdır. Təşəbbüs kimi irəli sürdüyüm Azərbaycan Dilçilər Birliyinin əsas amalı, ideyası da bundan ibarətdir.

Ana dilimizi qorumaq, inkişaf etdirmək hamımızın müqəddəs borcudur. Bu baxımdan, kütləvi informasiya vasitələrinin üzərinə düşən məsuliyyət yükü heç də az deyil. Ümumiyyətlə, mətbuatın dilə təsirini birmənalı götürmək olmaz və kütləvi informasiya vasitələrində dilin inkişafına həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərən amillər kifayət qədərdir.

Təəssüf ki, bəzi mətbuat orqanları, televiziya və radio kanalları, internet resursları və sosial şəbəkələrdə ədəbi dil normalarının pozulması hallarına rast gəlinir. Xüsusilə televiziya və radioda bəzi şou xarakterli verilişlərin məzmunu, mövzusu qüsurlu olduğu kimi, aparıcıların, dəvət edilən müsahiblərin dili də qüsurludur. Əslində televiziya və radio kanallarının aparıcıları dövlət dilini mükəmməl bilməli və onların səlis danışmaq qabiliyyəti olmalıdır. Həmçinin verilişə dəvət olunan qonaqlar da ədəbi dil normalarına riayət etməlidirlər. Belə neqativ halların qarşısını almaq üçün müəyyən mexanizmlər hazırlanmalıdır. Məsələn, mənim təklif etdiyim Azərbaycan Dilçilər Birliyi kütləvi informasiya vasitələrində ədəbi dilin normalarına riayət olunmasına yaxşı mənada nəzarət edə bilər. Ümumiyyətlə, dilin qorunması təkcə dövlətin, dilçilərin deyil, hamının maraq dairəsində olmalıdır. Hər kəs öz ana dilini sevməli, onu qorumağıdır.

II.7. Azərbaycan orfoqrafiya məsələsi

“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” – Altıncı nəşrdəki yeniliklər...

Orfoqrafiya məsələsi hər bir mədəni xalqın yazısında mühüm tələblərdən biridir. Yazı mədəniyyətinin tərəqqisində orfoqrafiya mühüm rol oynayır. Təsadüfi deyil ki, XX əsrdə Azərbaycan yazısından ərəb əlifbası çıxarıldıqdan sonra orfoqrafiya məsələsi günün mühüm məsələlərindən biri kimi meydana çıxdı. İlk orfoqrafiya qaydaları 1925-ci ildə nəşr olunsada, sonra bunun əsasında 1929-cu ildə “İmla lüğəti” adı ilə “Azərnəşr” tərəfindən orfoqrafiya sözlüyü çap olundu. Həm ilk orfoqrafiya qaydaları, həm də “İmla lüğəti” Vəli Xuluflunun müəllifliyi ilə nəşr olundu. “İmla lüğəti” (birinci nəşr) həcmə çox kiçik olan bir lüğət olmuş, burada dilimizdəki sözlərin az bir hissəsi verilmişdir. Lüğətin həcmə kiçik olmasına baxmayaraq lüğət yazı mədəniyyətimizin, nitq mədəniyyətimizin inkişafında mühüm rol oynamışdır. “İmla lüğəti” orfoqrafiya lüğətinin tərtibi tarixində ilk təşəbbüs olduğundan çox qiymətli bir lüğət olmuşdur. Təbii ki, dil inkişaf edir, lüğət tərkibi yeni sözlərlə zənginləşir. Bu zaman dilin orfoqrafiya qaydalarını nizama salmaq lazım gəlir, orfoqrafiyadakı bəzi dolaşlıqları aradan qaldırmaq lazım gəlir. Bu zərurət yeni - yeni orfoqrafiya lüğətlərinin hazırlanması zərurətini meydana gətirir. Odur ki, “İmla lüğəti” 1940-cı ildə Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun elmi əməkdaşları tərəfin-

dən “Orfoqrafiya lüğəti” (ikinci nəşr) adı ilə nəşr olundu.

Bu lüğətdə 21000-dən artıq sözün orfoqrafiyası özünə yer aldı. Əlbəttə, bu lüğət də tələbatı tam şəkildə ödəmədiyi üçün 1960-cı ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu tərəfindən “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” nəşr olundu. 1960-cı ildə çap olunmuş lüğət 1940-cı ildə nəşr olunmuş lüğətin əsasında hazırlanmışdır. 1960-cı ildə çap olunmuş (üçüncü nəşr) “Orfoqrafiya lüğəti”ndə 40000 artıq söz olmuşdur. Dilin lüğət tərkibində gedən zənginləşmə prosesi, o cümlədən tələbat yeni bir orfoqrafiya lüğətinin çapı zərurətini yaratmışdır. Beləliklə, 1975-ci ildə “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” (dördüncü nəşr) nəşr olunmuşdur. Bu lüğət 58000 sözü əhatə etmiş və demək olar ki, öz dövrünün leksikasını əks etdirə bilmişdir.

2004-cü ildə “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” (beşinci nəşr) latın qrafikalı əlifba ilə çap olunmuşdur. Bu lüğət Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu tərəfindən hazırlanmışdır. 2004-cü ildə çap olunmuş “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 may 2004-cü il tarixli 71 nömrəli fərmanına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 5 avqust 2004-cü il tarixli qərarı ilə təsdiqlənmişdir. Lüğətə 1975-ci ildə çap olunmuş “Orfoqrafiya lüğəti”ndə olmayan 18 000-ə yaxın söz daxil edilmişdir. 1975-ci ildə kiril əlifbası ilə çap edilmiş “Azərbaycan dilinin orfoqra-

fiya lüğəti” 58 000 sözü əhatə edirdisə, latın qrafikası ilə 2004-cü ildə çap olunmuş “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” 80 000 - ə yaxın sözü əhatə etmiş və onların düzgün yazılışını göstərmişdir.

Orfoqrafiya lüğətlərinin təkmilləşdirilməsi, yenidən çap olunması, hər şeydən əvvəl, bir tələbatla bağlı olur. Belə ki, mövcud orfoqrafiya lüğəti tələbatı ödəmir, dilin lüğət tərkibinə gələn yeni sözlər orfoqrafiya lüğətində əks olunmur, lüğət tərkibində, sözlərin tələffüz və yazı normalarında təbii inkişaf prosesi gedir, və sair, və ilaxır. Bütün bu tələbatlar əsasında orfoqrafiya lüğətinin yeniləşməsi zərurəti meydana gəlir. Açıqı qeyd edək ki, Azərbaycanın iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni, elmi həyatında və digər sahələrdə o qədər mütərəqqi dəyişikliklər baş vermişdir ki, bunların hamısı yeni - yeni məfhumlarla yanaşı, onları ifadə edən sözləri də dilimizin lüğət tərkibinə təbii olaraq gətirmişdir. Ona görə də dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan yeni - yeni sözlərin yazılış normalarını qaydaya salmaq üçün zamanın, dövrün tələbinə cavab verən orfoqrafiya lüğətinin çapına ehtiyac olmuşdur. Məhz bu ehtiyacı ödəmək üçün 2013-cü ildə “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” (altıncı nəşr) “Şərq - Qərb” Nəşriyyat Evi tərəfindən çap edilmişdir. Bu lüğət AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasında bəyənilmiş və çapa məsləhət bilinmişdir.

Lüğətin layihə rəhbəri Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Ağamusa Axundov, redaktor və ön sözün müəllifi isə filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

İsmayıl Məmmədlidir. “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”nin tərtibində AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun “Lüğətçilik” şöbəsinin əməkdaşlarının – şöbə müdiri, professor İsmayıl Məmmədlinin, professor Aydın Ələkbərovun, professor Nadir Məmmədlinin, filologiya elmləri doktoru Nəriman Seyidəliyevin, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Bəhrüz Abdullayevin, böyük elmi işçi Nigar Xəlifəzadənin zəhməti və xidməti əvəzsizdir.

Elmi ictimaiyyət və mütəxəssislər yaxşı bilir ki, 2004-cü ildə çap olunmuş “Azərbayca dilinin orfoqrafiya lüğəti” oxucuların böyük marağına səbəb olmuşdur. Odur ki, oxucular və mütəxəssislər qəzetlərdə, jurnallarda məqalələr çap etdirmiş, öz təkliflərini, rəylərini söyləmiş, bəziləri münasibətlərini yazdıqları məktublarla bildirmişlər. 2004-cü ildən keçən müddət ərzində rəylər, təkliflər, fikirlər, mülahizələr, məktublar saf - çürük edilmiş, bunların əsasında təkmilləşdirmələr aparılmış və 2013-cü ildə “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” (altıncı nəşr) çap edilmişdir. Qeyd olunduğu kimi, bu lüğət həcm baxımından 2004-cü ildə çap olunmuş orfoqrafiya lüğətindən fərqlənir. Belə ki, 2004-cü ildə çap olunmuş orfoqrafiya lüğətində 80 minə yaxın söz vardısı, genişləndirilmiş və yenidən işlənmiş bu nəşrdə 110 min 563 söz vardır. 2013-cü ildə çap olunmuş lüğətə 2004-cü ildəki lüğətdəki sözlərdən əlavə 30 mindən çox söz daxil edilmişdir. Bu lüğətdə əlavə edilmiş sözlərin əksəriyyəti yeni yaranmış sözlər, eyni zamanda 2004-cü ildəki nəşrə daxil edilməmiş sözlərdir. Məsələn, musiqi adları, xörək adları, siyasi terminlər, hüquq terminləri və s.

2013-cü ildə çap olunmuş “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” (altıncı nəşr) 840 səhifə olmaqla “Ön söz”dən, “Lüğətin quruluşu”ndan, “Orfoqrafiya qaydaları”ndan, “Lüğətdəki şərti ixtisarlardan”, “Azərbaycan əlifbası”ndan (burada latın qrafikalı əlifba ardıcılığı ilə sözlərin orfoqrafiyası verilir), “Əlavələr”dən, “Lüğətdəki sözlərin axtarış cədvəli”ndən ibarətdir.

2013-cü ildə çap olunmuş “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” öz quruluşu baxımından əvvəlki nəşrdən (2004-cü il nəşrindən) bəzi cəhətlərinə görə fərqlənir. Belə ki, 2004-cü ildə nəşr olunmuş lüğətə coğrafi adlar, adam adları, müasir ədəbi dildə işlənməyən qəliz ərəb və fars sözləri, yalnız bir məhəllə və məhdud peşəkarlar dairəsində işlənən sözlər (arqotizmlər) daxil edilməmişdir. 2013-cü il nəşrində isə orfoqrafiya lüğətinə “Şərq - Qərb” Nəşriyyat Evi tərəfindən hazırlanmış coğrafi adlar (əlavə 1-2) və şəxs adları (əlavə 3-4) ilk dəfə olaraq əlavə olunmuşdur. Burada Azərbaycan Respublikasının coğrafi adları Azərbaycan Milli Ensiklopediyasına uyğun olaraq hazırlanmışdır.

Coğrafi adlar Azərbaycan Respublikasındakı coğrafi adları və dünya üzrə bəzi coğrafi adları əhatə edir. Arzu edərdik ki, Azərbaycan Respublikasındakı coğrafi adların digər ərazilərdə – Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistanda), Gürcüstanda, Dağıstanda, İranda, İraqda və digər yerlərdə mövcud olan arealları da lüğətdə öz əksini tapaydı. Məsələn, lüğətdə *Ağbulaq kəndinin* Cəlilabad, Xocalı, Xocavənd, İsmayılı, Laçın, Şahbuz, Tovuz rayonlarındakı areallarının verilməsi təkcə coğrafi adın

orfoqrafiyası ilə bağlı deyil, həm də onun yayılma coğrafiyası barədə geniş təsəvvür yaradır. Eləcə də *Boyat kənd* (Ağcabədi, Neftçala, Ucar rayonlarında), *Borsunlu kənd* (Goranboy rayonu, Tərtər rayonu), *Bozlu kənd* (Kəlbəcər rayonu, Laçın rayonu), *Çaylı kənd* (Biləsuvar, Qazax, Şəmkir, Tərtər rayonları), *Xanlıqlar kənd* (Qazax, Şərur rayonları) və s. çoxlu sayda Azərbaycanda arealları olan kəndlərin verilməsi oxucuya coğrafi adların yayılması barədə də bilgi verir. Ancaq lüğətdə xeyli coğrafi adlar var ki, onların Azərbaycanın hüduqlarından kənarda arealları vardır və həmin arealları göstərmək bu dəyərli lüğətin dəyərini daha da artırma bilərdi. Məsələn, *Alpan*, *Altıağac*, *Çaykənd*, *Borçalı*, *Dəmirçilər*, *Faxralı*, *Kosalı*, *Qarabulaq* və s. kəndlər (bu qəbildən olan coğrafi adlar da az deyil) öz areallarını Azərbaycandan kənarda da qoruyub saxlamışdır. Onların hər birini vermək, bircə, lüğətin dəyərini daha da artırardı. Ona görə ki, lüğətdəki hər bir sözün arxasında bir anlayış, məfhum dayanır ki, bu da oxucunu təkcə sözlərin orfoqrafiyası baxımından deyil, həm də məfhum və anlayışlar barədə bilgiləndirir. Qeyd etdiyimiz kimi, lüğətdə dünya üzrə bəzi coğrafi adların verilməsi oxucunun dünya barədə və onun coğrafiyası barədə olan bilgilərini genişləndirir. Burada 400-dən çox dünya üzrə bəzi coğrafi adlar verilir. Yəni də arzu edərdik ki, dünya üzrə bəzi coğrafi adlar deyil, dünya üzrə bütün coğrafi adlar lüğətdə tam şəkildə verilmədi.

Lüğətdə bəzi şəxs adları da verilir. Bu da indiyə qədərki orfoqrafiya lüğətlərinin tarixində ilk işlərdən

biridir. Həm də təqdirəlayiq bir işdir. Lüğətdə Azərbaycanda işlənən 480-dən çox bəzi şəxs adları, 190-dan çox dünyada daha çox işlənən şəxs adları verilmişdir. İlk təcrübə kimi şəxs adlarının orfoqrafiya lüğətində verilməsi, inanırıq ki, oxucuların, mütəxəssislərin ürəyincə olacaqdır. Ancaq yenə də arzu edərdik ki, gələcəkdə lüğətin təkmilləşmiş nəşrində həm Azərbaycanda, həm də dünyada işlənən şəxs adlarının əksəriyyəti orfoqrafiya lüğətində öz əksini tapaydı. Arzular həmişə gələcək üçün ölçülüb - biçilir. Biz də lüğətdəki dəyərli yenilikləri görməklə gələcək üçün də ölçülüb - biçiləcək arzularımızı qeyd edirik.

2013-cü ildə çap olunmuş “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə ilk dəfə olaraq respublikamızdakı idarə və təşkilat adları da verilir. Açıq qeyd edək ki, bu idarə və təşkilat adlarının bir qisminin orfoqrafiyası ictimaiyyətin hər bir üzvü üçün gərəklidir. Ona görə gərəklidir ki, idarə və təşkilat adlarının bir qismi həyat tərzi ilə bağlı olaraq yeni yaranmış adlardır. Onların orfoqrafiyası hələ insanların düşüncəsində kök sala bilməmişdir. Odur ki, bu qəbildən olan idarə və təşkilat adlarının lüğətdə verilməsi onların orfoqrafiya qaydalarının nizamlanması işinə kömək göstərəcəkdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, lüğətdə 168 Azərbaycan Respublikasındakı idarə və təşkilat adları verilmişdir. Onların yeni olanları təkcə onların orfoqrafiyasını nizamlamır, həm də idarə, təşkilat adları barədə orfoqrafiya lüğətindən istifadə edəcək hər bir kəsi maarifləndirir. Məsələn, *Azərbaycan Respublikası Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri*

üzrə Dövlət Komitəsi, Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi, Azərbaycan Respublikası Dövlət Məşğulluq Xidməti, Azərbaycan Respublikası Əmlak Dövlət Komitəsi, Azərbaycan Respublikası Əmlak Dövlət Komitəsi yanında Daşınmaz Əmlakın Dövlət Reyestri Xidmətinin Aparatı, Azərbaycan Respublikası Ərazilərinin Minalardan təmizlənməsi üzrə Milli Agentlik, Azərbaycan Respublikası İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil (Ombudsman), Azərbaycan Respublikası Məhkəmə - Hüquq Şurası, Azərbaycan Respublikası Müəllif Hüquqları Agentliyi, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Dəniz-kənarı Bulvarı İdarəsi, Dövlət Bayrağı Meydanı Kompleksi İdarəsi, Dövlət Bayrağı Muzeyi və s. kimi idarə, təşkilat adlarının lüğətdə verilməsi hər bir kəsi məlumatlandırır və maarifləndirir.

“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (altıncı nəşr) 2004-cü ildə çap olunmuş lüğətdən fərqli olaraq ilk dəfə beynəlxalq təşkilatların adları da verilmişdir. 55 beynəlxalq təşkilatın adı lüğətə daxil edilmişdir. Əlbəttə, oxucular bu təşkilatların orfoqrafiyası ilə yanaşı, onların mahiyyəti, məşğul olduqları sahələr, vəzifə və funksiyaları barədə də bilgilərini genişləndirə biləcəklər. Dünya qloballaşır, bu prosesdə yeni olan cəhətlərdən biri də beynəlxalq təşkilatlar və onların xidmət sahələri, funksiyalarıdır. Bu mənada müasir olan hər bir insan beynəlxalq təşkilatların adlarını bilməli və onların fəaliyyət sahələri, dairələri ilə maraqlanmalıdır. Odur ki, beynəlxalq təşkilatların böyük əksəriyyəti, demək olar ki, hamısı lüğətdə verilmişdir. Təbii ki, bu da lüğətin dəyərini artırı-

ran, onu hər bir oxucu üçün gərəkli edən cəhətlərdən biridir. Oxucu beynəlxalq təşkilat adlarını orfoqrafiya lüğətində oxumaqla beynəlxalq informasiya məkanının reallıqları ilə tanış olur. Eyni zamanda beynəlxalq təşkilatların hansı sahələr üzrə fəaliyyət göstərdiyini öyrənir. Məsələn, *Amerika - Azərbaycan Ticarət Palatası*, *Amerika - Avrasiya Sənaye Ticarət Palatası*, *Amerika Birləşmiş Ştatlarının Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi (USAID)*, *Amerika Beynəlxalq Təhsil Şurası*, *Asiya - Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlığı*, *Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB)*, *Yoxsulluğun Azaldılması üzrə Yaponiya Fondu* və s.

“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (altıncı nəşr) dünya ölkələrinin pul vahidləri də verilir. Bu da əvvəlki nəşrdə olmayan ilk təşəbbüsdür. Lüğətdə 54 ölkənin pul vahidi, onun beynəlxalq kodu və şərti işarəsi verilir. Bu da oxucunu pul vahidlərinin orfoqrafiyası ilə maarifləndirməkdən əlavə, həm də hansı ölkədə hansı pul vahidindən istifadə olunması barədə məlumat verir. Məsələn, Almaniya, Avstriya, Belçika, Estoniya, Finlandiya, Fransa, İspaniya, İtaliya, Kipr, Latviya, Malta, Lüksemburq, Niderland, Portuqaliya, Slovakiya, Sloveniya, Yunanistan *Avrodan*, Avstraliya, Kanada, Sinqapur *Dollardan*, İraq, Serbiya *Dinardan*, Azərbaycan, Türkmənistan *Manatdan*, Çexiya, İslandiya, İsveç, Norveç *Kronndan* və eləcə də digər ölkələr başqa - başqa pul vahidlərindən istifadə edir. Gələcəkdə təkmilləşmiş orfoqrafiya lüğətləri çap edildikdə bu ilk təcrübədən istifadə edərək dünyanın bütün dövlətlərinin pul vahidlərini

vermək bir növ dünyanı tanımaq, öyrənmək baxımından oxuculara fayda verəcəkdir.

Lüğətdə orfoqrafiya qaydalarının verilməsi də oxucuda bir sıra qaydaların yaranması vərdişinə köməklik göstərmək baxımından qiymətlidir. Saitlərin yazılışı, samitlərin yazılışı, sözün müxtəlif yerlərindəki qoşa sait və samitlərin yazılışı, şəkilçilərin yazılışı, rəqəmlə yazılan miqdar saylarında şəkilçilərin yazılışı, mürəkkəb sözlərin yazılışı, köməkçi sözlərin yazılışı, birinci hərfi böyük yazılan sözlər, ixtisarların (abreviaturaların) yazılışı, sözün sətirdən - sətərə keçirilməsi qaydaları – bütün bunların hamısı “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”nin (altıncı nəşr) müsbət xüsusiyyətləri kimi diqqəti cəlb edir.

Lüğətdə sözlərin ədəbi tələffüz qaydalarına uyğun yazılması prinsipi əsas götürülmüş və 2004-cü ildə çap olunmuş lüğətdə **fel** kimi yazılan sözün **feil** kimi yazılması məqsədəuyğun sayılmışdır. Doğrudan da, *şeyir*, *sətir*, *nəsil*, *eyib*, *qədir*, *qəbir* və s. sözlər iki heca ilə yazıldığı halda, **fel** sözünün bir heca ilə yazılmağı düzgün deyildir. “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” (altıncı nəşr) zamanın tələbinə və oxucuların tələbatına, mütəxəssislərin istəyinə cavab vermək baxımından qiymətli bir kitabdır. Arzu edərdik ki, bu kitab bütün müəssisələrdə, təşkilatlarda, idarələrdə, evlərdə olsun və stolüstü kitab kimi istifadə edilsin.

III Fəsil

Yazı mədəniyyəti barədə

III.1. Yazı mədəniyyətində xoşagəlməz meyillərin yaranması

Azərbaycan dilində gedən xoşagəlməyən meyillər dilin təbii inkişaf qanunauyğunluqlarına, həm də özünə-məxsus xüsusiyyətlərinə mənfi təsir göstərir. Dilimizin özünə-məxsus xüsusiyyətlərinin pozulmasında, təbii inkişafının öz məcrasından çıxmasında diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də *yazı mədəniyyətidir*. Daha doğrusu, yazı mədəniyyətinin pozulmasıdır.

Yazı mədəniyyəti olmasa, insanların əlaqəsinin sərhədi çox məhdud ola bilər. Yazı bu məhdudluğun çərçivəsini genişləndirir. Hətta nəsillər arasındakı əlaqə yazı mədəniyyəti olmadan mümkün deyildir. Belə ki, hər birimiz bizdən əvvəlki nəsillərin yaratdıqlarını yazı vasitəsilə öyrənirik. Yazı olmasa, minillər boyu yaranmış tarixi, ədəbiyyatı və mədəniyyəti öyrənmək olmaz. Bizim hər birimiz öyrəndiklərimizə görə yazı mədəniyyətinə borcluyuq. Bu da bir həqiqətdir ki, əlifbamız tarixində olan dəyişikliklər yazı mədəniyyətimizin dəyişməsinə də öz mənfi təsirini göstərmişdir. Ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin, tariximizin qoruyucusu olan mənbələrin müxtəlif əlifbalarda olması da bir çox çətinlikləri üzə çıxarmışdır. Bəlli olan əlifbalarla yazılmış mənbə-

lərimizin hamı tərəfindən oxuna bilməməsi maariflənmə işlərinə maneçilik göstərmişdir. Yazı mədəniyyətinin yaratdığı bu çətinlikləri və onun acı nəticələrini müasir nəsil də görmüşdür. Bunların hamısı işin bir tərəfidir. Başqa bir tərəfi və ən əsas tərəfi isə odur ki, yazı mədəniyyəti olmadan gələcək nəsillərə heç nəyi ötürmək mümkün deyildir. Bizim hər birimiz keçmiş haqqında nəyi biliriksə, yazıya borcluyuq. Vaxtilə yazı mədəniyyəti hər bir kəsin, xüsusilə, ziyalıların səviyyəsinin göstəricisi olub. Ziyalı hesab olunan hər bir kəsin bir göstəricisi də onun yazı mədəniyyəti ilə ölçülüb. Yazı mədəniyyətini isə insanlar birdən-birə əxz etməyib, uzun müddət bu istiqamətdə təcrübə keçiblər. İmla, ifadə, inşa, əməli yazılar yazıblar. Bunların himi orta məktəbdən qoyulubdur. Vaxtilə orta məktəblərdə təhsil alan şagirdlər məhz orta məktəbdə yazı vərdişlərinə yiyələniblər. Ona görə də indi onlarda yazı mədəniyyəti yüksək səviyyədədir. İndi onlar yazı mədəniyyətinin bütün qayda-qanunlarına əməl edirlər. Ancaq bu da bir həqiqətdir ki, indi yazı mədəniyyətinin keyfiyyəti aşağı düşübür. Belə bir mədəniyyət gənc nəsil üçün az qala əhəmiyyətini itiribdir. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən biri kimi kompüterin, internetin, saytların həyatımıza, məişətimizə daxil olması yazı mədəniyyətinin inkişafına ciddi maneçilik göstərir. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin əleyhinə deyiləcək fikirlər və bunun əleyhinə olmaq barədə söhbət açmaq kifayət qədər əhəmiyyətsiz bir münasibətdir. Ancaq elmi-texniki tərəqqinin belə nailiyyəti yazıya, bütövlükdə yazı mədəniyyəti-

nə əngəl törədir. Skayp vasitəsilə danışmalar yazı-poza işlərinin imkanlarını daha da məhdudlaşdırır. Dünyanın bir yerindən başqa bir yerinə skayp vasitəsilə danışmaq, ünsiyyətdə olmaq yazının əhəmiyyətini kəskin dərəcədə azaldır. Bir tərəfdən bu, elmi-texniki tərəqqidir. Digər tərəfdən elmi-texniki tərəqqinin yazı mədəniyyətinə vurduğu ziyandır. Hər şeyi kompüter və onun imkanları daxilində həll etmək mümkün olduğundan yazıya olan diqqət azalıb. Onun nəticəsidir ki, ibtidai siniflərdə də, yuxarı siniflərdə də uşaqların xətti bir-birinə çox bənzəyir. Bunun bir səbəbi onunla bağlıdır ki, ibtidai sinif müəllimləri və yuxarı siniflərin dil-ədəbiyyat müəllimləri şagirdlərin xəttinə diqqət göstərməyi unudurlar. Həm də yazı dərsləri yaxşı təşkil olunmur. Bunu təşkil etmək işi müəllimlərin iradəsindən, səyindən asılı olmayaraq zamanın, dövrün tələbləri səviyyəsində həyata keçirilir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək ki, həmişə dil və ədəbiyyat müəllimlərinin orta məktəb şagirdlərində yazı vərdişlərinin formalaşması istiqamətində görəcəkləri işlər barədə fikirlər söylənilmişdir. Deməli, yazı vərdişlərinin formalaşması ilə bağlı görüləcək işlərin aktuallığı öz əhəmiyyətini itirmir. Dili yaxşı öyrətməyin bir yolu da şagirdlərə yazı vərdişlərini aşılamaqdan başlayır. Hələ 1944-cü ildə Mirzə İbrahimov “Dil və ədəbiyyat dərslərini nümunəvi təşkil etmək” məqaləsində qeyd edirdi ki, “Məktəblərin çoxunda səliqəli, yaraşlıq xəttə fikir verilmir, müəllimlərin əksəriyyətinin hüsn-xət qaydalarından xəbəri yoxdur; hərflərin ünsürləri və tənəsübü haqqında məlumatlıdırlar, yazı lövhələri də

didaktikanın tələblərinə cavab verə bilmir” və s. (bax: Dil və ədəbiyyat dərslərini nümunəvi təşkil etmək. — Mirzə İbrahimov. Ana dili — hikmət xəzinəsi. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1991, s.43). Əgər şagirdlər öz fikirlərini dürüst, dolğun şəkildə yazı bilmirlərsə, deməli, yazı vərdişlərinin qüsurlu olması bir fakt kimi təsdiq olunur. Ümumiyyətlə, xəttin səliqəli olması bir tərbiyə nümunəsidir. Bu barədə Mirzə İbrahimovun fikri maraqlıdır. O yazır: “Xəttin gözəlliyi, yazının səliqəli və yaraşlıq olması balaca məsələ deyil. Bu, birinci sinifdən başlayaraq uşağı nizam-intizama öyrədən tərbiyə vasitələrindən biridir. Təəssüf ki, məktəblərimizin və müəllimlərimizin çoxu bunu başa düşmür”. (bax: Dil və ədəbiyyat dərslərini nümunəvi təşkil etmək. — Mirzə İbrahimov. Ana dili — hikmət xəzinəsi. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1991, s.43). Qeyd etmək lazımdır ki, orta məktəbdə yazı vərdişləri qüsurlu olan şagirdlər gələcəkdə tələbə olduqda da həmin qüsurları islah etməzlər və bu, mümkün olmur. Yazı vərdişlərinin nöqsanlı olmasından bəhs edərkən onu da qeyd etmək ki, yazı mədəniyyəti qüsursuz olan şagird və tələbələr çox azdır. Fikirlərini sərbəst şəkildə ədəbi dilimizin qayda-qanunlarına uyğun şəkildə yazan şagird və tələbələr getdikcə azalır. İndi hər bir informasiyanı əl telefonundan, kompüterdən və onun imkanlarından istifadə etməklə alan şagirdlər, tələbələr ərizə, protokol, inşa, imla, ifadə yazıları yazarkən nöqsanlara yol verirlər. İndi faktlara, hadisələrə yaradıcı yanaşanlar, mühakimə yürüdənlər

azalıbdır. Yazı özü bir üslub olduğu üçün artıq yazı üslubları yox dərəcəsidir. İstənilən bir mövzuda yazılan yazıda üslub görünürsə, deməli, yazı mədəniyyəti qüsurlu, nöqsanlıdır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, yazı mədəniyyətinin qüsurları, nöqsanları həmişə olub, ancaq indi bu hal daha qabarıq nəzərə çarpır. Hər zaman yazı mədəniyyətindəki nöqsanlardan bəhs olunubdur. Məsələn, Mirzə İbrahimov bu barədə yazırdı: “Şagirdlərin yazı nitqləri çox nöqsanlıdır. Onlar ərizə, vəsiqə, elan, məktub yazma bilmirlər. Fikirlərini yazılı şəkildə çətin ifadə edir, plan və konspekt tutmaqda çətinlik çəkirlər. Bunun da səbəbi məktəblərimizdə yazı dərslərinin pis təşkil edilməsidir”. (Dil və ədəbiyyat dərslərini nümunəvi təşkil edək. – Mirzə İbrahimov. Ana dili – hikmət xəzinəsi. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1991, s. 44).

Yazı mədəniyyətindən söz düşmüşkən bir məsələni də qeyd etmək istəyirik. Bu da ondan ibarətdir ki, bəziləri belə hesab edir ki, yazı mədəniyyətinə malik olmaq guya ədəbiyyatçıların işidir. Bu fikir doğru olmayan bir fikirdir. İxtisasından asılı olmayaraq orta və ali məktəb müəllimlərinin hər biri doğma ana dilində mükəmməl yazmağı, öz fikrini mükəmməl şəkildə ifadə etməyi bacarmalıdır. Əgər belə deyilsə, həmin müəllimi necə ziyalı, yaxud da mədəni adam adlandırmaq olar? Mükəmməl yazı mədəniyyətinə yiyələnmək üçün çoxlu bədii əsərlər oxumaq lazımdır. Həmin bədii əsərdəki sözləri, yəni bədii əsərin lüğət tərkibini yaxşı mənimsəmək lazımdır. Burada sözlərə, onların ifadə etdiyi mənə-

lara fikir vermək olduqca əhəmiyyətlidir. Bunun sayəsində şagird və tələbə lüğət ehtiyatını zənginləşdirə bilərlər və zəngin lüğət ehtiyatı sayəsində öz fikirlərini də mükəmməl yazı ilə ifadə edə bilərlər. Bu istiqamətdə də xeyli işlər görmək məqsədəuyğundur. Məsələn, sinifdaxaric oxunun təşkilinə, ifadəli, mənalı və təsirli bədii qiraətə fikir verilməlidir. Mütaliə vərdişini ehtiyaca çevirməyi əhəmiyyətli bir iş kimi diqqət mərkəzində saxlamaq vacibdir. Bunları bir sistemə çevirməklə yazı mədəniyyətini inkişaf etdirmək olar. Təkcə yazının bir növü ilə yazı mədəniyyətini inkişaf etdirmək olmaz. Yəni həm yazının bütün növlərindən gen-bol istifadə etməklə, həm də yuxarıda qeyd olunanları (bədii qiraət, mütaliə və s.) bir sistemə çevirməklə yazı mədəniyyətini inkişaf etdirmək mümkündür. İndi orta və ali məktəblərimizdə sinifdaxaric oxu, mütaliə vərdişi, ifadəli və mənalı qiraət və s. ənənəsi azalıbdır və bəlkə də yox dərəcəsidir. Halbuki bunların hamısı kompleks şəkildə yazı mədəniyyətini inkişaf etdirə bilər. Bunlardan yalnız birini seçməklə yazı mədəniyyətinin inkişafına nail olmaq mümkün deyildir. Məktəb təcrübəsinə istinad etməklə bu deyilənlərin həqiqət olduğunu təsdiq etməli oluruq. Bu mənada Mirzə İbrahimov yazırdı: “Məktəblərimizdə çox zaman yazının ancaq imla növləri hakimdir. Bu yazı üslubundan sui-istifadə edilməsi şagirdlərin yaradıcılıq işini korlayır. Yaradıcılıq yazıları, plan üzrə inşaalar, sərbəst mövzular taparaq onu istədiyi şəkildə ifadə etmək kimi üsullar işlənmir. Kitabı və ya başqa ədəbi-tənqidi bir əsəri oxuyub, onu öz mühakimə süzğəcin-

dən keçirərək, möhkəm sübut və dəlillərlə müəyyən bir fikir yürüdən şagirdlər hələ azdır”. (bax: Dil və ədəbiyyat dərslərini nümunəvi təşkil edək. – Mirzə İbrahimov. Ana dili – hikmət xəzinəsi. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1991, s.44).

Keçmişdə yazı mədəniyyətini inkişaf etdirən yaxşı bir ənənə də olmuşdur. Belə ki, radiodan imla yazılar oxunurdu. Onu qəbul edənlər istər-istəməz yazı mədəniyyətlərini inkişaf etdirir, yazı vərdişlərinə, onun qayda-qanunlarına əməl edirdilər. Bu da hər halda yazı vərdişlərini inkişaf etdirir, insanda yazı qabiliyyətini irəliyə doğru aparırdı.

Yazı mədəniyyətini azaldan, ona mənfi təsir göstərən, onun mənimsənilməsini, qavranılmasını çətinləşdirən bir məqam da əlifba ilə bağlıdır. Belə ki, əlifbanın dəyişdirilməsi istər-istəməz yazı mədəniyyətinə pis təsir göstərir. İnsanların beyinləri, düşüncələri, göz yaddaşları hər hansı bir əlifbanı öyrənməyə hazır olur. Sonra insanların öyrəndikləri bu əlifbanın dəyişdirilməsi beyin, göz yaddaşının yeni əlifbanı mənimsəməsinə pis təsir göstərir. Uzun müddət beyinin və gözün uyğunlaşdığı əlifba başqa bir əlifba ilə əvəz olunduqda beyin, göz bu prosesə hazır ola bilmir. Ona görə də əlifbadakı hərflərin yazılışında qüsurlar, nöqsanlar meydana çıxır. Beyinin və gözün yeni əlifbaya uyğunlaşması prosesi uzun çəkir. Və bu zaman meydana çıxan qüsurlar, nöqsanlar da öz işini görür. Bizim xalqımız bu tarixi taleni yaşayıbdır. Ərəb əlifbasından latın qrafikalı əlifbaya, bu əlifbadan kiril qrafikalı əlifbaya, kiril qrafikalı əlifbadan isə yenidən la-

tın qrafikalı əlifbaya keçid yazı mədəniyyətimizdə yaranan qüsurlar və nöqsanların yaranma səbəblərindən biri və birincisidir. Yazı mədəniyyəti ən böyük mədəniyyətdir. Bu mədəniyyətə qadir olanları əsl ziyalı hesab etmək olar. Kimin yazı mədəniyyəti varsa, onu mədəni adam hesab etmək olar. Mədəni adamın bir göstəricisi də onun yazısıdır, yəni yazı mədəniyyətidir. Yazı mədəniyyəti istənilən insanda birdən-birə yaranmır. Bu, ibtidai siniflərdən başlayır, orta məktəbdə formalaşır, ali məktəbdə kamilləşir, insanla bütün həyat və fəaliyyəti dövründə birgə olur, deyərdim ki, simaya, göstəriciyə çevrilir. Üzünü görmədiyimiz hər hansı bir insanın yazısını oxumaqla onun barəsində – mədəni intellektual səviyyəsi barədə məlumat əldə edirik. Hələ onun əlyazması səlqi qəli olduqda, xətti qaydasında olduqda, yazısında yazıya məxsus incəlik və gözəllik yerli-yerində əks olunduqda belələrinə rəğbətli olmaya bilmirsən. Bu səliqə-səhman, yazıdakı mədəniyyət, geniş mənada yazı mədəniyyəti uzun təcrübə əsasında qazanılır. Təbii ki, bu qazanılmış təcrübəni dəyişmək, yeni əlifba ilə yazmaq tələb edir ki, yenidən təcrübə toplayasan. Bu da asan başa gəlmir. Və əksər vaxt özünü doğrultmur. Bu mənada Azərbaycanda əlifba dəyişkənliyinin özü də yazı mədəniyyətimizdə nöqsanların, qüsurların yaranmasına şərait yaratmışdır. Düzdür, dünyada elə xalqlar var ki, onların əlifbaları çətindir. Məsələn, cinlər, yaponlar və s. Ancaq onlar bu əlifbanı öyrənirlər, vərdişə çevirirlər, sonra bu vərdişdən də ömrü boyu istifadə edirlər. Əlifba nə qədər asan olsa belə, vərdişə çevrilmiş bir əlifba başqa biri ilə əvəz

olunduqda köhnə vərdiş dəyişir, yenisinin yaranması isə vaxt tələb edir. Həmin vaxt isə nöqsanlar və qüsurlarla müşayiət olunur. Təsadüfi deyil ki, bu məsələlər vaxtilə ziyalıların diqqətindən yayınmayıbdır. Məsələn, Səməd Vurğun əlifbamızdakı bəzi spesifik səslərdən və hərflərdən bəhs edərkən milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasını vacib sayırdı. Əlbəttə, bu özünəməxsusluq əlifba sistemində bir qayda yaratmaqla yanaşı, düşüncəmizə və yaddaşımıza da əbədi həkk olunur. Səməd Vurğun əlifbamızda *h, c, ö, ə* və *s*. kimi hərflərin özünə yer almasını vacib sayırdı və bu hərflərə müvafiq Azərbaycan dilindəki səslərin mövcudluğunu dilimizin özünəməxsusluğu kimi qiymətləndirirdi. (Bax: Səməd Vurğun. Zəngin və mədəni əlifba yaradaq. — Seçilmiş əsərləri. 6 cildə, V cild. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.98). Çıxışlarının birində qeyd edirdi ki, *ə, ö, h, g, ğ* və *s*. səslər rus dilində yoxdur və bu da dilimizin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biridir. O, belə hesab edirdi ki, məhz bu özünəməxsusluğu qoruyub saxlamalıyıq. (Bax: Səməd Vurğun. 1-ci çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin II sessiyasında çıxışı. — Seçilmiş əsərləri. 6 cildə, V cild. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.101). Doğrudan da, bu özünəməxsusluq dilimizin səs sistemində, eləcə də əlifbamızda qorunub saxlanılmalıdır. Ancaq həmin səslərin əlifbadakı qrafik işarələrinin dəyişməsi yazı mədəniyyətinin pozulmasına şərait yaradır. Bəzi hərflərin səliqəli yazılması tez bir zamanda, bəlkə də asanlıqla vərdişə çevrilə bilmir. Məsələn, *ü, ö, ç, ş, ğ, i* və *s*. hərflərin yazılışında qüsurlar və nöqsanlar olur. Səbəbi onunla bağlıdır ki,

bunların qarşılığı kimi *u, o, c, s, g, ı* hərfləri də var. Bu oppozisiyada (*u-ü, o-ö, c-ç, s-ş, g-ğ, ı-i*) hərflər bir-birindən müəyyən işarələrlə fərqləndirilir. Həmin işarələri məqamında və yerində hərflərin üstündə qoymaq diqqət tələb edir. Diqqətsizlik bu hərfləri bir-biri ilə qarışıq salır. Düzdür, savadlı oxucu bilir ki, qrafik işarə qoyulmasa belə, bu hərf hansı hərfdir. Ancaq yazı öz səliqəsini itirir, yazı mədəniyyətinin səviyyəsi aşağı düşür. Elmi şəkildə desək, yazıda orfoqrafiya səhvləri yaranır. Bu hal yazı sistemimizdə səliqəsizlik yaradır. Gündəlik yazı sistemimizdə (əlyazmada) bunu görməmək mümkün deyildir. Elə sözlər var ki, onlarda eyni hərfin qrafik işarəsi tez-tez təkrarlanır. Məsələn, *düşündürücü, üzümçülük, bitkiçilik* və s. Eyni hərfin (*ü-nün, i-nin*) qrafik işarələrini bir sözdə tez-tez yazmaq yazının sürətini azaldır və səliqəsinə təsir edir. Ona görə də hər bir xalq istəyir ki, onun zəngin və mədəni əlifbası olsun.

III.2. Yazı mədəniyyətini formalaşdıran amillər

Zəngin və mədəni əlifba dilin bütün incəliklərini, gözəlliklərini, özünəməxsusluğunu, milli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməklə yanaşı, yazı mədəniyyətini də inkişaf etdirir. Bir daha qeyd edək ki, əlifbamızın bir əsrdə dörd dəfə dəyişdirilməsi yazı vərdişinin formalaşmasına maneçilik göstərmiş və yazı mədəniyyətimizin inkişafına xələl gətirmişdir. Hətta bunun acı nəticələrini vaxtilə hiss edənlər olmuşdur. Məsələn, Səməd Vurğun yazırdı: “Biz yeni əlifbaya (kiril əlifbasına – B.X.) ona görə keçmirik ki, latın əlifbası pis olub. Məhz ona görə ki, rus əlifbası daha səmərəli, daha yaxşıdır”. (bax: Səməd Vurğun. Zəngin və mədəni əlifba yaradaq. – Seçilmiş əsərləri. 6 cildə, V cild. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.96). Əlbəttə, Səməd Vurğun “rus əlifbası daha səmərəli, daha yaxşıdır” deyəndə o dövrün siyasi baxışından, ideoloji tələblərindən yaxa qurtara bilməmişdir. Bunu da çox təbii başa düşmək lazımdır. Əsl həqiqət isə belədir ki, Səməd Vurğun latın qrafikalı əlifbaya yüksək qiymət vermiş və bəlkə də bu əlifbanın yaratdığı yazı ənənəsini, yazı mədəniyyətini dəyişdirməmək, kiril qrafikalı əlifbaya keçməmək üçün həssaslıqla belə qeyd etmişdir: “Azərbaycan xalqı iftixar edir ki, Şərq xalqları arasında birinci olaraq ərəb əlifbasını basdırmış və latın əlifbasını qəbul etmişdir. Bu, bizim tariximizdə qızıl hərflərlə yazılmışdır”. (bax: Səməd Vurğun. Zəngin və

mədəni əlifba yaradaq. – Seçilmiş əsərləri. 6 cildə, V cild. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.96). Bizcə, Səməd Vurğun əlifba dəyişkənliyinin yazı mədəniyyətinə vurduğu zərəri çox gözəl bilirdi. Ona görə də onun əlifba ilə bağlı 1939-cu ildə söylədiyi fikirlər siyasi baxımdan da səmimi və başa düşüləndir. Bu mənada Səməd Vurğunun belə bir fikrini xatırlamaq yerinə düşər: “Yoldaş latın əlifbası, biz səninlə dostuq, sən təzə ay kimi bizim evə gəlmisən, lakin indi öz gur şüaları ilə evimizə günəş gəlmişdir. Ona görə də sən bizdən incimə”. (bax: Səməd Vurğun. Zəngin və mədəni əlifba yaradaq. – Seçilmiş əsərləri. 6 cildə, V cild. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.96). Əslində Səməd Vurğun “... sən bizdən incimə” deməklə latın qrafikalı əlifbanın yaratdığı yazı ənənəsindən uzaqlaşmaq istəmədiyini bildirirdi. Ona görə də çox ölçülü-biçili mövqeyini bəyan edirdi. Ancaq dövrün ictimai-siyasi və ideoloji rejimi açıq fikir söyləməyə imkan vermirdi. Bununla belə, Səməd Vurğun da, o dövrün digər ziyalıları da əlifbanın dəyişdirilməsinin acı nəticələrini görə bilirdilər. Ancaq bunun qarşısını almaq yolunda əllərindən heç nə gəlmirdi.

Bizcə, yazı mədəniyyətinin formalaşması üçün bir sığra vacib layihələr həyata keçirilməlidir. *Birincisi*, orta məktəblərdən başlayaraq mütaliə edən (bədii ədəbiyyatı mütaliə edən) bir icma, bir cəmiyyət üzvlərini yaratmaq lazımdır. Orta məktəblərdən başlayaraq şagirdlərin bədii ədəbiyyata marağını artırmaq üçün oxunan bədii əsərlərin müzakirəsini keçirməyə, bu müzakirədə fərqlənənləri dəyərləndirməyə ehtiyac vardır. Bədii əsər oxu-

mayan digər şagirdlər də bu nümunəyə istinad edərək bədii əsərləri oxumalı olacaq və nəticədə oxu vərdişlərinin yaranması, oxuya marağın artması öz müsbət təsirini göstərəcəkdir. Yaxşı olar ki, məktəblərdə oxunmalı olan bədii əsərlərin müəllifləri məktəblərə dəvət olunsun, müzakirələrdə iştirak etsin, şagirdlərin rəylərini, fikirlərini və mülahizələrini dinləsinlər. Klassik ədəbiyyatın oxunub müzakirə olunmasında həmin sahə ilə bağlı tənqidçilərin, ədəbiyyatşünasların münasibətinə və mövqeyinə də biganə qalmaq olmaz. Həm də xarici ölkələrin ədəbiyyatının mütləsi də bu gün olduqca aktualdır. Bunsuz geniş dünyagörüş əldə etmək mümkün deyildir. Bunların hamısını bir ənənəyə çevirmək lazımdır. Məktəblərimizdə bu ənənənin yaranması yollarını tapmaq olduqca vacibdir. Oxu mədəniyyəti, mütlə mədəniyyəti olmadan düşüncə mədəniyyətini formalaşdırmaq mümkün deyildir. Düşüncə mədəniyyəti olmayanda yazı mədəniyyəti də yarana bilməz. Deməli, mütlə düşüncəni, düşüncə isə yazını şərtləndirir. Bunların hamısı birbirini tamamlayan bir mədəniyyət formalaşdırır. Bu mədəniyyətin sayəsində, məhz şagirdlər oxuduqlarına yarıdıcı yanaşır, oxuduqları barədə öz fikirlərini ifadə edir və onu yazılı nitqə çevirə bilirlər.

Bu gün Azərbaycan cəmiyyətində ziyalıların böyük əksəriyyəti mütlə və yazı mədəniyyətinin aşağı səviyyədə olmasından giley-güzar edirlər. Bu həqiqəti etiraf etmək problemin mövcud olduğundan xəbər verir. Eyni zamanda problemin həlli yollarını axtarmağı da vacib bir iş çevirir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, mütlə

mədəniyyətinin formalaşmasında valideynlərin də üzərinə böyük yük düşür. Valideynlər də övladlarının bədii kitab oxuması istiqamətində müəyyən işlər görməlidirlər. Məsələn, valideynlərin böyük əksəriyyəti məktəbə-qədər kiçik yaşlı övladlarına uşaq ədəbiyyatı nümunələrini oxumurlar, onlarda bədii ədəbiyyata maraq yaratmırlar. Övladlarında bədii zövqü formalaşdırma bilmirlər. Vaxtilə hər hansı bir bədii əsəri bir nəfər ucadan oxuyub, ailənin digər üzvləri isə ona diqqətlə qulaq asıblar. Bu diqqət onlarda bədii zövqün formalaşmasında heç də az rol oynamayıbdır. Açıq demək lazımdır ki, nə kompüter, nə internet, nə də digər resurslar mütlənin verdiyini verə bilməz. Dünya nə qədər inkişaf etsə də, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri nə qədər çox olsa da, mütlə və yazı mədəniyyətindən qaçmaq mümkün deyildir. Ona görə də mütlə və yazı mədəniyyəti bərpa olunmalıdır. Bu sahədə o qədər aşınma getmişdir ki, məhz onun bərpasına ehtiyac vardır. Dünyada gedən oxu mədəniyyətinin aşağı düşməsi, əvvəlki dövrlərlə müqayisədə azalması Azərbaycandan da yan keçməyibdir. Vaxtilə metrolarda, avtobuslarda insanlar (o cümlədən gənclər) əllərində kitab oxuyurdular, mütlə edirdilər. İndi bunun əvəzində əllərində telefon boş-boş, mənasız mesajlar yazırlar, oyunlar oynayırlar, daha nə bilim nələr edirlər. Beyin yalnız bir istiqamətə işləyir. Vaxtı öldürmək, günü keçirmək, gündəlik həvəs və maraqları təmin etmək. Ancaq bu vaxt itkisi sabah gəncliyə nə verəcək bu barədə gəncliyin özü də fikirləşməlidir. Bu gün orta məktəbdəki şagirdlərin, ali məktəbdəki

tələbələrin böyük əksəriyyəti müstəqil fikir yürüdə bilmir, hər hansı bir məsələ barədə söz deyə bilmir, hər hansı bir məsələ barədə fikrini yazılı şəkildə ifadə edə bilmir. Bunların hamısı cəmiyyətdə mədəni səviyyəni aşağı salır, intellektual səviyyəsi olanları sərbəst düşünmək, yazmaq imkanlarından məhrum edir. Oxumaq yazı mədəniyyəti ilə bağlı olan dəyərləri dəyişdirir. Dəyərin özü dəyərsiz bir formaya düşür. Az qala intellektual səviyyəli, mədəni, geniş dünyagörüşə, biliyə malik adamlara qəribə bir münasibət yaranır. Bəlkə də onlarda bu keyfiyyətlər günahlı bir işə çevrilir. Ancaq onu da qeyd edək ki, bu məsələlər ziyalılar da, təhsil işçilərini də narahat edir. Bu istiqamətdə Təhsil naziri Mikayıl Cabbarovun zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı 2014-cü il 18 dekabr tarixli əmri mühüm bir addımdır. Hətta bu istiqamətdə orta məktəblərdə “Oxu klubu”nun yaradılması, “Ən fəal oxucu”, “Bədii əsər haqqında ən yaxşı inşa”, “Bədii əsər barədə ən mükəmməl rəy” müsabiqələrinin keçirilməsi ideyası heç şübhəsiz ki, müəyyən irəliləyişlər yaradacaqdır. Bundan başqa, bütün məktəblərdə “Oxu klubu”nun yaradılması, şagirdlərin şairlər və yazıçılarla görüşünün müntəzəm keçirilməsi, şagirdlərin, eləcə də tələbələrin müntəzəm olaraq teatr tamaşalarına aparılması işin müsbət istiqamətdə inkişafına xidmət edəcəkdir. Bu istiqamətdə görülən işlər, aparılan müzakirələr stimullaşdırıcı fəaliyyət kimi diqqəti cəlb edir. (bax: Təranə Məhərrəmov. Məktəbdə mütaliə. – “Kaspi” qəzeti. 20 dekabr 2014-cü il, s.16). Yeri gəlmişkən teatr tamaşalarına olan

münasibət keçmişlə müqayisədə tamamilə dəyişibdir. Keçmişdə, özü də uzaq olmayan keçmişdə yaxşı bir ənənə olubdur. Belə ki, orta məktəb şagirdləri, ali məktəb tələbələri müntəzəm olaraq teatr tamaşalarına gediblər. Sonradan həmin tamaşanı müzakirə ediblər. Bu da gəncliyin formalaşmasında böyük rol oynayıbdır. İndi orta məktəb şagirdlərinin və ali məktəb tələbələrinin teatr tamaşalarına getməsi ənənəsi itibdir. Bu ənənəni bərpa etmək işin xeyrinə ola bilər. Həm də vaxtilə gənclərin – tələbələrin kinoteatrlara getməsi ənənəsi də indi yoxdur. Bunların hamısı vaxtilə mədəni səviyyənin inkişafına xidmət edən vasitələr olubdur. Həm də bunlar hər bir gənci, hər bir insanı konkret mövzular, hadisələr ətrafında düşündürə bilibdir. Düşüncənin nəticəsi olaraq fikir söyləmək, mövqə nümayiş etdirmək bir normaya çevrilibdir. Düşüncəsi, mövqeyi olan hər bir kəsin nitq mədəniyyəti, yazı mədəniyyəti həm də buradan qidalanıbdır. Bax bunlardan uzaq düşmək mədəni səviyyəmizə ciddi ziyan vurubdur.

Qloballaşan dünyada dil hava qədən, su qədən lazımdır. Hava, su olmadan yaşamaq mümkün olmadığı kimi, dilsiz də yaşamaq mümkün deyil. Ona görə də dilin çox əhəmiyyətli və ictimai hadisə olduğunu insanların düşüncəsinə yeritmək üçün dili öyrədənələrə, dil müəllimlərinə diqqət və qayğı artırılmalıdır. Belə ki, onların əmək haqqı yüksək məbləğdə olmalıdır. Özümüz bu qaygını göstərməsək, başqa millətlərdən də dilimizə, mədəniyyətimizə ehtiram görməyəcəyik. Bu məqamda “Rossiyskaya qazeta”dan tərcümə olunmuş “Dil hava ki-

mi, oksigen kimidir” məqaləsi yada düşür. (Bax: “Dil hava kimi, oksigen kimidir”. – “Kaspi” qəzeti, 13 dekabr 2014-cü il, s.21). Məqalədə oxuyuruq: “İtaliyada artıq 4 rus dili kafedrasını Ukrayna dili kafedralarına çeviriblər. Voronejdə universitetin Filologiya fakültəsinə bu il cəmi 10 tələbə qəbul olunub. Elm aləmində ən az maaş alan filoloqlardır. Tezliklə heç kim rus dilini doğma dili kimi tədris etməyəcək. Bütün bunlardan sonra təmiz rus dili haqqında necə danışmaq olar?” Əlbəttə, bunlar rus dilinin gələcək taleyi ilə bağlı narahatçılıq doğuran məsələlərdəndir. Ancaq bu narahatçılığı digər dillər də yaşaya bilər. Ona görə ki, qloballaşan dünyada dillər arasında rəqabət prosesi gedir və bu prosesin nə ilə nəticələnəcəyini dillərin özü vaxtı çatanda hiss edəcəkdir. Bu baxımdan dillərin işlədilməsi, mübadiləsi, qorunması üçün fikirləşməyə dəyər. Təsadüfi hesab etmək olmaz ki, Rusiya prezidentinin yanında rus dili üzrə şura yaradılıb. Həmin şuraya isə Lev Tolstoyun kötücəsi, Rusiya prezidentinin məsləhətçisi Vladimir Tolstoy rəhbərlik edir. Vladimir Tolstoya verilən suallar içərisində biri də belədir: “İnşa yazıların orta məktəbə qayıtması, sizcə nəyisə dəyişə bilər?” Bu suala Vladimir Tolstoy belə cavab verir: “Mən çox şadam ki, ümumi səyimizlə hələlik tam formada olmasa da, inşa yazılar yekun sınaq kimi məktəblərə qayıtdı. Hələlik bu, “məqbul” və ya “qeyri-məqbul” kimi vahid dövlət imtahanına giriş xarakterli yoxlama sayılsa da, bu, çox böyük addımdır”. Bizə belə gəlir ki, yazı mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün keçmişdə mövcud olan yaxşı ənənələri bərpa etmək lazım-

dır. O ənənələrdən biri də orta məktəbi bitirərkən inşa yazıların yazılması olmuşdur. Həmin inşa yazılar orta məktəbi bitirən şagirdin yazı qabiliyyətini yoxlamaqla yanaşı, əldə etdiyi yazı vərdişlərinin nəticəsini də üzə çıxarırdı. Sonradan isə ali məktəblərə qəbul olmaq istəyən abituriyentlər də qəbul zamanı inşa yazılar yazmaqla sınaqdan keçirdilər. Belə bir yaxşı ənənənin indi olmaması yazı mədəniyyətinin səviyyəsini o yerə gətirib çıxarıbdır ki, ali savad alanlar içərisində düzgün ərizə, çıxarış, protokol və s. yazmağı bacarmayanlar da vardır. Gərək tələb olsun ki, ona uyğun olaraq yazı vərdişlərinə də yiyələnmək üçün şagird də, tələbə də səy göstərsin. Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, abituriyentlər qəbul zamanı, tələbələr isə oxuduqları ali təhsil müəssisələrində test suallarına asanlıqla cavab verirlər. Ancaq bildiklərini yazılı şəkildə ifadə etməyə çətinlik çəkirlər. Hiss olunur ki, yazı vərdişi itir. Ona görə də inşa yazıların yazılmasını vacib sayırıq. Ancaq burada bir neçə məqamı qeyd etməyi də unutmuruq. *Birincisi*, inşa yazılar keçmişdə olduğu kimi olmamalıdır. İnşalar sərbəst mövzular üzrə olmalıdır, şagirdlər də, abituriyentlər də bu sərbəst mövzu üzərində düşünməlidirlər. Və onların yaradıcılıq qabiliyyəti, potensialı da bu yolla üzə çıxmalıdır. Bu mənada inşa mövzuları müəyyənləşsə yaxşı olar. Məsələn, Rusiyanın Təhsil Nazirliyinin rəsmilərinin müəyyənləşdirdiyi kimi: “Təbiət və insanın daxili aləmi”, “Həyatda hansı hadisə və təəssürat insanın böyüməyinə kömək edə bilər?”, “Nə əhəmiyyətlidir: sevmək, yoxsa, sevimli olmaq?”, “Lermontovun yaradıcı-

lığında müasir oxucunu nə cəlb edə bilər?” (bax: Təranə Məhərrəmovə. İnşa yazmaq, yoxsa yazmayaq? – “Kaspi” qəzeti, 9 dekabr 2014, s.9) və s. mövzular inşa yazılarının mövzuları kimi şagirdin də, abituriyentin də yaradıcılıq imkanlarını, yazı qabiliyyətini üzə çıxara bilər. *İkin-cisi*, inşa yazıları keçmişdəki kimi şairlərin, yazıçıların həyat və yaradıcılığı üzrə (sərbəst mövzuları çıxmaqla) olmamalı, həyata, hadisələrə, dünyaya münasibətlər əsasında şagirdlərin, abituriyentlərin yazı qabiliyyətini müəyyənləşdirməlidir. Həm də məqsəd ondan ibarət olmalıdır ki, inşa yazıda şagirdlərin, abituriyentlərin lüğət ehtiyatı, təfəkkürü, sərbəst düşüncə tərzini, yaradıcı təxəyyülünü əks etdirmək imkanı, qrammatik qayda-qanunları bilməsi üzə çıxarsın.

III.3. Yazı mədəniyyətində dil düşüncəsizliyi

İndi dövr, zaman dəyişibdir. Zamanın, dövrün tələblərinə uyğun tədris prosesinə uyğunlaşmağın özü də müasirliyin tələblərindən biridir. Müasir dövrün mütəxəssislərindən tələb olunur ki, modern keyfiyyətləri əxz etsin, öz fəaliyyətlərində tətbiq etsinlər. Bu mənada kurikulumun tələbləri əsasında tədris prosesinin qurulması zamanın tələbidir. Ancaq kurikulum əsasında tədrisin aparılması inşa yazının, geniş mənada yazının inkarı demək deyildir. Orta məktəbdə kurikulum əsasında “Azərbaycan dili” fənninin tədrisində yazıya, inşa yazıya, o cümlədən əməli yazılara geniş yer ayrılır. İndiki dövrdə bir həqiqət də var. Belə ki, vizuallığa meyil günü-gündən artır. Bunun nəticəsində vizual yaddaş da günü-gündən inkişaf edir. Ancaq bu cür vizual yaddaş düşüncəni, təfəkkürü, təxəyyülü inkişaf etdirmir. Həm də təkə vizual yaddaşa söykənmək imkan vermir ki, düşüncə, təfəkkür, təxəyyül yazıya, yazı mədəniyyətinə xidmət etsin. Bu proses bütün dünyada gedir. Bəlkə də bəzi dövlətlər bu sahədə bizi qabaqlayıb, bir az da geridə qoyublar. Ancaq bu qabaqlamaq, geridə qoymaq yaxşı mənada deyil. Yazı mədəniyyətini məhf etmək istiqamətindədir. Yazı mədəniyyətinin məhfi bu gün dünya xalqlarının xeyli hissəsinin qarşılaşdığı problemdir. Məsələn, dünyanın ən nüfuzlu dillərindən biri olan ingilis dilinin özü də bu problemlə qarşılaşır. Bu proses ingilis dilində çoxdan başlayıbdır.

Sovet dövründə təhsil alanlar yaxşı bilir ki, inşa yazılar yazılarkən şagirdlər və abituriyentlər əksər vaxt şparqalkadan istifadə edirdilər. Bu, şagirdlərin və abituriyentlərin müstəqil yaradıcılığı, təfəkkür və təxəyyüllərinin məhsulu olmurdu. Şparqalkadan istifadə mövcud ədəbiyyat dərsliklərindən o yana getmirdi. Bəzi istisnalar nəzərə alınmasa, əksər inşa mövzuları ədəbiyyat dərslikləri əsasında hazırlanmış şparqalkalardan köçürülürdü. Şparqalkaların özü isə orta məktəb ədəbiyyat dərsliklərindən mövzuların köçürülməsi yolu ilə hazırlanırdı. Əsərlərin məzmunu, ideyası, obrazların təhlili – bütün bunların hamısı orta məktəb dərsliklərində vardı. Və buradan da şparqalkalara köçürülürdü. Bir daha qeyd edək ki, böyük əksəriyyətin yaradıcı təxəyyülü burada iştirak etmirdi. Məhz bu mənada yaradıcı təxəyyülün imkanlarını üzə çıxarmaq üçün mövzular üzrə inşa yazıların yazılması yazı mədəniyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərə bilər. Yaradıcı təxəyyülün imkanları üzə çıxmıyanda, hələ ondan qabaq bu imkana meydan verilməyəndə dil düşüncəsizliyi yaranır. Dilin ruhunu və təbiətini duymaq çətinləşir. Sözlər, ifadənin, cümlənin ifadə imkanları düzgün qurulmur. Dil mədəniyyəti, yazı mədəniyyəti əcaib-qərayib qəliblərin təsiri altına düşür. Dil düşüncəsizliyi dili korlayır, həmin dildə danışanları və yazanları isə doğma ana dilinə yadlaşdırır, ögeyləşdirir. Bu mənada dil düşüncəsizliyi ilə bağlı konkret faktların mövcudluğunu təhlil edənlərin mövqeyi bizi də razı salır. (bax: Cəlal Bəydili (Məmmədov). Dil düşüncəsizliyi... II yazı. – “Ədəbiyyat” qəzeti. 7 noyabr 2014-cü il, s.8-9).

Dil düşüncəsizliyi kütlə mədəniyyətinə yol açır, dilin qayda-qanunlarını dağıdır, hər kəsi duyub-düşünmə qabiliyyətindən uzaqlaşdırır. Hətta zövqlərin pisə doğru dəyişməsinə şərait yaradır. Doğrudan da, restoranlara “Quzuşka”, “Neujeli” adını verənlər dil düşüncəsizliyinə mübtəla olanlardır. (bax: Cəlal Bəydili (Məmmədov). Dil düşüncəsizliyi... II yazı. – “Ədəbiyyat” qəzeti. 7 noyabr 2014-cü il, s.8). Belə bir ifadə formaları milli düşüncəyə və dilin ruhunu qənim kəsilməkdir: “Yazını oxumaq üçün tıklayın”, “Böyük versiyaya görə”, “Təfəkkürə söykəli alimlik”, “İntihar qalxımına keçmənin səbəbləri”, “bəd müjdə” (doğrudan da, müjdə xoş xəbər olduğu halda “bəd müjdə” necə ola bilər?), “Artıq “Təhsil haqqında” qanun layihəsi tam rəndələnib”, “...kəsməyə ağıl verdi?..”, “Ona de ki, mənim üçün qoy o, paltarını yox, qəlbini cırsın (qəlbini cırsın nə deməkdir?) və s. (bax: Cəlal Bəydili (Məmmədov). Dil düşüncəsizliyi... II yazı. – “Ədəbiyyat” qəzeti. 7 noyabr 2014-cü il, s.8-9). Bu cür dil düşüncəsizliyi dilin ruhunu və təbiətini korlayır. Belə nümunələr yad, yabançı dillərin təsiri altında yox, bu ifadələri işlədənlərin düşüncə tərzindəki qüsurlarla bağlıdır. Yad, yabançı düşüncəni də, düşüncə tərzindəki bu cür qüsurları da dilə gətirmək dil düşüncəsizliyi kimi bu gün baş alıb gedir. Biz də Xudu Məmmədovun bu fikrinə şərikik: “Yad tikinti materialları çox asanlıqla yad memarlıq forması gətirdiyi kimi, yad sözlər də yad şeir formasını gətirir”. Bircə onu əlavə etməli oluruq ki, dil düşüncəsizliyi də dili eybəcər bir formaya salır, dilin qrammatik qayda-qanunlarını pozur. Dil düşüncəsizliyi yazı mədəniyyə-

tini elə bir səviyyəyə salıb ki, kim necə istəyir, elə də yazır. Axı *mənzərə* sözünü *görüntü* sözü əvəz edə bilməz. Necə ki Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeirində “Uca dağlar, gen dərələr, könül açan mənzərələr” misrasındakı *mənzərələr* sözünü *görüntülər* kimi, yəni “Könül açan görüntülər” kimi yazmaq olmaz. Dilimizdə belə uydurma yazı modelini yaradanlar var. Məsələn, “uçuntular”, “qaçıntılar”, “Hər kəsə salamlar”, “Bir araya gəldilər” və s. (bax: Ağasən Bədəlzadə. Milli dilimiz – milliliyimiz. – “Kredo” qəzeti. 31 oktyabr 2014-cü il, s.8). Ağasən Bədəlzadənin məqalələrində sözlərin yerində, məqamında işlənməməsi barədə xeyli maraqlı dil faktları var. (bax: Ağasən Bədəlzadə. Milli dilimiz – milliliyimiz. – “Kredo” qəzeti, 8 noyabr 2014-cü il, s.7). O, *müdafiə etmək* – *dəstəkləmək*, *yoldaş* – *cənab*, *nömrə* – *say*, *yazıçı* – *yazar*, *qabaq* – *ön*, *həyat* – *yaşam* və s. qarşılığında birincilərə üstünlük verir: *müdafiə etmək*, *yoldaş*, *nömrə*, *yazıçı*, *qabaq*, *həyat*. Bu qarşılıqda dil düşüncəsizliyi nəticəsində ikinci sözlərə ona görə üstünlük verilmişdir ki, guya birinci sözlər zamanında işlənilib, indi isə dövr dəyişibdir. Əslində isə bu, dil düşüncəsizliyinin nəticəsidir. Belə ki, zamanın, dövrün dəyişməsi məqamında və yerində düzgün işlənən sözün başqası ilə dəyişdirilməsinə təsir etməməlidir. Düşüncədə qəliblənmiş ifadələri əvəz etmək düşüncə tərzini dəyişmək deməkdir. Həm də dil düşüncəsizliyinə yol açmağa şərait yaratmaqdır. Müqayisələr bunu təsdiq edir. Məsələn, *yoldaş* sözündən imtina edib ərəb dilində “özgə, yad” mənasını bildirən *cənab* sözünə keçməyin heç bir

əhəmiyyəti yoxdur. Doğrudan da *yoldaş* sözü sovet dövründən çox-çox qabaq dilimizdə işlənilirdi. Nəsimidə:

Taqətim tağ oldu qəmdən, keçdi ömrüm ah ilə,
Dərdimə dərman nə dersiz, neyləyim *yoldaşlar*.

Dilə bir düşüncə varlığı kimi yanaşmaq lazımdır. Dilə heç bir təsadüflik yoxdur. Düşüncənin sınağından çıxmış sözlər dildə işlənmək hüququ qazanır. Belə olduğundan *müdafiə etmək* ifadəsi *dəstəkləmək* sözündən daha məqbuldur. Əks təqdirdə *dəstək* sözü *müdafiə etmək* sözünün sinonimi kimi *müdafiə naziri* birləşməsində *müdafiə* sözünün sinonimi olmalıdır. Yəni *müdafiə naziri* əvəzinə *dəstək naziri* işlətməliyik. Ancaq *dəstək naziri* işlətmək qeyri-mümkündür. Deməli, bu ifadələr bir-birini əvəz edə bilmirsə, onları sinonim kimi götürmək dil düşüncəsizliyinə yol açır. Yaxud *sizin evinizin sayı neçədir*, *sizin maşınınızın sayı neçədir* deyə bilmiriksə, deməli, *nömrə* sözü *say* sözünün sinonimi, ekvivalenti ola bilmir. “*Mənə nömrə gəlmə*”, “*Məhmanxanada nömrə tutdum*” cümlələrində *nömrə* əvəzinə *say* sözünü işlədə bilmirik. Eləcə də *10 nömrəli məktəb* əvəzinə *10 saylı məktəb* deyə bilmirik. Bu, məntiqi baxımdan düz deyildir. Belə ki, *10 saylı məktəb* deyiriksə, onda bu məktəbdən 9 dənə də olmalıdır. Bundan başqa, “*O məni qabaqladı*” əvəzinə “*O məni önlədi*” deyə bilmiriksə, deməli, *qabaq* sözünün sinonimi kimi *ön* sözü çıxış edə bilmir. Yaxud “*Həyat sən nə şirinsən*” əvəzinə “*Yaşam sən nə şirinsən*” deyə bilmiriksə, onda *həyat* sözü *yaşam* sözünü əvəz edə

bilmir. Belə olanda dil düşüncəsizliyi başlayır. Dil korlanır, dilin ruhu, təbiəti incidilir. Dil düşüncəsizliyinin nəticəsidir ki, *telefon zəngi var, zəng eləyən var* əvəzinə *telefon bağlantısı* işlədirik. Düşüncə onu deyir ki, telefon bağlanıbsa, hansı zəngdən söhbət gedir. Bu cür dil düşüncəsizliyi *vaxtımız qurtardı* əvəzinə *zamanımız qurtardı, bir yerə yığılın* əvəzinə *bir araya gəlin, xüsusi olaraq* əvəzinə *ekskuliziv olaraq* ifadələrinə kortəbii şəkildə yol açır. *İdarə* əvəzinə *ofis, izah etmək, başa salmaq, aydınlaşdırmaq* əvəzinə *açıqlamaq* işlədirik. Dildə bu cür yersiz islahatlar qondarma bir düşüncə yaradır. Həmin qondarma düşüncənin millətə, xalqa, onun uzun əsrlər boyu dil mədəniyyətində yaratdığı ənənəyə heç bir aidiyyəti yoxdur. Ancaq dili korlayır, ona müdaxilə edir, təbiətinə yabançılıq gətirir və nəticədə torpağı, məmləkəti istila etmək dərəcəsində təhlükəli olur.

Keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq “müdafiə etmək”, “kömək etmək” əvəzinə *dəstəkləmək* sözünün işlənməsi bir dəb halını alıbdir. Doğrudan da dilimizdə *kömək, yardım, köməkçi, yardımçı, kömək etmək, yardım etmək, əl tutmaq, müdafiə etmək, arxa olmaq* sözləri olduğu halda, *dəstəkləmək* sözünə ehtiyac varmı? (bax: Məmməd Elli. “Dəstək” sözü haqqında. — Araşdırmalar: Doğru sözün işığında... “Nərgiz” nəşriyyatı, Bakı, 2014, s.173). *Dəstəkləmək* sözü fikrimizi ifadə etməkdə olduqca nöqsanlı görünür: *Sağ olsun, filankəs bu işdə mənə dəstək verdi.*; *Biz səni dəstəkləyirik.*; *maliyyə dəstəyi* və s. Əslində belə olmalıdır: *Sağ olsun, filankəs bu işdə mənə kömək etdi.*; *Biz sənə inanırıq // Biz sənə gü-*

vənirik // Biz səni alqışlayırıq // Biz sənə inanırıq // Biz sənə ümid bəsləyirik.; *maliyyə yardımı // maliyyə köməyi* və s.

Dil düşüncəsizliyi o səviyyəyə çatıb ki, fikrin düzgün olmayan sözlərlə ifadəsi az qala bu barədə düşünməyə də imkan vermir. Axı *dəstəkləmək* sözü *kömək etmək, yardım etmək, müdafiə etmək, arxa olmaq, inanmaq, güvənmək* və s. sözlərin mənalərini ifadə edə bilmir. Heç zaman *Allah sənə yardımçı olsun* əvəzinə *Allah sənə dəstək olsun* deyə bilmərik. Bunu deyənlər və işlədənlər dil düşüncəsizliyinin təsiri altında bunu edirlər.

Dəfələrlə qeyd etmişik, məqalələrimizdə inandırmağa çalışmışıq ki, *söyləmək, demək, bildirmək, qeyd etmək, bəyan etmək, diqqətə çatdırmaq* əvəzinə *vurğulamaq* işlətmək düzgün deyildir. *Vurğulamaq* sözünün düzgün işlənməməsi barədə fikirlərin olması da onu təsdiq edir ki, dildəki bu sözün dil düşüncəsizliyindən irəli gələrək istifadə olunduğuna digərləri də etiraz edirlər. (bax: Məmməd Elli. “Vurğulamaq” deyimini haqqında... — Araşdırmalar: Doğru sözün işığında... “Nərgiz” nəşriyyatı, Bakı, 2014, s.178-179). Axı *Sən danışmırsan, sən demirsən, sən qeyd etmirsen, sən diqqətə çatdırmırsan* əvəzinə, necə demək olar: *Sən vurğulamırsan*. Dil düşüncəsi təsdiq edir ki, *demək, söyləmək, bildirmək...* əvəzinə *vurğulamaq* işlətmək olmaz. Həm də onu qeyd edək ki, *vurğulamaq* ifadəsi qrammatik qayda-qanunun tələblərinə uyğun olmayaraq yaradılmışdır. (bax: Məmməd Elli. “Vurğulamaq” deyimini haqqında... — Araşdırmalar: Doğru sözün işığında... “Nərgiz” nəşriyyatı, Bakı, 2014, s.178-179). Belə deyilsə, onda *seçkiləmək, bitkilə-*

mək, burğulamaq, duyğulamaq, içkiləmək, itgiləmək, al-qılamaq, satqılamaq, vergiləmək və s. sözlər də olmalıdır. Ancaq dilimizdə belə sözlər yoxdur və onların işlənməsi də qeyri-qanunidir. Yenə də belə sözlərin işlənməsinə yol vermək dil düşüncəsizliyinin nəticəsidir.

Həç zaman *Məruzə etdi* əvəzinə *Məruzə ilə çıxış etdi*, *Vətənə məhəbbətim var* əvəzinə *Vətənə qarşı məhəbbətim var*, *Narahatlığa görə üzr istəyirik* əvəzinə *Narahatçılığa görə üzr istəyirik* işlətmək olmaz. Bu cümlələrin məna və məzmununu müqayisə etsəniz, qeyri-məntiqi ifadənin nədən ibarət olduğunu görə bilərsiniz. Qeyd olunan faktlardan birini təhlil etməyə ehtiyac var: *narahatlıq-narahatçılıq*. Axı nə vaxtdan *narahatlıq* bir sənətə, peşəyə çevirib və *narahatçılıq* olubdur. Son dövrlərdə dil düşüncəsindəki qüsurlar belə ifadə formalarına meydan açıb: *telefonu vibrasiyaya qoymaq, avtomatik telefonda baxmaq, səni bu tərəfə ala bilmərik, gəlsin mahnı, gəlsin süjetimiz* və s.

Nəyi işlətmək olar, nəyi işlətmək olmaz ənənəsi itibardır. Dildə bu ənənəyə məhəl qoymayanlar peyda olubdur. Onlar qüsurlu sözləri dövrüyyəyə buraxırlar, sonra isə kənardan baxıb ləzzət alırlar. Əksəriyyət isə dilin qayda-qanununa əməl etmir, ancaq qüsurlu sözləri işlədirlər. Məsələn, *ortaq məxrəc* varsa, *ortalama* nə deməkdir? *Hər kəsi salamlayıram* nə deməkdir? *Hər kəsi salamlayıram* hansı düşüncənin məhsuludur. *Məni aldadıblar* varsa, *mənə atıblar* nə deməkdir? *Artıq qəlbimdədir* varsa, *artıq içimdədir* nə deməkdir? Bu əcaib-qəraib “dil islahatları” dəm dili, həm də düşüncəni kor-

layır. Dəfələrlə məqalələrimdə, çıxışlarımda, müsahibələrimdə dediyim bir fikrin üzərində qalırım. Bu da odur ki, dilin taleyi ilə bağlı söylənilən fikirlər, yazılan yazılar mütləq müzakirə olunmalıdır. Beş-üç nəfərin bildiyi həqiqət həqiqət olmur. Həqiqəti hamının ixtiyarına vermək lazımdır. Daha doğrusu, həqiqətin həqiqət olduğuna hamı inanmalıdır. Ona görə də hamı həqiqətin nədən ibarət olduğunu müzakirələr əsasında öyrənməli və bilməlidir. Ancaq bu da bir həqiqətdir ki, öyrənmək istəyində olanlar azdır. Hər şeyi kor-koranə qəbul etməyə meyilli olanlar isə çoxdur. Düşünmək, özü də dərinləndən düşünmək lazımdır. Dərinləndən düşünməyərək dili korlayanların özlərini də düşünməyə dəvət etmək lazımdır. Hansı vasitələrlə? Vasitələrdən biri və əsas kütləvi informasiya vasitələridir. Kütləvi informasiya vasitələrində rubrikalara çox böyük ehtiyac var. İstənilən kütləvi informasiya vasitəsinin imkanı çatır ki, belə bir rubrika yaratsın: *belə demək olmaz, belə deyilməlidir*. Yaxud *belə yazmaq olmaz, belə yazılmalıdır*. Televiziya kanallarında və radio dalğalarında bunu reklam şəklində də qurmaq olar. Reklam çarxları kimi bunları tez-tez təkrar etmək olar. İstək, məhəbbət və bu istiqamətdə fəaliyyətə başlamaq müsbət nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bu gün bədii, elmi əsərlərdən və yazılan məqalələrdən daha çox televiziya baxır, radionu dinləyirlər. Təbii ki, qəzetlərin, jurnalların da öz oxucuları var. Onlar da məqbul dil qaydalarını, eyni zamanda yazılması, istifadəsi düzgün hesab olunan sözlər barədə bilgiləri qəzet və jurnallar vasitəsilə ala bilərlər.

IV Fəsil

Nitq mədəniyyəti barədə

IV.1. Teatr dil – nitq mədəniyyətinin mənbələrindən biri kimi

Nitq, danışığ kamil olanda, məntiqli və aydın ifadə formasında öz təsdiqini tapanda qarşı tərəfin qəlbinə yol tapa bilir, eyni zamanda qarşı tərəfi ram edərək rahat ünsiyyət qurmağa, münasibət yaratmağa sövq edir. Nitq prosesində kamil nitqin bütün tələblərinə riayət etmək qarşı tərəfin bədii zövqünün, estetik görüşlərinin inkişafına təsir göstərməkdə önəmli rol oynayır.

Nitq, danışığ fərddir, hər bir şəxsin özünəməxsusdur. Ancaq hər bir fərdə məxsus olan nitq, danışığ da meyar deyildir. İstənilən bir fikri, informasiyanı, elmi, bədii məlumatı başqalarına çatdırmaq xüsusi bir istedad tələb edən işdir. Ən başlıcası isə bu, mədəniyyətdir. Bütün sahələrin mədəniyyəti olduğu kimi, nitqin də mədəniyyəti vardır. Nitq mədəniyyətindən kənar qalan nitq kamil nitq deyildir. Nitq mədəniyyətindən kənar qalan nitq dolğun, məntiqli, aydın, səlis nitq deyildir. Sadəcə olaraq nitqdır, danışıqdır. Mədəniyyəti olan bütün sahələrin, o cümlədən nitqin mədəni tələbləri vardır. Mədəni tələblər çərçivəsində olan mədəniyyət də, nitq də heç kəsin dəyişə bilmədiyi dəyərlər, ölçülər üzərində qurulmalı və inkişaf etməlidir. Kimsə öz nitqində qəbul olunmuş dəyərləri, ölçüləri dəyişirsə, deməli, nitq mə-

dəniyyətinə müdaxilə edir. Kortəbii, süni müdaxilələr qəbul olunmuş formulları dəyişməklə sistem içərisində systemsizlik yaradır. Ancaq bununla belə, hər bir peşəkar bilir ki, sistem nədir, systemsizlik nədir. Sistem və systemsizlik arasındakı ölçülərin itməsi mədəniyyəti, o cümlədən nitq mədəniyyətini kökündən sarsıda bilər. Peşəkarların hər zaman mövcudluğu buna yol vermir, ona görə də nitq mədəniyyəti köklü bir mədəniyyət kimi qavranılır. Köklü mədəniyyət bir dəyər olaraq bütün ölçüləri, prinsipləri üzə çıxarır. Mədəniyyət kimi baxdıqlarımızın, qəbul etdiklərimizin hər biri böyük tərbiyə, təhsil faktıdır. Əslində tərbiyə ən böyük pedaqoqdur. Bunların hamısı öz yerində, ancaq bir məsələ də realdır ki, ən böyük pedaqoqun da, ən böyük natiqin də, ən böyük ideoloqun da nitqə, dilə ehtiyacı vardır. Onların hər biri nitq, dil vasitəsilə həm öz mədəni səviyyələrini, həm peşəkarlıqlarını, həm də bütün üstün cəhətlərini göstərə bilirlər.

Həyatımız informasiyadan kənar mövcud deyildir. İnsanın informasiyalı cəmiyyətdə formalaşmasında önəmli rol oynayan sahələr vardır: teatr, kino, televiziya, radio, konfranslar, simpoziumlar, mühazirələr, seminarlar və s. Göründüyü kimi, teatr insanın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Və teatr dil, nitq mədəniyyətini yaşadan məbədgahdır. Bu məbədgaha əksər vaxt mədəniyyət funksiyasını yerinə yetirən sahə kimi baxılsa da, ancaq nədənsə dil, nitq mədəniyyətini yaşadan, təbliğ edən, irəliyə doğru aparən mərkəz kimi baxılır. Bunun nəticəsi kimi tamaşaçıların bir qisminin (az olmayan bir

qisminin) teatr tamaşalarından uzaq düşmələri nəticə etibarilə onların teatrda nitq mədəniyyətindən uzaqlaşmalarına gətirib çıxarır. Vaxtilə uşaq tamaşaları müvafiq teatrlarımızın səhnəsini bəzəyir, uşaqlarımız isə bu tamaşalara səbirsizliklə baxırdılar. İndi isə uşaqlar onların yaş səviyyəsinə uyğun olan tamaşalardan ayrı düşüblər. Belə olduğuna görə orta məktəb uşaqlarının bədii zövqləri ilə yanaşı, dil və nitq mədəniyyəti də geriləyib və geriləyir. Bu da bir faktdır ki, orta məktəbin tədris proqramında olan bədii əsərlərin səhnələşdirilənlərinə baxan şagirdlərin sayı azalıbdır. Bu işin bir sistemə çevrilməməsi müəyyən obyektiv və subyektiv səbəblərlə bağlıdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, uşaqlara aid olan tamaşalar dil-nitq mədəniyyətinin ən dəyərli mənbələrindən biridir. Uşaqların teatr tamaşalarına getmələri onların inkişafını bir neçə cəhətdən irəliyə doğru aparır. *Birincisi*, uşaqların zehni inkişaf etdirir. Zehnin inkişafı isə uşaqların tərəkürünün, düşüncəsinin inkişafına şərait yaradır. *İkincisi*, uşaqlar teatr tamaşalarına baxmaqla ünsiyyət qurmaq, duyğu və düşüncələrini ifadə etmək qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Təbii ki, ünsiyyət qurmaqda, duyğu və düşüncələrini ifadə etməkdə dil-nitq vacib rol oynayır. *Üçüncüsü*, bu gün dünyada dili öyrətmək metodu və texnologiyaları gün-gündən inkişaf edir, dəyişir, yeniləşir. Hər halda dili köhnə metod və texnologiyalarla öyrətmək zamanın tələbləri ilə uyğundur. Ancaq teatr elə bir sahədir ki, o, bütün zamanlarda dilin öyrədilməsində, nitq mədəniyyətinin aşılmasında və inkişafında həmi-

şə müasir olan metod və texnologiyaları yaşadır. Qeyd etmək istəyirəm ki, cizgi filmləri də bu qəbildən olan vasitələrdən biridir. Daha doğrusu, dili öyrədən tədris üsullarından biridir. *Dördüncüsü*, dili öyrənmək öyrənilən dilin mədəniyyətinə nüfuz etməkdir. Həm doğma ana dilini, həm də xarici dili öyrənən kəs öyrəndiyi dillərin mədəniyyətinə nüfuz edir. Bu mənada öyrənilən dilin mühiti (tədris mühiti) nə qədər zəngin olarsa, bu da dili öyrənənin dil və nitq mədəniyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərə bilər. Bu mənada da teatr zəngin dil mühitini yaşadan, qoruyub saxlayan bir məkandır. *Beşincisi*, teatr dinləmə, eşitmə mədəniyyətini, məlumat, informasiya əldə etmə mədəniyyətini yaşadan məkanlardan biridir. Onu da qeyd edək ki, eşitmə, məlumat, informasiya əldə etmə mədəniyyətini yaşadan vasitələrdən biri də kinodur. Məsələn, vaxtilə çəkilməmiş “Şərikli çörək”, “Skripanın sərgüzəşti”, “Gilas ağacı”, “Asif, Vasif, Ağasif”, “Qaraca qız”, “Ögey ana”, “Şir evdən getdi”, “Qərib cinlər diyarında”, “Şeirli xalat”, “Bir qalanın sirri”, “Əzablı yollarla”, “Mən nəgmə qoşuram”, “Ağ atlı oğlan”, “Pəncərə”, “Qırxıncı qapı”, “Avqust gələndə”, “Adanı özünə apara bilməzsən”, “Qalada tapılan mücrü” və s. kimi uşaq filmləri uşaqların həyatında mühüm rol oynayıbdır. Uşaqlar bu filmlərə baxmaqla onların qəhrəmanlarına oxşamaq istəyir, həyat barədə məlumatlarını artırır, dünyagörüşlərini formalaşdırırlar. Hər bir uşaq öz yolunu tapmaq üçün uşaq filmlərinə baxmağa böyük əhəmiyyət verir. İndi ya uşaq filmləri çəkilmir, ya da çox az çəkilir. Ekranlarda nümayiş olunan

uşaq filmləri adlarını yuxarıda çəkdiyimiz filmlərdir ki, onlar da çəkilmə tarixi baxımından köhnə filmlərdir. Bəlkə də uşaqlarda bu tələbatı ödəyə bilmədiyimizə görə onlar mobil telefonların, planşetlərin, o cümlədən kabel televiziyaalarının imkanlarından istifadə edərək yaş səviyyələrinə uyğun olmayan filmlərə, seriallara, proqramlara baxırlar. Hər halda uşaqların maraqlarını təmin edən yeni filmlərin çəkilməsinə, telekanallarda uşaq verilişlərinin hazırlanmasına ehtiyac vardır. Vaxtilə uşaqların ehtiyac hiss etdikləri bu boşluqları dolduran müxtəlif vasitələr var idi. Məsələn, pioner düşərgələri. Bu düşərgələrdə uşaqlar kollektiv şəkildə böyük bir məktəb keçirdilər. İndi uşaqların təhsilində, tərbiyəsində, dünyagörüşündə hansı qüsurlar varsa, onun hamısını məktəbin üstünə yıxırlar. Hər şeyi məktəbin üstünə yıxmaq olmaz. Yaxşı olar ki, uşaqların bu istiqamətdə maraqlarını təmin etmək üçün televiziya və radioda lazımi verilişlər hazırlansın. İndi dünya elə bir inkişaf səviyyəsinə gəlib çatıb ki, yalnız kitabdan oxumaqla, öyrənməklə kifayətlənmək olmur. Həm də baxmaq, seyr etmək, dinləmək də günümüzün reallıqlarıdır. Eşitmək yolu ilə, qulaq yaddaşı ilə öyrənilənlər heç vaxt unudulmur. Bizim hər birimiz eşitmək, dinləmək yolu ilə çoxlu məlumatlar, informasiyalar öyrənmişik. Onların hər biri bizim biliyimizin, dünyagörüşümüzün formalaşmasında mühüm rol oynayıbdır. Bu mənada teatr da televizor, radio və s. kimi eşitmə, dinləmə, məlumat və informasiya əldə etmə məkanı kimi mühüm rola malikdir. Qulaq elə bir orqandır ki, o, istənilən bir məlumata, informasiyaya

həssasdır. Eşitmə prosesində qulaq yaddaşının əvəzsiz rolu da danılmazdır. Bir sözlə, biz eşitdiklərimiz vasitəsilə həm məlumatlanırıq, həm də dil-nitq normalarını öyrənirik. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, eşitdiklərimizin məzmunu, zövqə və ruha nüfuz etmə imkanı da önəmli rol oynayaraq orqanizmə təsir göstərə bilir. Məsələn, belə hesab olunur ki, klassik musiqini dinləmək sinir sisteminə müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda insanda yaradıcı təxəyyülü formalaşdırır və inkişaf etdirir, həm də gərginliyin, stressin qarşısını alır. *Altuncısı*, insan gördüklərini, bildiklərini, eşitdiklərini anlatmağı bacarmalıdır. Anlatmaq üçün danışmaq lazımdır. Anlatmaq danışmaq qabiliyyətindən çox asılıdır. Danışan nədən danışdığını, necə danışdığını, hansı məntiqə söykədiyini yaxşı bilməlidir. Danışmaq məlumatın, informasiyanın mübadiləsidir. Mübadilə elə bir prosesdir ki, burada yenə də dilə və onun imkanlarına xüsusi önəm verilməlidir. Məlumatı, informasiyanı mübadilə edərkən danışanın söz ehtiyatı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Danışanın söz ehtiyatı zəngindirə, o, məlumatı, informasiyanı aydın məntiqlə, təsirli bir şəkildə çatdırma biləcəkdir. Əksinə olduqda isə vəziyyət başqa cür olacaqdır. Bu mənada teatr tamaşasında tipik və xarakterik obrazlar iştirak edir ki, onların hər birinin öz dili, nitqi onların daxili aləmlərini, mənəvi zənginliklərini, cəmiyyətdəki mövqelərini, ictimai-siyasi düşüncələrini açmağa bilir. Burada yenə də dil, nitq önəmli rol oynayır, tamaşaçıya obrazların tipik xüsusiyyətləri dil, nitq vasitəsilə çatdırılır. Yenə də burada teatr və teatr tamaşası mühüm rolunu oy-

nayır. Obrazlar dil və nitq ilə tamaşaçının dil, nitq mədəniyyətini formalaşdırmağa bilər. *Yeddincisi*, teatr tamaşası gözlə görməkdən, qulaqla eşitməkdən ibarət olmaqla əslində bir oxu mədəniyyətidir. Göz və qulaq istənilən bir tamaşanı əvvəldən axıra qədər oxuyur. Qulaq təkcə dinləmir, o həm də eşitdiklərini oxuyur. Teatr tamaşasında eşidilən və görülən hər bir şey oxunur. Bu prosesdə insan oxuduqlarını bir-bir beynində təhlil edir, fərdi şəkildə analiz aparır, nəticədə söz ehtiyatı, lüğət tərkibi zənginləşir. Ola bilməz ki, müntəzəm şəkildə teatr tamaşalarına gedən hər hansı bir insanın dünyagörüşü, mədəniyyəti ilə yanaşı dili, nitqi zənginləşməsin. Bu mühit dilin, nitqin imkanlarına geniş meydan verir. Eşitmək, danışmaq, oxumaq qabiliyyətinə yiyələnmə bilməyənlər heç zaman yazmaq qabiliyyətinə də qadir ola bilməzlər. Eşitmək, danışmaq, oxumaq birlikdə yazmaq üçün bazadır. Bir sözlə, teatra təkcə mədəniyyət kimi deyil, həm də eşitmək, danışmaq, oxumaq, yazmaq vərdişlərini aşılayan bir sahə kimi baxmaq lazımdır. Ona görə də teatrın nitq mədəniyyətinin inkişafına müxtəlifönlü təsirini önəmli hesab etməmək mümkün deyildir. (bax: Niyaz Cəfərov. Teatrın dili və ya dilin teatr formulu... – “Kaspi” qəzeti, 6 mart 2015, 043(3354), s.10).

IV.2. Səs – musiqi səsi informasiya daşıyıcısı kimi

Səs, məhz ictimai mahiyyətli danışq səsi nitqin fonetik parçasının ən kiçik həlqəsidir. Həm də vacib və əhəmiyyətli həlqəsidir. Bu həlqə fəsadlı olduqda səs, məhz ictimai mahiyyətli danışq səsi insanları yorur. İnsanın beyninə elə zərbə vurur ki, nəticədə baş ağrıları, qıcıqlandırıcı hərəkətlər, insanı özündən çıxaran münasibətlər yaranır. Təsadüfi deyil ki, el arasında belə deyimlər var: “Musiqi can dərmanıdır”, yaxud “Filankəsin səsi başıma düşür”. “Filankəsin səsi başıma düşür” deyəndə küçələrdə, avtobus dayanacaqlarında, ictimai nəqliyyat vasitələrində, bazarlarda və s. yerlərdə nitq mədəniyyətinin səviyyəsi yada düşür. Hər birimiz küçələrdən keçərkən, eləcə də avtobus dayanacaqlarında gözləyərkən maşınların salonundan ətrafa yüksək səsli musiqilərin yayıldığına şahidi olmuşuq və oluruq. Belə musiqi səsləri ətrafdakı insanların əhval-ruhiyyəsinə pis təsir etsə də, həmin musiqini ətrafa yayanların heç vecinə də olmur. Həmin musiqini ətrafa yayanlar nəzərə almırlar ki, onlar bu əməlləri ilə insanların səhhətinə mənfi təsir göstərirlər.

Belə bir reallıq da var. Bəzən küçə musiqiçiləri ilə qarşılaşırıq ki, onların fəaliyyəti xaosdan ibarət olan musiqidən qat-qat effektiv olur. Müasir dövrdə küçə musiqiçiləri Avropa ölkələrində özünə daha geniş yer alıbdır. Hətta Avropada, Amerikada, xüsusilə Latın Amerikası ölkələrində bu sahə tam təşəkkülünü tapıb. Bir sıra pe-

şəkar musiqiçilər öz karyerasına küçə musiqisi ilə başlayıb. Parklarda, küçələrdə musiqi ifa etməklə peşəkar musiqidə öz karyeralarını qurublar. Yəni parkda, küçədə canlı ifa olunan küçə musiqisi xaosdan ibarət musiqidən daha effektivdir. Heç zaman xaos xarakterli musiqilər cəmiyyətin mənəvi tələbatına çevrilmir.

Nitq mədəniyyətinin formalaşmasına mənfi təsir göstərən belə amillər ictimai mahiyyətli danışq səsi, eləcə də musiqi səsi barədə görüşləri pis bir məcraya yönəldir. Xaos xarakterli və məzmunlu səsləri nə qədər dinləmək olar?! Hətta musiqinin insan orqanizminə xeyirli olmasına baxmayaraq “Musiqi can dərmanıdır” deyərək bütün günü musiqi də dinləmək olmaz. Araşdırmalar təsdiq edir ki, insan gündə bir saatdan çox musiqiyə qulaq asmamalıdır. Məsələn, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının belə bir məsləhəti düşündürücüdür: “Eşitmə qabiliyyətlərini qorumaq üçün adamlar gündə bir saatdan çox musiqiyə qulaq asmamalıdırlar”. (bax: Təranə Məhərrəmovə. Yüksək səs – həyatımızın yeni bəlası. – “Kaspi” qəzeti, 4 mart 2015, 041 (3352), s.9) Əks təqdirdə musiqiyə həddindən çox qulaq asanlar və həddindən artıq bərkdən dinləyənlər, xüsusilə gənclər (təqribən 1,1 milyard gənc) eşitmə üzvlərinə həmişəlik ziyan vura bilərlər.

Müasir dövrdə insanların sağlamlığına konsertlər, barlar, toylar, şənliklər də ziyan vurur. Ona görə ki, belə yerlərdə musiqinin akustikası insana ciddi təhlükə yaradır. Musiqinin akustikası normal tonda olmadığı üçün insanın qulağını zədələyir. Onu da qeyd etmək ki, hazırda

dünyada gedən proseslər bir-birini təkrarlayır. Nitq mədəniyyətinə ziyan vuran gerçəkliklər dünyanın hər yerində eynidir. Belə ki, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının verdiyi məlumatlara görə, audio-pleyerlər, konsertlər, barlar sağlamlıq üçün ciddi təhlükə yaradır və bunun nəticəsidir ki, 12-35 yaş arasında olan 43 milyon adamın eşitmə qabiliyyəti zəifdir, həm də bu rəqəmin sayı getdikcə artır.

Müasir dövrdə qulaqcıqlardan istifadə edənlərin sayı çoxalıb. Onlar qulaqcıqdan ictimai nəqliyyatda, küçələrdə, hətta iş otaqlarında istifadə edirlər. Müntəzəm şəkildə qulaqcıqdan istifadə etmək qulağın akustik zədə alınmasını tezləşdirir. Nəticədə karlaşmanın yaş həddi cavanlaşır. Statistik məlumatlara görə, Rusiyada karlaşma 30-40 yaşında başlayır. Halbuki əvvəllər karlaşmanın yaş həddi 70-dən sonra başlayırdı. Gənclərin musiqini yüksək səslə dinləməsi nəticədə etibarilə qulaqların zədələnməsinə meydan açır. Belə ki, yüksək musiqi səsi qulaqda küy yaradır. Bu da qulaq pərdəsini zədələyir. Həm də qulağın qəbul etdiyi səs nəticədə etibarilə beyinə ötürülür. Akustik baxımdan küylü olan səs beyində xoşagəlməyən reaksiya yaradır. Beləliklə, nitq mədəniyyətinin ən ibtidai vahidi olan səs öz akustik təbiətini təqdim edə bilmir. İnsanlar səsin təbii mahiyyətini deyil, süni yolla yaradılmış akustikasını dinləməli olurlar. Bu da yə-nə də insanlarda nitq mədəniyyətinin formalaşmasına mənfi təsir göstərir. Səsin fiziki, fizioloji və akustik cəhətləri həddini aşdıqda o, beyində də xoşagəlməyən reaksiya yaradır. Psixoloqların və pədaqoqların bu məsə-

ləyə yanaşmaları da deyilənləri təsdiq edir. (bax: Təranə Məhərrəmovə. Yüksək səs – həyatımızın yeni bəlası. – “Kaspi” qəzeti, 4 mart 2015-ci il, 041 (3352), s.9) İnsan qulağı təbii olaraq ətraf aləmdə olan səsləri qəbul edir, onları bir-birindən fərqləndirir. Yəni insan ətraf aləmdəki səslərlə ünsiyyətdə olur. Bu ünsiyyət isə təbiilikdən kənarında deyil, təbii şəkildə qurulur. Ancaq qulaqcıq vasitəsilə yaxın məsafədən qulağa təsir edən səslər (musiqi səsləri) təbii yolla deyil, süni yolla yaranan ünsiyyətdir.

“Yüksək səs – həyatımızın yeni bəlası” kimi ictimai-sosial problem olmaqla mütəxəssisləri düşündürür. Mütəxəssislər müntəzəm olaraq qulaqcıqla yüksək tonlu musiqinin dinlənməsini ziyanlı hesab edirlər. Bu, o demək deyildir ki, bütövlükdə musiqi insan sağlamlığına ziyandır. Belə deyildir. Normasında musiqi dinləmək, daha çox klassik musiqini dinləmək insanda sakitlik yaradır. Məsələn, Bethovenin, Motsartın musiqisini dinləmək insanlara rahatlıq, sakitlik gətirir. Yaxşı musiqi səsi insan orqanizminə müsbət təsir göstərir, insanı müalicə edir. Səsin orqanizmə bu cür müsbət təsiri səs terapiyası kimi də başa düşülür. Təsadüfi deyil ki, hələ qədim dövrlərdə bir sıra xəstəlikləri səslə (musiqi səsi ilə) müalicə etmişlər. Məsələn, misirlilər, yunanlar musiqi səsi ilə xəstələri müalicə etmiş, onları sağlam həyata qaytarmışlar. Yaxşı musiqi səsi yalnız insanın əhval-ruhiyyəsinə deyil, həm də onun orqanizmindəki orqanların bioloji fəaliyyətinə də müsbət təsir göstərir. Aparı-

lan tədqiqatların nəticələri sübut etmişdir ki, musiqi alətlərinin səslərinin orqanizmə təsiri, məhz müsbət təsiri az deyildir. Ancaq musiqi alətlərinin səsini məqamında, yerində dinləmək lazımdır. Məsələn, mütəxəssislərin fikrincə, simli musiqi alətlərinin səsinə günortaya yaxın 11-13 radələrində qulaq asmaq effektiv olur. Elə musiqi alətləri var ki, onların səsi insan orqanizmində müəyyən orqanların fəaliyyəti üçün faydalıdır. Məsələn, dilli (klavişli) musiqi alətlərinin səsi mədə-bağırsaq sistemi üçün əhəmiyyətlidir. Belə ki, səhər 7-9 radələrində dilli (klavişli) musiqi alətlərinin səsini dinləmək effekt verir və faydalı olur. Mütəxəssislər sübut edirlər ki, böyrəklərinə problem olan insanlar axşamçağı 17-19 radələrində saksafonun səsinə qulaq assalar böyrəklərin fəaliyyəti yaxşılaşa bilər. Tədqiqatçılar onu da sübut edir ki, gecə saat 1-dən sonra həzin fleyta səsi qaraciyərin, yatmadan bir-iki saat qabaq qaboy musiqisini dinləmək öd kisəsinin fəaliyyətinə yardımçı olur. Bir sözlə, təbabətdə sübut olunmuşdur ki, müxtəlif növ depressiyaları, əsəb xəstəliklərini müalicə etməkdə musiqinin, xüsusilə klassik musiqinin faydası böyükdür. Ancaq bununla belə, insanın sağlamlığına müsbət təsir göstərən səs insanın səsidir. İnsan xoş niyyətlidirsə, qarşı tərəfə sevgisi, məhəbbəti, istəyi varsa, onun səsi məlhəmdir. Bəzən el arasında deyirlər ki, filankəsin səsi başıma düşür. Bu, ona görə belədir ki, filankəsin səsi sevgi, məhəbbət, istəklə nəfəs almır. Və onun səsi də, özü də arzuolunan deyildir. Səs doğrudan da fərddir və fərqlidir. İnsanların səsi bir-birindən seçilir, xüsusilə qadın və kişi səsləri

fərqlidir. Ona görə də kişi aktyorlarımız qadın səslərini canlandırdıqda bu, tamaşaçı zövqünü oxşamır. Hər biri – kişi də, qadın da öz rolunda olmaqla orijinallığı qoruyur. Deməli, səs orijinallığın ölçüsüdür, göstəricisidir. Səsin orijinallığını xarakterizə edənlər onu müxtəlif qruplara ayırırlar. Məsələn, Yuri Borisoviç Levitana görə, iki səs qrupu var: polad səs və gözəl, məxmər səs. Xalq artisti, diktör Sabir Ələsgərovun dediklərinə görə, keçmişdə diktör, aparıcılar, rejissorlar, redaktorlar, operatorlar Moskvada təcrübə keçmək üçün bir aylıq, iki aylıq, altı aylıq, bir illik kurslarda olarmışlar. Onlar bu kurslarda ən təcrübəli diktörlərdən öyrənər və nəticədə xeyli təkmilləşmişlər. Belə kurslarda, təbii ki, Sabir Ələsgərov da iştirak edir. Və o, iki aylıq kursların birində Yuri Borisoviç Levitanın tələbəsi olur. Məhz onda Y.B.Levitan iki səs qrupunun olduğunu Sabir Ələsgərova deyir. Həm də Sabir Ələsgərovun səsini lentə yazdırıb təhlil edərkən ona deyir ki, səndə hər iki səs qrupu var. Sən həm dövlət məlumatlarını oxuya bilərsən, həm də bədii verilişləri. Y.B.Levitan onu da Sabir Ələsgərova deyir ki, onun özü yalnız dövlət məlumatlarını oxuyubdur. Bədii verilişləri, şeirləri, bədii mətn parçalarını oxumaq onun səsinə uyarlı deyildir. Deməli, səsin orijinallığı imkan yaradır ki, diktör hansı məlumatları oxusun: dövlət məlumatlarını, yoxsa bədii məlumatlarını (materiallarını).

İnformasiya səsə elə köklənmişdir ki, səsin imkanları əsasında (səslənməsi, zövqü oxşaması, estetikası, gözəlliyi və s.) informasiya qarşı tərəfi təmin edə bilsin. Bəzən kifayət qədər ətraflı bir informasiya səsə köklən-

mədiyi üçün qarşı tərəfi təmin etmir. Ona görə də yaxşı diktörün, aparıcının, natiqin səsi Allah tərəfindən ona verilmiş ən qiymətli nemətdir. Belə qiymətli nemətə – səsə malik olan Xalq artisti, diktör Sabir Ələsgərovun dediklərinə görə, vaxtilə görkəmli şair Məmməd Aslanın “Ekran və efir” qəzetində çap etdiyi bir məqalə Sabir Ələsgərovun səsinə həsr olunmuşdur. Məqalədə Sabir Ələsgərovun səsinin qeyri-adiliyi, bənzərsizliyi, tamaşaçı və dinləyici tərəfindən rəğbətlə qarşılandığı qeyd edilmişdir. Hətta Məmməd Aslan onu da qeyd etmişdir ki, Bilgəhdəki sanatoriyada istirahət edən vaxt hamı bir-birinə, o cümlədən Məmməd Aslana deyirlərmiş ki, Sabir Ələsgərov da buradadır, istirahət edir. Məmməd Aslan Sabir Ələsgərovu yaxından tanıdıqdan sonra ona demişdir ki, mənə deyəndə ki, Sabir Ələsgərov da Bilgəh sanatoriyasındadır, onda bunu çox qərribə qəbul edirdim. Ona görə ki, axı o, başqalarının yazdıqlarını təqdim edir, tamaşaçıya və dinləyiciyə çatdırır, o, başqasının sözünü deyir, öz sözünü demir ki. Ancaq Məmməd Aslan onu da etiraf etmişdir ki, başqasının yazdıqlarını dinləyiciyə, tamaşaçıya çatırmaq daha çətindir. Sabir Ələsgərov isə televiziya müsahibələrinin birində deyir ki, mən başqalarının yazdıqlarını mənimsəyir, özümünküləşdirir, sonra isə dinləyiciyə və tamaşaçıya təqdim edirəm.

Səs informasiya daşıyıcısıdır. Səsin daşdığı informasiya sevincli, kədərli, qorxulu vəhəməli və s. ola bilər. Səs kodlaşmış informasiyanı daşıyır. Bu xarakterinə görə təbiətdəki və cəmiyyətdəki səslər bir-birindən fəqlənir. Bir-birinin eyni olan səs yoxdur. Küləyin səsi yağışın

səsindən, yağışın səsi digər səslərdən fərqlənir. Ancaq səslər içərisində insana xidmət edən səs musiqi səsidir. Musiqi səsi insanlar tərəfindən yaradıldığı üçün o, insanın özünə də xidmət edir. Ancaq musiqi səsindən, musiqidən düzgün faydalanmaq lazımdır. Bütün günü musiqiyə qulaq asmaq ziyanlı və yorucudur. Təsadüfi deyil ki, keçmişdə radioda, televiziya müvafiq vaxtlarda muğam, xalq havaları, saz havaları, konsertlər olurdu. Ancaq indi bəzi radio və televiziya nə vaxt açırsan, şou xarakterli və məzmunlu musiqidən başqa heç nəyi dinləmək və görmək mümkün olmur. Belə musiqinin hansı faydasından danışmaq olar?! Az qala bəzi radio və televiziya kanalları şou xarakterli və məzmunlu musiqi kanalına çevriliblər. İntellektual səviyyəli tamaşaçı, dinləyici belə şou musiqilərdən yorulub və bezibdir.

Səs olmasa dünyanın özü əbədi kar xəstəliyinə tutulmuş görkəmdə olar. Səs dünyanın da, insanın da həm rahatlığı, həm də narahatlığıdır. Bu mənada musiqi insan üçün rahatlıq bəxş edən mənəvi qidadır. Ona görə də musiqiyə hər bir kəsin ehtiyacı var. Belə ki, insan xarakteri müəyyən xəstəliklərin yaranmasında heç də az rol oynamır. Məsələn, insanların xarakterində olan səbirsizlik, qibtə, nifrət, paxıllıq və s. hisslər beynin fəaliyyətini, düzgün ritmlərini pozan amillərdir. Ona görə də insanın xarakterindən irəli gələn xəstəliklərin qarşısını almaq üçün musiqiyə olan ehtiyacı mütləq nəzərə almaq lazımdır. Söhbət o musiqidən gedir ki, həmin musiqi insana rahatlıq gətirə bilsin, insanın səhhətini öz qaydasına sala bilsin. Bu mənada insanda bir sıra xəstəlikləri

musiqi aradan qaldırır. Məsələn, xroniki yorğunluğu Bramsın musiqisi aradan qaldırmağa qadirdir. Üçüncü simfoniyanın üçüncü hissəsi, dördüncü simfoniyanın birinci hissəsi, skripka ilə konsert, “Macar rəqsləri” orqanizmi həftə boyu enerji ilə təmin edir. Ona görə də bu musiqiləri bazar ertəsi səhər tezdən dinləmək orqanizm üçün faydalıdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, musiqini dinləməyin özü də bir mədəniyyətdir. Bəzən musiqinin əhəmiyyətinə və fərqiə varmayanlar bilmir ki, hansı musiqini dinləmək lazımdır. Əksinə insan orqanizminə mənfi təsir edən musiqini dinləyənlər də az deyil. Onlar heç musiqinin fərqiə varmadan bu işi edirlər.

Musiqi dinləmək mədəniyyəti nitq mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi başa düşülməlidir. Müsahibimizin bizi dinləməsini və bizim onu dinləməyimizi bir mədəniyyət saydığımız kimi, musiqini dinləməyi də belə hesab etməliyik. Lakin əksər vaxt bu barədə düşünmürük və bunun heç fərqiə də varmırıq.

IV.3. Danışıq səslərinin qeyri-adiliyi, sehri, möcüzəsi

Emosionallıqdan yaranan stresi gəzmək yolu ilə yüngülləşdirdiyimiz və aradan qaldırdığımız kimi, musiqi ilə də qaydaya sala bilərik. Bu mənada Musoqskinin “Sərgidən lövhələr” əsəri emosional stredən qurtarmağa effektiv təsir göstərir. Bundan başqa, nevroz və əsəblikdən qurtulmaq üçün Çaykovskinin “Romeo və Cülyetta” baletindəki üvertüra-fantaziyasını dinləmək lazımdır. Baş ağrıları götürmək üçün Ohinskinin “Polonez” və Ştrausun valslarını dinləmək məsləhət bilinir. Belə hesab olunur ki, insanda yuxunu normallaşdıran, yuxunu gətirən musiqi əsərləri vardır. Məsələn, Qriqin “Per Qunt”, Massnın “Meditasiya”, Offenbaxın “Barkalola”, Mendelsonun “Sözsüz mahnı”, Nyu Eycin “Yeni əsr” əsərləri insan orqanizmindəki musiqi toxumalarını quş cəhcəhi, yağış səsi, ləpədyən səsi ilə doydurur. Mendelsonun “Toy marşı”, Debüssinin, Ravelin əsərləri, eləcə də klassik hind musiqiləri qan təzyiqini və ürəyin fəaliyyətini qaydaya salır. Musiqi insanın əhval-ruhiyyəsinə yaxşılaşdırır, baş beynin pozulmuş ritmini qaydaya salır. Bu baxımdan XVII-XVIII əsr musiqiçiləri Bax, Bokkerini, Teleman, Vivaldi, Qaydn, Hendelin və digərlərinin musiqiləri əvəzsizdir. (bax: Musiqi ilə rahatlıq. — “Kaspi” qəzeti, 11 iyun 2015-ci il, 104 (3418), s.16)

Səs hər bir canlıya mənfi və müsbət təsir gətərə bilər. Belə hesab olunur ki, gülün elə növü var ki, onun ya-

nında yaxşı danışmayanda, xoş söz deməyəndə o inciyir, küsür. Ancaq xoş söz, yaxşı münasibət həmin gülün fəaliyyətini daha da gücləndirir.

Araşdırmalar onu da təsdiq edir ki, danışıq səslərinin orqanizmə təsiretmə imkanları var. (bax: İlham Cəmiləli. Səsin orqanizmə möcüzəvi təsiri — səs terapiyası. — Modern.az saytı, 25.06.2015-ci il) Məsələn, “i” səsinin tələffüzü burun yollarını təmizləyir, gözləri müalicə edir. “U” səsinin tələffüzü boğaz və səs tellərinə müsbət təsir edir. “V”, “n”, “m”, “e” səslərinin tələffüzü beynin fəaliyyətini yaxşılaşdırır. “K” səsinin tələffüzü eşitmə qabiliyyətini gücləndirir. “X”, “ç” səslərinin tələffüzü tənəffüz sisteminə yaxşı təsir göstərir, nəfəsalmanı asanlaşdırır. “O”, “a”, “s” səslərinin tələffüzü ürək xəstəliklərini müalicə edir.

Hər bir ictimai mahiyyətli danışıq səsinin məxrəci var. Danışıq səsləri bir-birindən öz səs məxrəclərinə görə fərqlənir. Ona görə də yaxın səs məxrəcində olan danışıq səslərini elə dəqiq və düzgün tələffüz etmək lazımdır ki, onların səs məxrəci bir-birinə qarışmasın. Səs məxrəcinin qarışması ictimai mahiyyətli danışıq səslərini bir-biri ilə qarışdırıb bilər. Bəzən danışıq səslərini düzgün tələffüz etməyənlər səslərin məxrəcini bir-biri ilə qarışdırırlar. Bəzən isə danışıq səslərini düzgün tələffüz edə bilmirlər. Bunlar da səsin dəqiq, düzgün çatdırılmasına maneçilik göstərir, danışıq səsinin özünün ictimai mahiyyətinə xələl gətirir. Bu da nitqin mədəniyyətinə ziyan vurur. Hətta yazıda da bir hərfin düzgün iş-

lənməməsi oxucuda çaşqınlıq yarada bilir. Vaxtilə Cəlil Məmmədquluzadə belə halları məsxərəyə qoyur və tənqid edirdi. O, “Dil” adlı felyetonunda yazır: “Mən indiyə kimi inciyərdim o müsəlmanlardan ki, öz dillərini bilə-bilə bir-birinə rus dilində məktub yazırlar. Amma indi incimirəm”. (bax: Cəlil Məmmədquluzadə. Dil. — Buludxan Xəlilov Azərbaycan dili antologiyası. Bakı, “Bakı Çap Evi” nəşriyyatı, 2013, s.135) Cəlil Məmmədquluzadə öz dillərini bilə-bilə rus dilində məktub yazan müsəlmanlardan ona görə incimirdi ki, onlar öz dillərində yazanda da, oxuyanda da səhvlərə yol verirdilər. Məsələn, Molla Cəfər elə bilir ki, məktubda “Fatmanın oğlu oldu” əvəzinə “Fatmanın oğlu öldü” yazılıbdır. “Dil” felyetonunda yazılır: “Bacım Fatma da hamilə idi və doğmağına bir neçə gün qalanda əri İsmayıl bəylə gəldi İravana. Uşağı Russo həkim müalicə eləyirdi. Fatma doğdu və bir oğlu oldu. Bir gün keçəndən sonra poçta yolum düşdü və bir açıq kağız alıb kəndimizə Molla Cəfər rəfiqimizə müxtəsər yazdım: “Anama de ki, Fatmanın oğlu oldu”. Kağızı saldım qutuya.

Molla Cəfər kağızı alır və elə bilir ki, mən yazmışam “Fatmanın oğlu öldü, yəni vəfat elədi; çünki molla bunu bilirmiş ki, bacım İravana gəlib naxoş oğluna müalicə elətdirsən və hamilə olmağını ya bilmirmiş, ya xəyalında deyil imiş. Əvvəl Molla Cəfər istəmir bu cür pis xəbəri anama yetirsin, hətta məndən narazı olub ki, qoca övrətə mən niyə bu tövr qəmli xəbəri yazıram.

Xülasə, üç gün keçəndən sonra, evdə oturmuşduq, gördük qapı döyülür və bir övrət ağlayır. Qapı açılan

kimi biçərə anam “bala vay!” deyib, özünü çırpdı yerə və bihuş oldu.

Mən o saat işi duyduq və bacımın böyük oğlunu və təzə doğduğu uşağı da gətirib qoyduq anamın qucağına. Handan-hana yazıq övrət gözlərini açdı və başladı uşaqların ikisini də öpüb qucaqlamağa.

–Allah Molla Cəfərə insaf versin!” (bax: Cəlil Məmmədquluzadə. Dil. — Buludxan Xəlilov. Azərbaycan dili antologiyası. Bakı, “Bakı Çap Evi” nəşriyyatı, 2013, s.136) Allah səsi, sözü, cümləni düzgün işlətməyənlərə də insaf versin. Onlar dilimizə xələl gətirirlər. Ana dilimizin qayda-qanunlarını pozurlar. Vaxtilə Firidun bəy Köçərli (1913-cü ildə) “Ana dili” məqaləsində yazırdı: “Allah Əli bəy Hüseynzadəyə insaf versin. Kaş o alicənab İstanbulda rahat əyləşib, bizim şumbəxt Qafqaza təşrif gətirməyə idi. O cənabın elm və kamalına sözüümüz yoxdur. Sözüümüz ondadır ki, elm və kamaldan bizə bir bəhrə vermədi, ancaq dilimizə pozğunluq saldı, təzə dil gətirdi” (bax: Firidun bəy Köçərli. Ana dili. — Buludxan Xəlilov. Azərbaycan dili antologiyası. Bakı, “Bakı Çap Evi” nəşriyyatı, 2013, s.117)

Səs və onun təsir imkanları o qədər genişdir ki, onun sehrindən çıxmaq mümkün deyildir. Yaxşı mühazirə söyləyənlər, həm də yaxşı səs temprinə malik olublar. Məsələn, professor Əli Sultanlı kimi. Ona görə də Əli Sultanlının səsi həmişə onun tələbələrinin qulağında səslənibdir. Bu mənada İsmayıl Şıxlı yazır: “Əli müəllim sinfə girərdi. Biz dəftər-qələmi hazırlayıb onun dediklə-

rini qeyd etmək istərdik. Ancaq mühazirə başlanan kimi hər şeyi unudar, bir də o vaxt aylardıq ki, zəng çalır.

Axşamlar yataqxanada toplaşardıq. Çalışardıq ki, Əli müəllimin mühazirəsini hafizəmizdə canlandırıb dəftərə köçürək. Bu işdə tələbə yoldaşımız Baxşəli bizə çox kömək edərdi. (Onun olduqca iti hafizəsi və böyük artistlik istedadı vardı. “Vaqif” əsərinə bircə dəfə baxdıqdan sonra pyesi əzbər öyrənmişdi.) O eyni ilə, Əli müəllim kimi, onun səsini və hərəkətlərini yamsılayaraq, sinifdə eşitdiyi mühazirəni təkrar edərdi, biz isə dəftərə köçürürdik. Bundan sonra yataqxananın həyətidə, otaqlarda, Əli Sultanlının təqlidçiləri fəaliyyətə başlayırdı”. (bax: Buludxan Xəlilov. İsmayıl Şıxlının dilçilik görüşləri. Bakı, “Bakı Çap Evi”, nəşriyyatı, 2014, s.46-47)

Səs mühazirəçini, natiqi dinləyiciyə sevdirmə bilir və nəticədə onun söylədikləri dinləyici tərəfindən xoş əhval-ruhiyyə ilə qəbul olunur.

Dünyada insan səsi qədər təbii, sehrli və möcüzəli başqa bir səs yoxdur. İnsan səsinin qeyri-adiliyi imkan verir ki, o, təbiətdəki və cəmiyyətdəki digər səsləri təqlid edə bilsin. İnsan səsinin imkanlarını heç nə ilə müqayisə etmək mümkün deyil. Bizim hər birimiz insan səsinin imkanları hesabına – qeyri-adiliyi, sehri, möcüzəsi hesabına Nizaminin, Füzulinin, Cəfər Cabbarlının, Səməd Vurğunun, Rəsul Rzanın, Bəxtiyar Vahabzadənin və digərlərinin şeirlərini sevmişik. Görkəmli aktyorların ifasında biz həmin şeirləri sevə-sevə, həm də Azərbaycanımızı, dilimizi, milli varlığımızı sevmişik. Və bir vətəndaş kimi yetişmişik. Ana dilini, doğma dilini sev-

məyən hər hansı bir aktyor, yaxud bədii qiraət ustası hər hansı bir bədii parçanı da sevdirmə bilməz. Gərək səs tonu ilə, səs avazı ilə hər hansı bir sözü sevdirməyi bacarasan. Salam verməyin də, salam almağın da, sağollaşmanın da bütün gözəlliklərini duymaq və qarşı tərəfə çatdırmağı bacarmaq lazımdır.

Səsi ilə insanların qəlbini ovlayan, Azərbaycan dilini sevdirmə diktorlar olub və olacaqdır. Məsələn, Aydın Qaradağlı səsinin aydınlığı və məftunedici diksiyası ilə dinləyicilərin qəlbini ovlamışdır. Aydın Qaradağlının oğlu Vüqar Qaradağlı atası ilə bağlı verdiyi müsahibələrin birində deyirdi: “O, sənətinin vurğunu, peşəkəri olub. Fəaliyyətə başladığı ildən (1946-cı ildə radioda fəaliyyətə başlayıb – B.X.) ömrünün sonuna kimi o, radioda həmişə bir səslə – aydın danışır. Onun danışdığı səs isə radio üçün lazımlı bir səs idi. Bu səs tempini atam özü tapmışdı, yəni səsinin tonunu özü müəyyənləşdirmişdi. Düşünürəm ki, on yeddi yaşında bir gəncin özünü təqdim etməyi bacarması yalnız və yalnız onun daxili zənginliyindən xəbər verə bilər”. (bax: Xatirələrdə yaşayan yaxşılar – Aydın Qaradağlı kimi. – “Kaspi” qəzeti, 29 yanvar 2015, 017 (3328), s.8) İndi sənətinin vurğunu olanlara, aydın danışanlara (söhbət diktorlardan gedir) ehtiyac var. Bəzi diktorlar və aparıcılar aydın danışığa, səsə yox, daha çox ölçü-biçidən kənara çıxan artıq-əksik hərəkətlərə yol verirlər. Artıq-əksik əl hərəkətləri, heç bir ölçüyə gəlməyən duruşları, baxışları ilə tamaşaçıyı yoranlar çoxalıb. Onlar nitq mədəniyyətindən tamamilə uzaqdırlar. Nitqi

aydın, səlis, məntiqli qurmaq bacarığından məhrumdurlar. Sadəcə olaraq yorucu səs tonu ilə boğazdanyuxarı, pafosla danışmaqla tamaşaçı ilə süni yolla ünsiyyət qurmaq istəyirlər. Tələbkar tamaşaçı ilə onlar bu ünsiyyəti qura bilmirlər, zahiri parıltıya aludə olanları müvəqqəti olaraq ələ alırlar. Yenə də Vüqar Qaradağlının atası Aydın Qaradağlı ilə bağlı verdiyi müsahibədən bir məqamı xatırlamalı oluruq: “O, pafosu sevməzdi, həyatda olduğu kimi işinə də səmimi yanaşdı. Radioda dinləyicinin istəyini hiss edib onlara xitabən veriliş aparmaq çətin məsələ idi. Üzünü görmədən dinləyicilərin istəyini yerinə yetirmək özü ustalıq tələb edirdi. Aydın müəllim bunu çox gözəl bacarırdı. Səsi ilə, aydın və məftunedici diksiyası ilə. Bu da ondan irəli gəlirdi ki, o, sənətinin peşəkarı idi”. (bax: Xatirələrdə yaşayan yaxşılar – Aydın Qaradağlı kimi. – “Kaspi” qəzeti, 29 yanvar 2015, 017 (3328), s.8)

Radio elə bir sahədir ki, o, televiziyadan fərqli olaraq daha çox səsə, aydın diksiyaya ehtiyac hiss edir. Burada dikturun, aparıcının digər jestləri görünmür. Yalnız onun səsi və diksiyası eşidilir. Burada dinləyicinin pafosa yox, səmimiyyətə ehtiyacı var. Onu da gərək dinləyiciyə məqamında, yerində çatdırmaqla biləsən. Ancaq nədəndirsə, indi diktorların, aparıcıların bir qismi dinləyici və tamaşaçılar arasında səmimiyyət yaratmağı öz səslərində, diksiyalarında, məntiqli, aydın nitqlərində yox, pafoslu (ancaq bu pafosda əksər vaxt aydın fikir, məntiq olmur) sözlərində, dinləyicidə, tamaşaçıda ikrah yaradan əttökən jestlərində (yerli-yersiz söz işlətməkdə, mental və milli xüsusiyyətləri nəzərə almamaqda və s. - də) axtarırlar.

IV.4. Nitq mədəniyyətinin formalaşmasında bədii əsərlərin rolu

Nitq mədəniyyətinin formalaşmasında kitabın rolu, daha doğrusu, bədii ədəbiyyat mütaliəsi aparıcı rol oynayır. Dünyada gedən dəyişikliklər, təbii ki, kitab oxumaq mədəniyyətinə də mənfi təsirini göstərir. Keçmiş Sovetlər İttifaqında uşaqların və böyüklərin oxuyacaqları kitabların çeşidləri hər bir kəsə aydın idi. Nəyi oxumaq lazımdır, nə üçün oxumaq lazımdır suallarına hər bir kəs cavab tapa bilirdi. Bu da nəticə etibarilə uşaqlıqdan başlayaraq hər bir kəsin lüğət ehtiyatının formalaşmasına müsbət təsir göstərirdi. Bədii əsər oxumaq uşağı da, böyüyü də qürrələndirirdi və onların hər birinin iftixar yerinə çevrilirdi. İndi isə nəyi oxumaq, niyə oxumaq, sualına cavab axtaranlar azalıbdır. Həm də oxunanların oxucuya nə verəcəyini düşünənlər yenə də azalıbdır. Uşaqlar da, böyüklərin əksəriyyəti də bədii kitab oxumaqdan daha çox romantika və macərə axtarırlar. Halbuki keçmişdə bədii əsərlərin oxunması yolu ilə bu romantika və macərələrə olan boşluq aradan qaldırılırdı, oxucunun təfəkkürü, təxəyyülü inkişaf edirdi. Oxucu təkcə oxuduğu əsərin məzmunu ilə kifayətlənmir, həm də oxuduğu əsərin dil mühiti ilə əlaqəyə girir, ünsiyyət qururdu. Oxunan hər bir bədii əsər oxucunu zəngin və möcüzəli dil mühitində yetişdirirdi. Hər bir bədii əsərin dili məhz dildən qurulan çələngdir. Beləliklə, oxucu nə qədər bədii əsər oxuyurdusa, bir o qədər çələnglər

mühitində olurdu. Təəssüflər olsun ki, belə bir mühitə bu gün ehtiyac hiss etməyən oxucular az deyildir.

Dili öyrənməyin, məhz doğma ana dilini öyrənməyin yollarından biri də bədii əsərləri oxumaqdır. Ancaq indi bədii əsərləri oxumaq işinə həvəs azalıbdır. Bədii əsərlərin oxunmasına oxucu tərəfindən həvəsin azalması bir sıra səbəblərlə bağlıdır. Əgər bir tərəfdən yazarların oxucu auditoriyasını ələ almağı bacarmaması ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən oxucu zövqünün korşılması ilə bağlıdır. Əgər yazar yaxşı yaza bilmirsə, deməli, o, həyatla ayaqlaşma bilmir, onun bədii təfəkkürü və təxəyyülü həyatdan geridə qalır. İndi real həyat hadisələrini əks etdirən bədii əsərlər çox azdır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Sovet dövründəki bədii əsərlər həyat hadisələrini daha dolğun əks etdirirdi. O dövrdə həyatın özündən gələn saysız-hesabsız mövzularda bədii əsərlər yaranırdı. Həyatdan götürülmüş, həyatın özündən doğulmuş mövzular həm də yazıçı üçün real həyat hadisəsidir. Yazıçının real həyat hadisələrini bir mənbəyə çevirməsi dedikdə təkcə onu nəzərdə tuturuq ki, yazıçı yalnız oxucunu düşünsün. Yazıçının yalnız oxucunu düşünməsi ədəbiyyatın inkişafını geridə də qoya bilər. Ona görə ki, hələ oxucunun hansı mövzudan xoşu gəldiyi, hansı mövzudan xoşu gəlmədiyi barədə olan mövqeyi etalon deyildir. Yazıçı bəzən zövqü olmayan oxucu istəyinin arxasına düşüb getməklə ədəbiyyatın səviyyəsini aşağı sala bilər. Yazıçının özünün intellektual səviyyəsi, zövqü, dünyagörüşü olmalıdır. Yazıçı bəzən dəbə çevrilmiş üslub və forma arxasına düşüb getməməlidir. Məsələn,

bəziləri detektiv yazmağa can atırlar ki, müasir oxucunu ələ ala bilsinlər. Yaxud bəziləri sərbəst vəzndə şeirlər yazırlar ki, özlərini müasir təqdim etsinlər. Bəziləri isə modernist və posmodernist olmaq iddiasına düşürlər ki, bu da “oxucu auditoriyası” toplamaqdan başqa bir şey deyildir. Əslində bu, hay-küy qaldırmaqdan, oxucuya süni şəkildə yol tapmaqdan başqa nədir? Bədii keyfiyyət olan yerdə ədəbiyyatda modernistlik, postmodernistlik axtarmaq əbəsdır. Bunun arxasına düşüb qaçmaq ədəbiyyata heç nə vermir. Bədii ədəbiyyat müəyyən fəlsəfi ideyaların daşıyıcısı kimi həm ədəbiyyata, həm də bu ədəbiyyatı oxuyan oxucunun intellektual səviyyəsinə xidmət edir. Əsl ədəbiyyat belə yaranıb və belə yaranır. Əsl ədəbiyyat dəbdə olan üslubların arxasına düşüb getməklə yaranmır. Əsl ədəbiyyat öz üslubuna sadıq olanların yüksək zövqlə, intellektual səviyyə ilə yaratdıqları ədəbiyyatdır. Əgər yazıçının zövqü, intellektual səviyyəsi yoxdursa, o, nə qədər maraqlı olan mövzuya müraciət etsə də, yaxşı əsər yaza bilməyəcəkdir. İntellektual səviyyəyə müraciət olunan mövzu ilə bağlı dərin bilgi, məlumat, müşahidə və bir də ki bunları qaydaya salan yüksək bədii təfəkkür, bədii təxəyyül daxildir. Bunlar olmasa, yazıçı ən maraqlı mövzunu bədii cəhətdən, sənətkarlıq baxımından korlaya bilər. Eyni mövzuda yazanlar, eyni mövzuya müraciət edənlər arasında bir neçəsi ona görə seçilir ki, onlarda intellektuallıq başqalarından öz yüksək səviyyəsi ilə fərqlənir. Məsələn, Azərbaycan ədəbiyyatında sanballı dramlar olub və olacaqdır. Ancaq bu istiqamətdə Mirzə Fətəli

Axundzadənin, Nəcəf bəy Vəzirovun yaradıcılığı öz intellektuallığı ilə fərqlənib və fərqlənəcəkdir. Azərbaycan ədəbiyyatının təcrübəsindən çıxış edərək onu da qeyd edək ki, yazıçı istedadını, qabiliyyətini, sənətkarlığını, intellektual səviyyəsini hər bir oxucunun anlama biləcəyi bir üslubda təqdim etməyi bacarmalıdır. Belə ki, oxucu auditoriyasının tərkibi və səviyyəsi müxtəlifdir. Onların hər birini anlatmaq artıq yazıcının qabiliyyətidir. Cəlil Məmmədquluzadəni, Səməd Vurğunu, Bəxtiyar Vahabzadəni hamı sevir. Ona görə ki, onlar müxtəlif zövqlü oxucuların hər birini anlama bilir, hər birinin zövqünü oxşaya bilirlər. Burada onların intellektual səviyyəsi mühüm rol oynayır. Oxucunun sevimlisi olan hər bir şair və yazıçı müraciət etdiyi mövzunu intellektuallığının səviyyəsi ilə yaxşı mənada bəzəyir, cəlbədicilərə formaya salır. Yəni təkcə mövzu ilə, təkcə intellektuallıqla heç nəyi əldə etmək olmaz. Bunların hər ikisinin vəhdəti ədəbiyyatın inkişafı deməkdir. Biz məhəbbət mövzusu deyəndə Məhəmməd Füzulini yada salırıq. Ona görə ki, onun yaradıcılığında məhəbbət mövzusu ilə intellektual səviyyə vəhdətdədir. Təbiət mövzusu deyəndə Hüseyn Arifi, Zəlimxan Yaqubu, Musa Yaqubu və digərlərini yada salırıq. Burada da vəziyyət eynidir. Detektiv mövzu deyəndə Çingiz Abdullayevi, Elxan Elatlı, Varis Yolçuyevi yada salırıq və s.

İntellektual səviyyə və geniş mənada intellektual ədəbiyyatın dinamikasıdır. Təbii ki, həm yazıcının, həm də oxucunun intellektual səviyyəsi olmalıdır. İntellektual xüsusi bir peşə deyil ki, onu öyrənəsən. İntellektual

yazıcının da, oxucunun da uzun illər boyu qazandıqlarıdır. Bunu qazanmaq üçün nə yazıçı, nə də oxucu qarşısına xüsusi bir məqsəd qoymur. Yaxud məqsədli şəkildə bu işlə məşğul olmur. Bu, yazıcının da, oxucunun da elə bir imkanlıdır ki, onu hər yazıçı da, hər oxucu da görmək olmur. İntellektual səviyyəli yazıçı təsadüfi hadisələri mövzu seçmir, onları ədəbiyyata gətirmir. İntellektual səviyyəsi olan oxucu isə təsadüfi əsərləri oxumur və intellektini, zövqünü korlamır. Ona görə də intellektual səviyyəli oxucuların öz yazıçısı var. Onlar yaxşı bilir ki, hansı yazıçıyı oxuyurlar və nə üçün oxuyurlar. Oxucunun intellektual səviyyəsi yüksək olduqda o, oxumalı olacaq yazıçıyı və bədii əsəri tapır. Belə oxucular az da olsa, cəmiyyətdə var. Onlar bədii əsərlərdə hansısa bir cərəyanı axtarırlar. Axtardıqları bədii əsərlərin məzmunudur, dilidir, üslub zənginliyidir, bədii-estetik tərəfidir və s. Belə olduğuna görə intellekt sahibləri Sovet dövründə mövcud olmuş sosializm realizmi, tənqidi realizmi, romantizmi və müasir ədəbi cərəyanlar hesab olunan modernizm, postmodernizm ədəbi cərəyanının nümayəndələrini də, klassik ədəbiyyatda mövcud olan əbədiyaşar əsərləri də oxuyur. Onlar üçün kimin hansı cərəyanın nümayəndəsi olması əsas deyil, əsas bədii qayədir. Yaxşı bədii əsərin müəllifi də hansı cərəyanın nümayəndəsi olmasını elan etmir. O yazır və yazdıqlarındakı intellektual səviyyə ona öz oxucusunu tapır.

Bu gün kitaba olan maraq azalıbdır. Ancaq az da olsa, yaxşı kitabları tapıb oxuyanlar, kitaba təməl kimi baxanlar var. Kitab iqtisadiyyatın, siyasətin, məişətin, sosial həya-

tın, uğurun – hər şeyin təməlidir. Kitab insanı bütün çətinliklərdən çıxara bilən xilaskardır. Kitab oxumadan heç kəs öz sahəsinin görkəmlisi, məhşuru ola bilməz. Ancaq indi kitab oxumaq hər bir kəsin problemdir. Məsələn, belə bir sual meydana çıxır ki, yazıçılar özləri kimi oxuyur və yazıçıları kim oxuyur? Yazıçılar özləri kimi oxuyurlar? Bu sualın cavabı o qədər də asan deyildir. Belə ki, yazıçı özü oxumasa, o, intellekt sahibi ola bilməz. Oxumaq yazıçı üçün mənəvi qidadır. Yazıçı oxumasa, həm də yaxşı yaza bilməz. Yazıçı yaxşı bədii əsərlər oxumalıdır ki, yaxşı yaza bilsin. Həm də yaxşı bədii əsər oxumaq yaxşı intellekt sahibi olmaq deməkdir. Beləliklə, Yazıçılar özləri kimi oxuyur?” sualına cavabın barometri ilə “Yazıçıları kim oxuyur?” sualının barometri arasında elə də ciddi fərq yoxdur. Belə ki, yazıçılar da çox oxumalıdır, yazıçıları da çox oxumalıdırlar. Bu tənəsüb ədəbiyyatın inkişafına xidmət edə bilər. Yazıçının və oxucunun intellektual səviyyəsini yüksəldə bilər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dili öyrənməyin yollarından biri bədii əsərlərin oxunmasıdır. Bədii əsər oxuyan və bu vərdişi özünə aşılaman oxucu dillə yanaşı, bədii təfəkkür, bədii təxəyyül və bədii düşüncə tərzini də inkişaf etdirir. Axı istənilən bədii əsər həm də bədii təfəkkürdən, bədii təxəyyüldən, bədii düşüncədən kənar da deyildir. Bədii əsər oxuyan oxucu oxuduğu əsərdə həm də dilin qrammatik qayda-qanunlarını görür. Dilin lüğət tərkibindəki sözlərin semantik imkanlarını praktik şəkildə mənimsəyir. Bütövlükdə dilin lüğət tərkibindəki sözlərin özünü ifadə etmək imkanlarını müşahidə edir və

bunları yaddaşa köçürür. Dili öyrənməyin ən dürüst yollarından biri həmin dildə bədii əsər oxumaqdır. Dili öyrənmək üçün danışmaqdan, ünsiyyətdə olmaqdan çəkinmək lazım deyil, həm də bədii əsər oxumaq mütləqdir. Əcnəbi dillərin öyrənilməsində hər iki halın imkanlarından istifadə etmək daha vacibdir. Dili öyrətmək və öyrənmək qrammatikanı öyrənməkdən və öyrətməkdən başlamamalıdır. Qrammatika, qrammatik qayda-qanunlar dilin nəzəri tərəfləridir. Dilin özünü öyrənmədən onun nəzəri tərəflərini öyrənmək olmaz. Ona görə ki, dilin qrammatikası dilin özündən qaynaqlanır. Birinci qaynağı, mənbəni, yəni dili öyrənmək, sonra isə onun qrammatik qayda-qanunlarını öyrənmək lazımdır. Dili öyrənmək və öyrətmək metodikası barədə metodist alimlərimiz, dilin tədrisi metodikası ilə məşğul olan alimlərimiz xüsusilə məşğul olmalıdır.

Azərbaycanda həmişə dil öyrənməyə böyük həvəs olubdur. İndi də bu həvəs ailələrin maraq dairəsindədir. Hər bir ailə başçısı, valideyn istəyir ki, onun övladı əcnəbi dilləri, o cümlədən ingilis dilini öyrənsin. Ancaq bunun çıxış yolunu ayrı-ayrı dil öyrədən kurslarda axtarmamalıyıq. Necə etmək olar ki, uşaq məktəbdə xarici dili öyrənsin? Maraqlıdır ki, orta məktəbi bitirən, həm də yaxşı bitirən, əla qiymətlərlə bitirən abituriyent orta məktəbdə keçdiyi xarici dildə danışa bilmir. Bunun səbəbini axtarmalıyıq. İlk anda bunun görünən tərəfi odur ki, deməli, xarici dili öyrətmək metodikası arzu olunan tələblərə cavab vermir. Bu tələblər yeniləşməli və müasirləşməlidir. Dili öyrətmək metodikası ilə bağlı

dilin tədrisi metodikası mütəxəssislərinin metodları yaranmalıdır. Biz doğma ana dilini də, xarici dilləri də hansı metodlarla öyrədirik? Ənənəvi metoddan o yana gedə bilmirik. Ənənəvi metod isə heç keçmişdə də effektiv bir metod olmamışdır. Bəlkə də müasir dünya daha vizual olduğu üçün cizgi filmlərinin imkanlarından istifadə edərək uşaqların yaş səviyyələrinə uyğun əyləncəli dil mühiti yaradan filmlərdən istifadə etməliyik. Hər halda bunların hamısı metodistləri, psixoloqları, pedaqoqları dərinə düşünürməli və çıxış yolları tapmağa yönəlməlidir. Pedaqoqların, psixoloqların və metodistlərin bəzən məşğul olduqları problemlərin heç bir elmi və praktik əhəmiyyəti olmur. Halbuki bu məsələ elmi və praktik əhəmiyyəti olan bir problemdir. Bu məsələnin pedaqoji, psixoloji və metodik tərəflərini mütəxəssislərin birgə araşdırması və çıxış yolunu tapması olduqca vacibdir. Heç şübhəsiz ki, bu istiqamətdə mütəxəssislər tərəfindən proqramlar hazırlanmalı və müzakirəyə təqdim olunmalıdır. Hamıya məlumdur ki, cizgi filmlərinin bir çoxunda davalar, qorxulu hadisələr, silahdan atəş açmalar və s. əslində uşaqların gələcək həyatını təhlükələr üçün atır. Psixoloqlar təsdiq edir ki, uşaqlarda 3 yaşından sonra cizgi filmlərinə, oyunlara maraq başlayır. Valideynlər isə uşaqların başını qatmaq üçün fərqi varmadan uşaqların cizgi filmlərinə baxmasına şərait yaradırlar. Ancaq uşaqların tərbiyəsində mühüm rol oynamaqla yanaşı, onlara dili öyrədən cizgi filmləri göstərilərsə, bu, gələcəkdə intellekt sahiblərinin formalaşmasına geniş imkan yarada bilər.

IV.5. Nitq mədəniyyəti doğma ana dilini dərinə öyrənməkdən başlayır

Dili hər yaşda öyrənmək lazımdır. Bu, doğma dilin və əcnəbi dillərin öyrənilməsinə aiddir. Dili ömrü boyu insan öyrənib qurtara bilməz, onun imkanlarını son həddə qədər mənimsəyə bilməz. Ona görə də insan ömrünün sonuna qədər dili öyrənməlidir. Dili öyrənmək dedikdə Bilik Fondunun Bakıdakı kilsələrdə ruslar üçün həyata keçirdiyi “Azərbaycan dilini öyrənirəm” layihəsini dəyərləndirmək lazımdır. Artıq bu layihə çərçivəsində kurslar təşkil olunur və Azərbaycan dilinin öyrədilməsi həyata keçirilir.

Dünya yaranandan indiyə qədər dilin təəssübkeşləri və dilin keşiyində dayananlar da olub, dilə biganəlik, laqeydlilik göstərənələr də olub. Vaxtilə dilə biganə olanlar barədə Bəxtiyar Vahabzadə yazırdı: “Dilimizə bu cür biganə olanlar kimdir? Öz kökündən ayrılmış, doğma xalqının dilini, tarix və mədəniyyətini bilməyən, bilmədiyinə görə də bilmədiyinə qənim kəsilən bəzi milli nihilistlər”. (bax: Ana dilim—ana köküm. — Bəxtiyar Vahabzadə. Gəlin açıq danışaq... (məqalələr toplusu), Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988, s.22)

Öz doğma ana dilini dərinə bilən, onun ruhunu duyan hər bir kəs mənsub olduğu millətin problemini daha dərinə anlaya bilər. Hətta onlar mənsub olduqları millətin idarə olunmasında fayda verə bilərlər. Öz doğma dilini bilməklə yanaşı, başqa dillərdə danışmağı bacarmaq hər bir kəsin üstün cəhətlərindən biridir. Dünyanın

müxtəlif dövlətlərinin rəhbərləri bu imkana malik olmaqla öz üstünlüklərini göstərirlər. Həm də siyasi fəaliyyətlərində bu üstünlükdən bir jest kimi istifadə edirlər. Bu mənada Modern.az saytının apardığı araşdırmadan məlum olur ki, imperator II Yekaterina alman, rus dillərindən başqa, daha üç dildə danışa bilib. O, alman və fransız dillərində sərbəst danışib, latın və yunan dillərini bilmiş, ingilis dilini sərbəst öyrənmişdir. İosif Stalin gürcü, rus, qədim yunan, latın, alman, fars, fransız dillərini bilmişdir. Almanyanın kansleri Anqela Merkel alman dilindən başqa, rus dilini də çox yaxşı öyrənmişdir. Fransa prezidenti Fransua Olland fransız dilini savadlı şəkildə bilmiş, ingilis dilində ləhcə ilə danışmışdır. İngiltərənin baş naziri David Kameron ingilis dilindən başqa fransız dilini də öyrənmişdir. ABŞ prezidenti Barak Obama ingilis, alman və fransız dillərində danışır və gələcəkdə rus dilini öyrənmək niyyətindədir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev doğma Azərbaycan dilindən başqa, rus, ingilis, fransız və türk dillərini bilir. Ukraynanın dövlət başçısı Pyotr Porosenko rus, ukrayna dillərini bilir, ingilis dilində ünsiyyət qurmağı bacarır. Türkiyə prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdوغان türk, ingilis dillərini bilir və müəyyən qədər ərəbcə də ünsiyyətdə ola bilir. Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayev doğma ana dilini və rus dilini bilir, ingilis dilində isə danışmağı bacarır. Türkmənistan prezidenti Qurbanqulu Berdimuxammedov doğma türkmən dilindən başqa, rus dilini də bilir. Estoniya prezidenti Toomas Hendrik İlves ana dilində və isveç dilində danışmağı bacarır. İran prezidenti Həsən Ruhani fars dilindən başqa, rus, ərəb,

fransız, alman və ingilis dillərini də öyrənibdir. Litva prezidenti Dalya Qribauskaite doğma ana dili ilə yanaşı, ingilis, polyak, rus və fransız dillərində sərbəst danışa bilir. Belarusiya prezidenti Aleksandr Lukaşenko belarus və rus dillərində mükəmməl danışır. Gürcüstanın dövlət başçısı Qeorqi Marqvelaşvili gürcü dilindən başqa, rus və ingilis dillərini də bilir.

Dövlət başçılarının öz doğam dillərindən əlavə digər dilləri bilmələri onların ünsiyyət qurmaq imkanlarını həyata keçirmək işini daha da asanlaşdırır. Bir sözlə, doğma ana dilini, eləcə də əcnəbi dilləri öyrənmək hər bir insanın, xüsusilə sayılan, seçilən insanların maraqlı dairəsindədir. Bəzi insanlar heç doğma ana dilini də yaxşı bilmir. Və doğma ana dilini öyrənmək marağından da çox-çox uzaqdırlar.

Doğma ana dilindən keçirilən (IX və XI siniflərdə) buraxılış imtahanlarından şagirdlərin zəif nəticə göstərmələri mütəxəssislərlə yanaşı, cəmiyyəti narahat edir. Şagirdlərin zəif nəticə göstərmələrini müxtəlif səbəblərlə izah edənlər vardır. Bəziləri şagirdlərin zəif nəticə göstərmələrinin səbəbini onların doğma ana dilinə maraqlarının azalması ilə izah edirlər. Bir qisim ekspertlər isə şagirdlərin zəif nəticə əldə etməsini uşaqlarda əcnəbi dillərə marağın artması səbəbi ilə bağlayırlar. Bəziləri isə bunun səbəbini orta məktəb müəllimlərinin səviyyəsinin aşağı olması ilə əlaqələndirirlər. Orta məktəb müəllimlərinin bəzilərinin dilin tədrisi ilə maraqlanmamalarını da səbəblərdən biri hesab edirlər. Əlbəttə, bu səbəblərin aradan qaldırılması yolları da müxtəlif cür yanaşmalardan

ibarətdir: məktəblərdə ana dilinin tədrisi işinin yaxşılaşdırılması, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimlərinin ixtisas artırmasının təşkil olunması, şagirdlərə tələbkarlığın artırılması, şagirdlər arasında məktəb və rayon miqyasında inşa yazı müsabiqələrinin keçirilməsi, dövrü mətbuatda doğma ana dilinə rəğbət artırılması ilə bağlı müxtəlif layihələrin həyata keçirilməsi, şagirdlərdə bu sahədə bilik, bacarıq və vərdişlərin yaradılması, orta məktəb müəllimlərinin ədəbi dilimizin orfoqrafiya, orfoepiya, üslub qaydalarına lazımi səviyyədə diqqət yetirməsi, şagirdlərdə doğma ana dilinə marağın yaradılması və sair və ilaxır. Ancaq hər şeydən əvvəl, doğma ana dilimizi öyrədən Azərbaycan dili fənninin yeni standartları yaranmalıdır. Həmin standartlarda orta məktəbdə şagirdlərə nəyin öyrədilməsi məsələsi dəqiq ifadəsini tapmalıdır.

Keçmiş Sovetlər İttifaqı dağıldıqdan sonra Azərbaycan dili dərsləkləri də dəyişdi. Bu dəyişiklik uzun müddət təcrübəsi olan orta məktəbin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimlərində də yeni metodlarla və yeni dərsləklərə dərs keçməsinə şərait yaratdı. Amma bu yeniləşmənin həyata keçməsi o qədər də asan olmadı. Tez-tez dəyişən dərsləklərdən başlamış yenilikləri auditoriyaya gətirən müəllimlərə qədər, bütün bunların hamısı çətinliklərlə qarşılaşdı. Dərsləklərin tez-tez dəyişməsi, eləcə də dərslək müəllimlərinin tez-tez dəyişməsi Azərbaycan dilinin standartlarının şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinə maneçilik yaratdı. Hətta orta məktəbin Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimləri də bu məsələyə uyğunlaşa bilmədi. Daha doğrusu, tez-tez dəyişən

dərsləklərin məzmunundan başlamış tədris prosesində oynadığı rola qədər – bunların hamısı qazanılmış ənənə ilə üz-üzə qaldı. Dərslək müəllimin də, şagirdin də inandığı, etibar etdiyi bir mənbədir. Ancaq bu mənbənin tez-tez dəyişməsi müəllimin də, şagirdin də dərsliyə olan inamını azaltdı. İkinci bir tərəfdən test üsulu ilə aparılan imtahanlar, o cümlədən buraxılış imtahanları dərsləkdən kənar olan materiallara söykənməməlidir. Burada söhbət həm nəzəri bilikdən, həm də nəzəri biliyin tətbiq sahəsi olan çalışmalardan gedir. Biz nəzərə almalıyıq ki, orta məktəb şagirdlərindən test üsulu ilə imtahan aparırıq. Axı bu uşaqların yaş səviyyəsi və öz dünyagörüşü var. Həm də onlara konkret bilik verməyə və onun əsasında bacarıq, vərdiş aşılamağa ehtiyac əsasdır. Bu mənada yuxarıda qeyd etdiyimiz standartlar deyəndə həm də onu nəzərdə tuturuq ki, şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun bilik, bacarıq və vərdişlər onlara aşılanmalıdır. Bəzən orta məktəb məzunlarının dillə bağlı bilgilərinə o qədər yüksək tələblər səviyyəsində yanaşırıq ki, nəticədə təhsildə bakalavriat, magistratura və doktorantura pilləsinin olmasını az qala unuduruq. Bu mənada doğma ana dilinin – Azərbaycan dilinin standartları təhsil pilləsi üzrə bir-birini təkrarlamamalı, eyni zamanda sistematiklik, ardıcılıq qorunmalıdır. Və burada şagirdin nitq mədəniyyətinə, yazı mədəniyyətinə, təfəkkürə, dünyagörüşə, analitik təhlilə yiyələnmək bacarığı nəzərə alınmalıdır. Halbuki test üsulunda bunlara o qədər də fikir verilmir. Test üsulunda bu istiqamətdə də yeniləşmənin aparılmasına ehtiyac vardır.

Doğma ana dilini və əcnəbi dili öyrənərkən həmin dillərdə danışmağa çalışmaq lazımdır. Hər yerdə – mağazada, avtobusda, metroda, küçədə öyrəndiyin dilin imkanlarından istifadə etmək, həmin dilin imkanları ilə düşünmək işin xeyrinədir. Bunların hamısı nitqin mədəni olması üçün düşüncə, ünsiyyət vərdişlərini fəal edir. Düşündüyümüz dilin imkanları ilə ünsiyyət qurmaq nitq mədəniyyətini inkişaf etdirmək istiqamətində fəal rol oynayır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, fonogramla oxuyan müğənnilərdə düşündüyü dilin imkanları fəal olmur. Bu da nəticədə fonogramla oxuyanın süni olaraq nitq mədəniyyətini yaradır. Süni olan nitq mədəniyyəti canlı ünsiyyətə deyil, sadəcə olaraq “ünsiyyət”ə xidmət edir.

Düşündüyümüz dilin imkanlarından istifadə etmək, bu dildə düşünmək beynin özünü düşündürür, bu isə beynin yaşamasıdır, beynin cavan qalmasıdır. Ümumiyyətlə, dildən istifadə etmək beyni düşündürür. Hətta bir neçə dili bilmək və dillərin imkanından istifadə etmək beynin cavanlaşmasında mühüm rol oynayır. Alimlərin araşdırmalarına görə, erkən yaşda xarici dili bilmə bacarığı beynin qocalmasının qarşısını alır. Edinburq Universitetinin Yaşlanma və Epidemoloji mərkəzinin həkimi Tomas Bax apardığı tədqiqatlar nəticəsində belə bir qənaətə gəlib ki, yetkinlik yaşından sonra iki və daha artıq dildə danışmaq beyin üçün əhəmiyyətlidir. Araşdırmalar onu da təsdiq edir ki, dil bilmək və çoxlu mütaliə etmək beynin cavanlaşmasında mühüm rol oynayır. (bax: Dil bilmək beyni qoruyur. – “Kaspi” qəzeti, 26 dekabr 2014, 214 (3309), s.24)

IV.6. Nitq mədəniyyətinə, nitqin mədəni səviyyəsinə verilən tələblər

Nitq mədəniyyətinə, nitqin mədəni səviyyəsinə verilən tələblərlə bağlı bəzi məqamlardan bəhs etməyi də vacib sayırıq. Həmin məqamlardan birincisi ondan ibarətdir ki, dikturun, aparıcının, mühazirəçinin nitq mədəniyyətinə qiymət verərkən onun məktəb yaratmasına mütləq fikir vermək lazımdır. Məktəb yaratmaq müəyyən qaydaları, qanunları, tələbləri ortaya qoymaqdır. Başqalarının fəaliyyətini yaratdığı qaydalar, qanunlar, tələblər əsasında tənzimləməkdir. Belə məktəbi olan və öz səsi, diksiyası, mətni oxumaq məharəti ilə fərqlənənlərdən biri də Aydın Qaradağlı olubdur. Aydın Qaradağlı məktəbi nitq mədəniyyətinin tələblərinə cavab verən məktəb olubdur. Onun oğlu Vüqar Qaradağlının müsahibəsindən bir məqam: “Diktörlük məktəbinin olması nə deməkdir? Müəyyən sistem olsun, müəyyən qaydalar, tələblər ortaya qoyulsun. Aydın Qaradağlı məktəbi niyə deyirlər? Çünki diktörlük peşəsi ilə yeganə məşğul olan insan atam idi. Diktör kimi fəxri adı da ilk olaraq atam almışdı. Moskvada atamın Olqa Vısotskaya adlı müəllimi var idi. O, həqiqətən, böyük sənətkar olub. Atam diktörlük sahəsində ona oxşamasını özünə şərəf bilirdi”. (bax: Xatirələrdə yaşayan yaxşılar – Aydın Qaradağlı kimi. – “Kaspi” qəzeti, 29 yanvar 2015, 017 (3328), s.8) Məktəbi olan diktörlərə, aparıcılara, mühazirəçilərə müəllim-ustad kimi yanaşırlar. Vaxtilə Aydın

Qaradağlı da belə müəllim-ustadlara hörmətlə yanaşmışdır. Moskvada böyük məktəb yaratmış Olqa Vıotskayanı, eyni zamanda Teatr məktəbində ona dərs demiş böyük sənətkar Kazım Ziyanı özünə ustad - müəllim hesab etmişdir.

Kazım Ziya demişkən onun aktyor kimi yaradıcılıq təcrübəsi həmişə gənclər tərəfindən öyrənilməlidir. Mehdi Hüseynin Kazım Ziyanın səhnə fəaliyyətinin 30 illiyi ilə bağlı 1945-ci ildə yazdığı “Kazım Ziya” adlı məqaləsində oxuyuruq: “Kazım Ziya səhnədə həyatı danışılara qüvvətli meyl göstərir və demək olar ki, hər zaman bədii surətləri öz təbii və real zəminəsi ilə bağlamağa müvəffəq olur. Gənc aktyorlar onun bu yaradıcılıq təcrübəsindən çox şey öyrənə bilirlər və öyrənməlidirlər. Kazım Ziya öz səhnə yaradıcılığı təcrübəsini gənclərə də öyrətməyin zərurətini hiss edir. O, teatr məktəbində və studiyada illərdən bəri səhnə dili dərsləri verməklə yeni kadrlar yaratmaq sahəsində də təqdirəlayiq işlər görmüşdür”. (bax: Mehdi Hüseyn. Kazım Ziya (səhnə fəaliyyətinin 30 illiyi). – Buludxan Xəlilov. Azərbaycan dili antologiyası. Bakı, “Bakı Çap Evi” nəşriyyatı, 2013, s.424-425) Kazım Ziya səhnə dili dərslərində öz istəyinə həm də ona görə nail olmuşdu ki, o, Azərbaycan dilinin bütün zənginliklərini mənimsəmişdi. Bu da aktyor üçün çox vacib şərtlərdən biridir. Məhz Kazım Ziya istedadı, yaradıcılıq potensialı ilə yanaşı, həm də Azərbaycan dilinin zənginliklərini mənimsəmişdi. Ona görə də onun bədii qiraət üsulu da maraqlı olmuşdur. Kazım Ziyanın bu sahədəki fəaliyyəti də aktyorluq sahəsindəki istedadını üzə

çıxarmışdır. Mehdi Hüseyn yazır: “Kazım Ziya səhnə yaradıcılığı ilə yanaşı bədii qiraətlə də məşğul olur. Onun hekayələr və şeirlər söyləmək üsulu da çox maraqlıdır. Burada da biz yenə mahir bir söz ustası ilə qarşılaşırıq. Nizaminin dastanlarından, “Dədə Qorqud” boylarından söylədiyi ayrı-ayrı parçalar, Kazım Ziyanın aktyor sənəti sahəsində geniş istedadla malik olduğunu aydın göstərməkdədir. Bəzən çox əhəmiyyətsiz görünən misralar onun ifasında o qədər dərin mənə kəsb edir ki, biz qeyri-şüuri olaraq, söylənən bədii əsərin hər bir parçasının üzvi bir vəhdət təşkil etdiyini daha möhkəm hiss etməyə başlayırıq”. (bax: Mehdi Hüseyn. Kazım Ziya (səhnə fəaliyyətinin 30 illiyi). – Buludxan Xəlilov. Azərbaycan dili antologiyası. Bakı, “Bakı Çap Evi” nəşriyyatı, 2013, s.425) Deməli, həyat təcrübəsi, eləcə də yaradıcılıq təcrübəsi, istedad, sözlərdən, ifadələrdən, cümlələrdən düzgün istifadə etmək, yəni dilin bütün imkanlarını öz təbiiliyi ilə ifadə etmək qabiliyyəti, bütün bunların hamısı aktyor üçün vacib şərtlərdir. Aktyor səhnə dilinin nəzəri məsələlərini də, səhnə dilinin praktik cəhətlərini də yaxşı bilməklə yanaşı, onları bir-biri ilə məqamında və yerində əlaqələndirməyi bacarmalıdır. Kazım Ziya kimi. Mehdi Hüseynin sözləri ilə desək: “Kazım Ziyanın aktyor sənəti səhnədə təbii danışmaq əsasında inkişaf etmişdir. Heç də təsadüfi deyildir ki, o, səhnə dilinin nəzəri məsələləri ilə də yaxından məşğul olur. Həqiqi realizmi tətbiq etməyə çalışan bu sənətkar, kitab dili ilə canlı danışmaq dili arasındakı fərqi də çox düzgün anlamışdır. Səhnədə sözlər, cümlələr olduğu zaman, əlbəttə, ifa edilən hər bir insan

surəti öz təbiiliyini itirir. Bunu Kazım Ziya öz həyat təcrübəsindən bilir. Səhnəni canlı həyatın bədii inikas forması kimi qəbul edən hər bir sənətkar da bunu mütləq bilməlidir”. (bax: Mehdi Hüseyn. Kazım Ziya (səhnə fəaliyyətinin 30 illiyi). – Buludxan Xəlilov. Azərbaycan dili antologiyası. Bakı, “Bakı Çap Evi” nəşriyyatı, 2013. s.424)

Məktəb yaratmış diktorları həm sənət yoldaşları, həm də geniş ictimaiyyət qəbul etməlidir. Bu, nitq mədəniyyəti yüksək səviyyədə olanların qarşısında qoyulan tələblərdən biridir. Məktəb yaradanlardan söhbət düşmüşkən Aydın Qaradağlı barədə deyilənləri xatırlamaq yerinə düşər. Məsələn, Məmməd Araz deyirdi: “Aydın səsində vətən havası, torpaq ətri var. Bizi ilk dəfə həm sözə, həm səsə diqqət kəsdirən Aydın Qaradağlı olub. Onun səsində elə bir sirr var ki, qulaq asdıqda sanki adamın ruhu sakitləşir”. Həsən Əbluca görə: “Aydın yeri görünür... Hər gün görünür... Hər yerdə, hər yerdən görünür”. Ofelya Sənani isə Aydın Qaradağlı haqqında belə düşünür: “Aydın Qaradağlı aydınlardan içində ən aydın görünən dan ulduzu idi. Bu ulduz heç vaxt sönməyəcək. Vallah, sönməyəcək!” Valid Sənani Aydın Qaradağlı barədə belə deyir: “O, bütün gözəl özəllikləri ilə yanaşı, yüz ildə bir dəfə doğulan və doğulmayacaq səsdır”. Roza Tağıyevanın fikri: – “Aydın Qaradağlı dili bıçaq, ürəyi zərif gül ləçəyi olan böyük insandır”. Bu deyilənlər və yüzlərlə belə deyilmiş fikirlər təsdiq edir ki, Aydın Qaradağlı səsi və diksiyası ilə məktəb yaratmış peşəkarlardan biri olmuşdur. Adətən belə peşəkar-

ları qəbul etməmək, onunla razılaşmamaq, onunla hesablaşmamaq mümkün deyildir. Odur ki, belələrinin fikirləri, məsləhətləri və tövsiyələri həmişə başqaları tərəfindən qəbul olunubdur. Belələrinin mövqeyi nizam tərzisi kimi hər bir əməli öz yerində düzgün çəkibdir. Onu da qeyd edək ki, belələrinin mövqeyindən heç kəs heç zaman inciməyibdir. Ona görə ki, onların mövqeyi hər zaman qərəzdən, bədxahlıqdan uzaq olmuş, xeyirxahlıq və səmimiyyətdən yaranmışdır. Belələri həmişə xeyirxah, düzgün əqidə sahibləri olmuşdur. Bu mənada Aydın Qaradağlı barədə oğlu Vüqar Qaradağlının dedikləri yerinə düşür: “Düzgün adam idi. Bəzən radioda kimlərsə ifasında səhv eşidəndə əsəbiləşirdi, özündən çıxırdı. Həsən Əbluc “Qobustan” jurnalına müsahibə verərkən demişdi ki, bir gün efirdə nəyisə səhv oxudum. Aydın müəllim sərt reaksiya verdi. Əvvəlcə pərt oldum. Sonra könlümü aldı. Atamdan heç kim inciməzdi. Onun səmimi və içdən gələn münasibəti hamıya doğma idi”. (bax: Xatirələrdə yaşayan yaxşılar – Aydın Qaradağlı kimi. – “Kaspi” qəzeti, 29 yanvar 2015, 017 (3328), s.8)

Peşəkarların peşəkarlığı imkan vermir ki, onlar qeyri-səmimi olsunlar. Onların fikirləri peşəkarlara da, peşəkar olmaq istəyənlərə də hər zaman lazım gəlir. Hər bir zaman peşəkarlara və onların fikirlərinə ehtiyac olub. Məsələn, Cəfər Cabbarlı “Dövlət türk teatrında” məqaləsində “Otello”, “Şahın bərbəri”, “Şeyx Sənani”, “Aydın”, “İblis” əsərlərində aktyorların və aktrissaların fəaliyyəti barədə yazırdı: “Aktrislərdən xüsusilə Mərziyə xanım,

Məğfurə xanım gözəl idilər. Yalnız Mərziyə xanım öz danışığını düzəltməli və qətiləşdirməlidir. Oyunda olduqca həssasdır. Səsini çox gözəl idarə edir. Yalnız sözləri öldürür. Bu cəhəti düzəldəcək olursa, parlaq bir gözlecək gözləyə bilər”. (bax: Cəfər Cabbarlı. Dövlət türk teatrında. – Buludxan Xəlilov. Azərbaycan dili antologiyası. Bakı, “Bakı Çap Evi” nəşriyyatı, 2013, s.281) Məhz Cəfər Cabbarlının bu fikirləri müəllim-ustad kimi aktyorların və aktrisaların məsuliyyətini artırır.

Məktəb yaratmışlara, müəllim-ustadlara hörmət deyəndə Əminə Yusifqızının Gənc Tamaşaçılar Teatrında ki müəllimi Viktor Mixayloviç Kolton barədə dedikləri maraqlıdır: “Hər şeyi onunla məsləhətləşirdim. Mənə şeir deməyi, söz üstündə nə cür işləmək lazım olduğunu o, öyrədib. Viktor Mixayloviç bir neçə ildir rəhmətə gedib. Sağlığında mütəmadi olaraq onunla əlaqə saxlayırdım. Mən Xalq artisti adı alanda da Viktor Mixayloviçlə danışdım. Dedi ki, “Əminə, nəhayət, sən Xalq artisti adını da aldın”. Mən də cavabında bildirdim ki, “Xeyr, Mixayloviç, Xalq artisti sizsiniz. Çünki sizin sayənizdə mən şeir üzərində işləməyi öyrənmişəm”. Qeyd edim ki, əvvəllər şeirləri rus dilində deyirdim. Hətta televiziya da söylədiyim ilk şeirlər rus dilində olub”. (bax: “Hər ay təqaüdümü rəfiqəmə verirdim”. – “Kaspi”, 10 iyul 2015, 123 (3437), s.21) Əminə Yusifqızının keçdiyi məktəb və özünün yaratdığı məktəb imkan verib ki, onun bədii qıraətində səslənən nümunələr dinləyiciləri ələ ala bilsin. Bizim hər birimiz onun bədii qıraəti vəsi-təsilə təkcə onun peşəkarlığına deyil, həm də onun

müraciət etdiyi şairlərin yaradıcılığına məhəbbətlə bağlanmışdır.

Nitq mədəniyyətinin tələblərindən biri də nitqin aydın, sadə və ifadəli olmasıdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində qeyd olunan bu tələbləri böyük rus hüquqşünası Anatoli Fyodoroviç Koni də (1844-1927) məsləhət bilirdi. Onun nitq mədəniyyəti sahəsindəki fikirləri, mülahizələri öz dəyərini indi də itirmir. A.F.Koni öz fəaliyyətini məhkəmə sahəsi ilə məhdudlaşdırmamış, məhkəmə etikasını, nitq mədəniyyəti barədə də dəyərli fikirlər söyləmişdir. “Fəaliyyəti boyu A.F.Koni elmi yaradıcılığını təcrübə ilə sıx əlaqələndirərək cinayət prosesi, həmişinin məhkəmə etikasını və nitq mədəniyyətinin aktual məsələləri üzrə “Mühazirəçilərə məsləhət”, “Cinayət prosesinin əxlaqi əsasları”, “Məhkəmədə nitq mədəniyyəti” və s. bu kimi bir sıra məqalə və qeydlər yazmışdır”. (bax: İlham Abbasov. Nitq mədəniyyətinin bəzi məsələləri. – “Kaspi” qəzeti, 27-29 dekabr 2014-cü il, s.7)

A.F.Koninin nitq mədəniyyəti ilə bağlı məsləhətləri “Mühazirəçilərə məsləhət” məqaləsində prinsipial əhəmiyyət kəsb edən məsləhətlər (21 bənddən ibarət məsləhət) kimi verilir. Məsələn, o, mühazirəçinin hər bir mühazirəyə əvvəlcədən hazırlaşmasını, onun planını tutmasını, ən mühüm faktları düzgün seçib qruplaşdırmasını, mühazirə mətnini tərtib etməsini, mühazirə mətnini qabaqcadan ucadan oxuyub mənimsəməsini və s. məsələləri mühazirəçinin qarşısında tələb kimi qoyurdu. Onun fikrincə, mühazirəçi mühazirə mətnini dərdindən

mənimsədikdə, məndəki faktları yadda saxladıqda özünü rahat və gümrah hiss edir. Bu da nəticədə mühazirəçinin nitqinin uğurlu alınmasına gətirib çıxarır. Onu da qeyd edirdi ki, mühazirə mətninin hazır olması o demək deyildir ki, mühazirəçi auditoriya qarşısında mətni oxumalıdır. Eyni zamanda mühazirə mətnində nə varsa, hamısını olduğu kimi deməlidir. Mühazirəçi şəraitdən asılı olaraq mühazirə mətninin mahiyyətini dəyişmədən mühazirə mətnini qısalda da bilər. Hətta A.F.Koni mühazirəçilərə öz nitqlərini necə başlamalarını da anlatmağa çalışmışdır. Qeyd etmişdir ki, mühazirəçi öz nitqini “Yoldaşlar” xitabı ilə, yaxud “Bu gün, yoldaşlar, sizin qarşınızda...” ifadələri ilə başlasa da effektiv olar.

A.F.Koni mühazirəçi, natiq üçün əhəmiyyətli hesab olunan digər tələblər içərisində mühazirəçinin, natiqin sadə və ədəbli geyinməsinə də vacib saymışdır. “Mühazirəçi kəskin rəngli, qeyri-adi formada, səliqəsiz və pinti geyimdə olmamalıdır. Bunu yadda saxlamaq lazımdır ki, natiqin auditoriyada psixi təsiri dinləyicilər qarşısında mühazirəyə qədər formalaşır”. (bax: İlham Abbasov. Nitq mədəniyyətinin bəzi məsələləri. – “Kaspi” qəzeti, 27-29 dekabr 2014-cü il, s.7)

Əlbəttə, mühazirəçinin, natiqin qarşısında qoyulan tələblər sırasında onun səs tonunu artırıb-azaltması da mühüm rol oynayır. A.F.Koninin bu tövsiyələri barədə qeyd olunur ki, “... natiq şəraitdən asılı olaraq səsinin tonunu artırıb-azaltmalıdır. Mühazirənin eyni tonda deyilməsi dinləyicilərin tez yorulmasına səbəb olur. Mühazirəçi nitq zamanı yeni fikrə keçərkən qısa fasiləyə

də yol verməlidir (buna yazılı nitqdə yeni fikrə başlayarkən abzas misal ola bilər)”. (bax: İlham Abbasov. Nitq mədəniyyətinin bəzi məsələləri. – “Kaspi” qəzeti, 27-29 dekabr 2014-cü il, s.7)

A.F.Koninin mühazirəçiyə, natiqə tövsiyə etdiyi digər məsələlər sırasında onların əl hərəkətlərinin çıxışlarının məzmununa uyğun olması, yerli-yersiz əl hərəkətlərinə nəzarət etmələri, auditoriyadakıların yayındırıcı hərəkətlərinin onlara təsir etməməsi, çətin sözlərin, ifadələrin yerində izah olunması, yorucu çıxış etməməsi və s. məsələlər də özünə yer alır. (bax: İlham Abbasov. Nitq mədəniyyətinin bəzi məsələləri. – “Kaspi” qəzeti, 27-29 dekabr 2014-cü il, s.7)

Bu gün inkişafın özü (texnologiyaların inkişafı, internet resursları, informasiya-kommunikasiya vasitələrinin tətbiqi və s.) nitq mədəniyyətinə müəyyən qədər təhlükə yaradır. Məsələn, insanlar mobil telefonun imkanlarından istifadə etməklə şifahi nitq mədəniyyətinin geniş imkanlarını öldürürlər. Bu mənada “Rossiyskaya qəzetə”nin “Bu gün internetin rus dilinə təhlükəli təsirdən çox danışırlar. Siz bu təhlükə ilə razısınız?” sorğusuna Ali İqtisadi Məktəbin professoru, filologiya elmləri doktoru Həsən Hüseynov belə bir maraqlı cavab verir: “Dilə hər bir texnologiya təsir edir. Bu təhlükə daha çox nitqdə və davranışda özünü göstərir. Məhz mobil telefonun yaranışı ilə bu təhlükə daha çox hiss olunmağa başladı. Bu gün telefon insanı antropoloji tip kimi çox dəyişib. Bu gün normal texnoloji inkişaf gedir. Bu inki-

şaf ümumiyyətlə, təhlükə ilə birləşib. Fotoqrafiya vaxtilə rəssamlıq sənətini, eləcə də kino fotoqrafiyanı, televiziya kinonu öldürməmişdi. Bu gün isə əks proseslər gedir”. (bax: “Dil insan qruplarından güclüdür”. – “Kaspi” qəzeti, 25 dekabr 2014-cü il, s.12)

Dil heç zaman insanlara problem yaratmır. Ancaq insanlar bəzən dilə problem yaradır, onun qayda-qanunlarını pozur, söhbət nitq mədəniyyətindən gedirsə, onun yazılı və şifahi qolundakı sistemə müdaxilə edirlər. Məsələn, müşahidələr onu göstərir ki, insanların bir qismi necə danışarsa, o cür də dili və onun normasını qəbul edir. Əslində belələrinin nitq mədəniyyəti barədə ya bilgisi olmur, ya da ki bu bilgini əldə etməyə həvəsləri və istəkləri olmur. Beləliklə, nitq mədəniyyətinin qayda-qanunlarının pozulmasının bəzi məqamları buradan başlayır. Bu fikri “Sizcə, dilin əsas problem nədir?” sualına professor Həsən Hüseynovun verdiyi cavab da təsdiq edir: “Adi adamlar həmişə dili öz danışdıqları kimi hiss edirlər. Savadlı adamlar isə dilə yaradıcı yanaşırlar. Dilin əsas problemi cəmiyyətdə yaranır. Dilin əsas göstəricisi ondan istifadə edən adamlardır”. (bax: “Dil onu idarə etmək istəyən istənilən insan qruplarından güclüdür”. – “Kaspi” qəzeti, 25 dekabr 2014-cü il, s.12)

İndi uşaqlar texnologiyanın dilinə daha tez alışırlar. Onlar elmi-texniki tərəqqinin həyatımıza gətirdiyi texniki vasitələrə daha tez uyğunlaşırlar. Müntəzəm olaraq yeniləşmə prosesi getdiyi kimi, bu yeniləşmə prosesinə uyğunlaşma da gedir. Ancaq bütün bu yeniləşməyə

uyğunlaşmaq hələ mədəni, kamil olmaq demək deyildir. Mədəniyyətin, kamilliyin ən ümdə göstəricisi doğma ana dilində nitqin qarşısına qoyulan tələbləri yerinə yetirməkdir.

Nitq mədəniyyətinə verilən tələblər sırasında danışmağı və dinləməyi bacarmaq da mühüm yer tutur. Nə zaman danışmaq, necə danışmaq, eyni zamanda dinləmək, səbrlə qarşı tərəfin fikrinə qulaq asmaq, qarşı tərəfin mövqeyinə hörmət və nəzakət göstərmək və s. nitq mədəniyyəti üçün əhəmiyyətli rol oynayır. Əvvəla danışan şəxs öz duyğu və düşüncəsini paylaşmazdan qabaq düşünməli, hansı fikri söyləyəcəyini bilməli, söyləyəcəkləri içərisində nəyin gərəkli, nəyin gərəksiz olduğunu bilməlidir. Əks təqdirdə aydın olmayan fikir və münasibət ətraf tərəfindən anlaşılmayacaq, ətrafın rəğbətini qazanmayacaqdır.

Danışmaq və dinləmək nitq mədəniyyətinin komponenti kimi insanların anlaşması işində ciddi rol oynayan məsələdir. Danışmaq və dinləmək məsələsində insanların xarakterləri müxtəlifdir. Bəziləri danışmağa, bəziləri dinləməyə, bəziləri hər ikisinə üstünlük verirlər. Yalnız danışmağa üstünlük verənlər məsələyə birtərəfli yanaşanlardır. Onlar danışmaqla öz fikirlərini başqalarına qəbul etdirmək istəyir, aman vermədən öz fikirlərinin üstünlüklərini nümayiş etdirmək istəyirlər. Belələri qarşı tərəfə nəzakətsiz və diqqətsiz olduqlarını başa düşmək istəmirlər. Belələri ilə hər zaman qarşılaşmalı oluruq. Hətta onların içərisində radio və televiziya da çalışan aparıcılar da vardır. Onlar müsahibi ilə söhbət zamanı

verdikləri suallara özləri cavab verirlər. İmkan vermirlər ki, müsahibləri danışsın, onların verdiyi sualları cavablandırısın. Əksər halda müsahiblərini tez-tez dayandırır, yersiz müdaxilələr edirlər. Belə məqamlarda təəssürat ondan ibarət olur ki, əgər sualı özün verib cavabı da özün söyləyəcəksənsə, onda niyə müsahib dəvət etməsən? Belələri həm də hər şeydən bilgili, məlumatlı kimi özlərini təqdim edərək süni bir imic yaratmaq istəyirlər. Bəzi hallarda isə müsahibini tez-tez kəsməklə, bir suala tam cavab almamış başqa bir suala keçməklə əsas mətləbdən uzaqlaşırırlar. Bununla da yalnız danışmağa üstünlük verən adamlar qarşı tərəfin də diqqətini yayındırırlar. Ancaq az danışib çox dinləməyin faydaları çoxdur. Az danışib çox dinləmək insana verilən qabiliyyətdir. Adətən çox dinləyib az danışan adamlar düşünməyə daha üstünlük verirlər. Onlar düşünərək danışdıqları üçün nəticəyə daha tez nail ola bilirlər. Qarşıdakını dinləmədən onun nə istədiyini və nə dediyini anlamaq mümkün deyildir. Ancaq yalnız danışmağa üstünlük verənlər dinləməyi bacarmadıqları üçün heç düşünməyi də bacarmırlar. Tələm-tələsik qərarlar qəbul edir, uğursuz nəticələr çıxarırlar.

İnsan öz həyatında uğur əldə etmək üçün yerində və məqamında danışmağı da, dinləməyi də bacarmalıdır. Dünya siyasətçiləri, iqtisadçıları, iş adamları, dövlət xadimləri yerində və məqamında danışmaqla uğur əldə edə bilirlər. Bunun üçün hətta Neyro Linqvistik Proqramlaşdırmanın imkanlarından da istifadə etmək mümkündür. Neyro Linqvistik Proqramlaşdırma dünyada 40 ilə yaxın-

dır ki, mövcuddur. Beynəlxalq dərəcəli Neyro Linqvistik Proqramlaşdırma üzrə Master Treyner Babək Bayramov Neyro Linqvistik Proqramlaşdırma və onun nəyə yararlı olduğu barədə müsahibəsində deyir: “NLP (Neyro Linqvistik Proqramlaşdırma – B.X.) 40 ilə yaxındır ki, dünyada mövcuddur. Neyro beynin neyroloji sistemini təmsil edir. Beynimiz beş dillə danışır: Görmə, eşitmə, dad bilmə, qoxu və toxunma. Hər təcrübədə bu beş dildən birindən yaxud bir neçəsindən istifadə edirik. Bunlar dünyanı qavrama sistemlərimizdir. Linqvistika özümüz və digərləri ilə ünsiyyətimizi təmsil edir. İnsan özü ilə ünsiyyətə girməyi bacarmırsa, digərləri ilə də ünsiyyətə girə bilməz. Proqramlaşdırma isə bizim davranış qəliblərimizdir. Bugünkü davranışlarımız dünənkinə, dünənki srağagüncünə və s. çox bənzəyir. Bu, o deməkdir ki, qəlibləşmiş davranışlarımız var. Bu qəlibləşmiş davranışlar bizim həyatımıza eyni nəticələr gətirir, çünki eyni yolla gedirik. Həyatda nəticələrimizi dəyişmək, həyatımızı daha yüksək səviyyəyə daşımaq istəyiriksə, o zaman davranışlarımızı dəyişdirməliyik”. (bax: “İnsan öz həyatının memarı olmalıdır”. – “Kaspi” qəzeti, 24 iyul, 2015, 131 (3445), s.15) Ancaq təkə davranışın dəyişməsi ilə də insan uğur əldə edə bilmir. Həm də inancın və dəyərlərin dəyişməsinə ehtiyac yaranır. Belə olduqda Neyro Linqvistik Proqramlaşdırmanın imkanları gündəmə gəlir. Onun inancları dəyişmək sistemləri var. Babək Bayramovun fikrincə, “Əgər insan gedəcəyi yerdə yolun sonunu görmürsə, həvəssiz olur, həyatdan zövq

almır, tez-tez depressiyaya düşür. İstəklərini dilə gətirmək, nəyi isə istəmək bəzilərinin fikrincə, xəyaldır. Amma hər bir şey öncə xəyal olub sonra gerçəkləşir”. Deməli, insanlar nə qurub, nə yaradacaqları barədə beyinlərində onu xəyal olaraq canlandırmalıdırlar. Belə olduqda onlar istəklərini gerçəkləşdirə biləcəklər. Odur ki, insanın məqsədi olmalıdır. O, həyatdan, ətrafdan nə istədiklərini bilməlidir. Başqasını dinləməyi bacarmayanlar, özü danışıb özü eşidənlər heç zaman istəklərini gerçəkləşdirə bilməzlər. Dinləməyi bacarmaq özünə inamlı və güclü olmağın bir göstəricisidir.

IV.7. Nitq mədəniyyətinin reallıqları: sosial şəbəkələr, saytlar, dərslilər

Nitq mədəniyyətinin yazılı qolu şifahi qolu ilə müqayisədə müasir dövrdə üstün cəhətləri ilə seçilir. Bu üstünlük ondan ibarətdir ki, sosial şəbəkələrdə aparılan danışıqlar həm fikirlərin paylaşması, həm də fikirlərə başqalarının münasibətini bildirmək baxımından önəmli rol oynayır. Bu, şərait yaradır ki, insanlar sosial şəbəkələrdə öz fikir və mülahizələrini bölüşə bilsinlər. Kimin mövqeyinin əsaslı və düzgün olmasını mövqələrin sərbəstliyi üzə çıxarır. Sosial şəbəkələr bu mənada öz rolunu oynaya bilir. Ancaq yenə də sosial şəbəkənin imkanlarından düzgün faydalanmağın əhəmiyyətini də unutmaq lazımdır.

Sosial şəbəkənin imkanlarından müxtəlif məqsədlə istifadə edənlər cəmiyyətdə söz sahibi, mövqe sahibi olmağa çalışırlar. Onlar bəzən yanlış və təşviş yaradan məlumatları müxtəlif saytlarda paylaşırlar. Yanlış və təşviş yaradan məlumatlar sosial şəbəkələr vasitəsilə daha tez yayılır, insanlar arasında narahatçılıq, fikir çəşqinliyi əmələ gətirir. İnformasiya vasitələri içərisində televiziya, radio, qəzetlə müqayisədə sosial şəbəkələrin təcrübəsi azdır. Ona görə də bu sahədə peşəkarlığın zəifliyi bəzən çəşqinliq yaradan informasiyaların yayılmasına şərait yaradır. Ona görə də insanlar üçün həssas olan mövzular sosial şəbəkələrin marağında olmaqla cəmiyyətdə psixoloji gərginliyə səbəb ola bilər. Görünür ki, bəzi saytların özü də bu işdə maraqlı olur. Hər halda kütləvi

informasiya vasitələrinə daxil olan televiziya, radio, qəzet sahəsində xeyli təmizlənmə, saflaşma prosesi gedibdir. Sosial şəbəkələrdə, saytlarda da bu prosesin gedəcəyinə ehtiyac var. Və bu proses sosial şəbəkələrdə, saytlarda zamanında, vaxtında öz həllini tapacaqdır.

Müasir dünyada insanlarla əlaqə qurmayan, danışmayan, duyğularını və istəklərini bölüşməyən adamlar da vardır. Onlar heç kəslə öz hisslərini, duyğularını bölüşmədən yaşayırlar. Özlərinə qapılıra qala az qala cəmiyyətdən təcrid olunurlar. Belə adamlar unudurlar ki, sevdikləri, inandıqları, ehtiyac hiss etdikləri adamlarla ünsiyyət qurmaq onlara rahatlıq gətirə bilər. Hətta bir süfrə arxasında əyləşib çörək yeyə-yeyə, çay içə-içə söhbətləşmək həyatdan zövq almaq, ətrafdakıları və özünü tanımaq baxımından əhəmiyyətli bir işdir. Bu gün əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq insanların qohumları, tanışları və bir-biri ilə ünsiyyət qurmalarına daha çox ehtiyac var. Uzun müddət bir-biri ilə görüşməyən qohumlar, tanışlar bir yerə yığıldıqda bəzən bir-biri ilə ünsiyyət qurmaq əvəzinə onları psixoloji cəhətdən yükləyən, gərginliyə səbəb olan fəaliyyətə üstünlük verirlər. Məsələn, birisinin toy şənliyinin vidyosuna, başqa birisinin nişan mərasiminin çəkilişinə, digər birinin ad gününə və s.-yə baxmaqla yenə də ünsiyyət mədəniyyətindən uzaqlaşırırlar. Halbuki indi insanların mənəvi cəhətdən rahatlıq tapması üçün onların hər birinin ünsiyyətə həddindən artıq ehtiyacı var. İnsanların ünsiyyət əlaqələrindən uzaqlaşması onların bir-birindən soyumasına, ögeyləşməsinə gətirib çıxarır. Bu hal son dövrlərdə qohumlar, tanışlar,

dostlar və yaxınlar arasında da özünü göstərir. İndi insanların böyük əksəriyyəti öz fikirlərini bölüşmək üçün tərəf müqabili tapa bilmirlər. Ünsiyyətsizlik bu gün dünya insanların ən ciddi problemlərindən biridir. Ünsiyyətsizlik bu gün dünyada insanlara quru bir görkəm verir. Bu quruluğun içərisində insanların bəziləri az qala roborta bənzəyirlər.

Azərbaycanda nitq mədəniyyəti ilə bağlı mövcud olan belə bir realığı da qeyd etmək yerinə düşər. Bu da ondan ibarətdir ki, indi vətəndaşlarımız öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə edə bilirlər. Müstəqilliyimiz vətəndaşlarımızın öz fikirlərini ifadə etmək qabiliyyətini üzə çıxara bilibdir. Vətəndaşlarımızda nitq mədəniyyətinin formalaşması istiqamətində xeyli irəliləyiş yaradıbdır. İndi insanlar keçmişdən fərqli olaraq (Sovetlər İttifaqı dövründən) öz fikirlərini sərbəst şəkildə söyləyə bilirlər. Uşaqlar, yeniyetmələr, gənclər, orta və yaşlı nəslin nümayəndələri istənilən sosial-ictimai xarakterli sorğuya münasibət bildirməkdən çəkinmirlər. Hətta ucqar rayonlarda, kəndlərdə yaşayan yaşlı insanlar da müsahib ola bilirlər, istənilən bir məsələyə öz doğma dilində rəy, fikir söyləməyi bacarırlar. Onlara verilən suallara cavab verməkdən utanmır, çəkinmir və ehtiyat etmirlər. Əslində bunlar nitq mədəniyyətinin göstəriciləri kimi diqqəti cəlb edir. Halbuki keçmişdə (Sovetlər İttifaqı dövründə) insanların öz fikirlərini söyləmək bacarığı indi ilə müqayisədə çox zəif idi. Nəinki sırayı vətəndaşlar, hətta bir çox ziyalılar müstəqil danışmağı, onlara verilən hər hansı bir suala müstəqil cavab verməyi bacarmırdılar. Nitq mədəniyyətinin geriliyi

açıq-aydın şəkildə hiss olunurdu. Tanınmış jurnalist Akif Cabbarlının təcrübəsinə əsaslanan mövqeyinə görə, o vaxt radioda, televiziya fikrini sərbəst ifadə etməyi bacaran müsahibləri tapmaq çox çətin idi. Az qala müsahiblər hazır mətnləri əzbərləməklə fikrlərini ifadə edirdilər. Bəzən isə bunu əzbərləməyə vaxt tapmadıqları üçün özlərini də, onlardan müsahibə götürən jurnalistləri də minbir əziyyətə salırdılar. İndi müstəqiliyyəimizin bizə verdiyi imkanlar – söz, mətbuat azadlığı, senzuranın ləğvi, özəl və regional radio, televiziya kanallarının yaradılması elə mühit formalaşdırıbdır ki, insanlar öz fikirlərini söyləyir, cəmiyyətə çatdırırlar. Ancaq müstəqilliyimizin yaratdığı bu imkanlardan da düzgün faydalanmaq lazımdır. Yaradılan imkandan istifadə edərək nə istəyiriksə, onu da danışa bilmərik, nə istəyiriksə, onu da deyə bilmərik. Nə istədiyini deyən, danışan, yazan jurnalistlər, aparıcılar, qəzet, radio, televiziya işçiləri var. Onların əməlləri nitq mədəniyyətinin inkişafına maneçilik göstərir, nitq mədəniyyətinin uğurlu gələcəyinə kölgə salır. Qəzet, radio, televiziya belələrindən öz yaxasını qurtarmağın yollarını tapmalıdır.

Azərbaycan cəmiyyətində dövlət tərəfindən Azərbaycan dilinə və nitq mədəniyyətinə yüksək səviyyədə qayğı, diqqət göstərilir. Elə bunun nəticəsidir ki, Azərbaycanın bütün ali təhsil müəssisələrindəki fakültələrdə, ixtisaslarda “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənni tədris olunur. Hazırlanan mütəxəssislərin Azərbaycan dilinin zənginliklərinə bələd olması və nitq mədəniyyətinin sirlərinə yiyələnməsi istiqamətində dərslilər, dərslər və

saitləri yazılır. Belə kitablar içərisində filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Fikrət Şiriyevin ali məktəblər üçün dərs vəsaiti kimi hazırladığı “Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika” adlı kitabı (Nurlar Nəşriyyat – Poliqrafiya Mərkəzi, Bakı, 2014) nitq mədəniyyətinin 3000 illik yolunu, klassik Yunan və Roma məktəblərinin təcrübəsinə, Şərqi ritorikasının ilk nümunələrindən misallar verilməsini, Azərbaycan nitq mədəniyyətinin tarixini əks etdirmək baxımından olduqca dəyərlidir. Bu dəyərli dərs vəsaiti öz orijinallığı ilə həm də ona görə seçilir ki, burada ümumritorik qanunlar, nitqin texnikası, şifahi ünsiyyət ustalığı, mübahisə qaydaları, mədəni və işgüzar nitq, nitq normaları və s. məsələlər geniş şəkildə, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanmaqla verilir. Kitabda ritorikanın tarixinə, natiqlik sənətinin sosial hadisə olmasına, ritorikanın bir fənn olmasına geniş yer ayrılır. Ritorika və nitq mədəniyyəti, məntiqin nitq mədəniyyətinin əsasını təşkil etməsi, nitq mədəniyyətinin növləri və üsulları, nitq etikətləri həm elmi-nəzəri, həm də praktik cəhətdən izah olunur. Müəllif ünsiyyət ritorikasının mahiyyətini tam şəkildə açmaq üçün ünsiyyət prosesinə, ünsiyyət vasitələrinə, həmsöhbətlərin tiplərinə, əlaqələrin yaradılması metodikasına və s. məsələlərə geniş izah və aydınlıq gətirir. Kitabda nitqin forma və janrları bir neçə istiqamətdə tədqiq olunur. Onun dialoq, monoloq formaları yüksək səviyyədə səciyyələndirilir. Bundan başqa, nitq fəaliyyəti və onun mərhələləri, nitqin obrazlılığı, emosional ifadəliliyi nümunələr əsasında izah olunur. Kitabdən nitq texnikasının komponentləri, natiqin jestləri və s. məsələlər ba-

rədə də geniş məlumat əldə etmək mümkündür. Müəllif şifahi nitq, polemika ustalığı, nitqin kompozisiya quruluşu, diskussiya, şifahi nitq bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı dolğun məlumat verir.

İşgüzar ritorika hər zaman öz aktuallığı ilə fərqlənibdir. İnsanlar arasında həmişə işgüzar ünsiyyət mədəniyyətinə böyük ehtiyac olubdur. Bu mənada Fikrət Şiriyevin kitabında işgüzar ritorika mədəniyyəti də diqqət mərkəzində saxlanılır. İşgüzar ritorika mədəniyyətinin tələbləri (nəzakətlilik, ədəblilik, mərifətlilik, təvazökarlıq, dəqiqlik, xeyirxahlıq, mötəbərlik, təşəbbüskarlıq, səmimilik, açıqürəklilik, özünüdərkətmə və s.) bir-bir nəzərdən keçirilir, işgüzar ünsiyyətin növləri (bilavasitə təmas, bilvasitə təmas) araşdırılır. Eyni zamanda işgüzar ünsiyyətin formaları (işgüzar söhbət, işgüzar danışıqlar, mübahisə, diskussiya, polemika, işgüzar müşavirə, kütlə qarşısında çıxış, telefon danışıqları, işgüzar məktublaşma) anlaşılıqlı və aydın bir formada təhlil olunur. Kitabda nitq mədəniyyətinə aid nümunələrin, eləcə də nitq mədəniyyəti və ritorikaya aid terminlər lüğətinin verilməsi onun elmi dəyərini daha da artırır. Bir sözlə, nitq mədəniyyəti və ritorikaya aid son dövrlərdə çap olunmuş kitablar içərisində Fikrət Şiriyevin “Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika” kitabı dəyərli bir dərs vəsaitidir.

Son dövrlərdə ziyalılardan, vətəndaşların nitqinin mədəni olması yolunda müsbət addımlar atılır. Beləliklə, hər bir kəs anlamalıdır ki, özünü mədəni hesab edən şəxs birinci növbədə nitq mədəniyyətinə dərinlən yiyələnəlməlidir.

V Fəsil

Dil mədəniyyəti barədə düşüncələr

V.1.Nobel mükafatçısı Uilyam Folknerə dil barədə verilən suallar

1950-ci ildə “müasir Amerika romanının inkişafına verdiyi özünəməxsus yaradıcı töhfələrə görə” Nobel mükafatına layiq görülmüş Uilyam Folknerə belə bir sual verirlər: “Hesab edirsinizmi ki, amerikan dili öz inkişafında getdikcə ingilis dilindən daha çox uzaqlaşır?” Uilyam Folkner bu suala belə cavab verir: “Heç şübhəsiz. Onun neçə nəsilədən, yaxud neçə əsrdən sonra tamamilə başqa bir dilə çevriləcəyini demək çətindi, amma əgər dil inkişaf etmirsə, o, məhvə məhkumdu. İnkişaf və tərəqqinin yeganə alternativini ölümdü. Hərçənd bunun əksi də baş verə bilər: müasir sürət sayəsində dünyada hər şey bir-birinə yaxınlaşır, yəni bizim dillərimiz arasındakı fərq də azala bilər. Amma hər halda, düşünürəm ki, dəyişmə prosesi davam edəcək və müəyyən vaxtdan sonra Böyük Britaniya ingiliscəsi ilə Amerika ingiliscəsi arasındakı fərq qədim və yeni yunan dilləri arasındakı fərq qədər böyük olacaq. Əlbəttə, əgər hər iki dil məhv olmasa, bir-birinə qarışdırılıb vahid dilə çevrilməsə, belə olan təqdirdə isə həmin dil, öz növbəsində, daim inkişaf edəcək və təkmilləşəcək”. (Uilyam Folkner. Seçilmiş əsərləri. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2011, s.69-70)

Yaradıcılıqda şəxsi təcrübə, müşahidə qabiliyyəti, təxəyyül barədə fikirlər var. Uilyam Folknerə belə bir sual verilir: “Sizin yaradıcılığınız nə dərəcədə şəxsi təcrübəyə əsaslanır?” O deyir: “Bunu deyə bilmərəm. Heç vaxt hesablamamışam. Çünki burada “dərəcə” o qədər də vacib deyil. Yazıçıya üç şey lazımdı: təcrübə, müşahidə qabiliyyəti və təxəyyül, ancaq bəzən bu komponentlərdən ikisi, yaxud hətta biri üçüncüdəki çatışmazlığı kompensasiya edə bilər. Əsər, adətən, hansısa bir fikirdən, xatirədən, obrazdan başlayır. Yazmaq, əslində, bu həlledici məqama qədər olanları bərpa etmək, bunların niyə məhz başqa cür yox, bu cür baş verdiyini izah etmək, sonra da onların nəylə nəticələndiyini göstərməkdir. Yazıçı ixtiyarında olan ən yaxşı ifadə vasitələrinin köməyi ilə inandırıcı şəraitdə fəaliyyət göstərən canlı personajlar yaratmağa çalışır. Buna görə də tamamilə aydın məsələdi ki, o daha yaxşı tanıdığı mühitdən istifadə edir. Mən deyərdim ki, musiqinin köməyi ilə özünü ifadə etmək hər şeydən daha asandı: musiqi bəşər tarixinin ən ilkin mərhələsində yaranıb. Ancaq mənim qismətimə söz düşdüyü üçün tərtəmiz musiqi səslərinin xeyli yaxşı ifadə edə biləcəyi şeyləri sözlərin köməyi ilə yöndəmsiz, kobud şəkildə ifadə etməyə məcburam. Bununla belə, mən sözdən istifadə etməyə üstünlük verirəm, eləcə də mütaliəni dinləməkdən üstün tuturam. Mənim üçün sükut səsdən üstündü, sözlərlə ifadə olunmuş obraz isə sükutda mövcuddur. Yəni nəsrin şimşəyi və musiqisi səssizdi”. (Uilyam Folkner. Seçilmiş əsərləri. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2011, s.34-35).

Uilyam Folknerə ilham barədə sual verdikdə: “Siz yazıçı üçün təcrübənin, müşahidə qabiliyyətinin və təxəyyülün vacibliyindən danışdınız. İlhamı buraya qatmırsınız?” O deyir: “İlham haqqında heç nə deyə bilmərəm, çünki nə olduğunu bilmirəm. Haqqında eşitmişəm, amma onunla tanış deyiləm”. (Uilyam Folkner. Seçilmiş əsərləri. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2011, s.35).

“Yazıçının nəyə haqqı var” məsələsi maraqlıdır. Bu barədə Uilyam Folknerə verilən suallara o belə cavab verir.

Sual: Yazıçının xüsusi bir dil yaratmağa – məsələn, Coys, ya da Eliot kimi haqqı varmı? Axı onlar qəbul olunmuş ifadə normalarının öz məqsədlərinə uyğun gəlmədiyini görəndə məhz belə eləyiblər.

Folkner: Yazıçının bir şərtlə buna haqqı var: bu zaman kiminsə onu anlayacağına iddia etməməlidir. Mən Uitmenin sözləri ilə demək istəyirəm, mənə, məhz o deyib: “Yaxşı şairlərin olması üçün yaxşı oxucular olmalıdır”, ya da nəsə buna bənzər bir şey... Bu ifadə kimin yadındadı?

Sual: Uitmen “yaxşı dinləyicilər” deyib.

Folkner: Beləliklə, yazıçı elə yazmalıdı ki, onu anlaya bilsinlər, bu onun borcudu, öz istedadından irəli gələn borcu... Bu heç də o demək deyil ki, səni hər cür ağıldankəm, ibtidai məktəb korafəhmi də anlamalıdı, ancaq bütün insanlar üçün eyni mənə daşıyan sözlərdən ibarət olan ümumi dildən istifadə etmək lazımdı. “Finneqana ehsan” və “Uliss”in, yəqin ki, yaşamaq haqqı var,

ancaq bu haqqın nəyə əsaslandığını demək çətindi. Coys dahidi, ilahi tonqalda yandırılmış dahi . (Uilyam Folkner. Seçilmiş əsərləri. “Şərq-Qərb”. Bakı, 2011, s.57-58).

Durğu işarələri, qrammatik qayda-qanunlar yazıcının imkanlarını məhdudlaşdırırmı? Bu barədə Uilyam Folknerin cavabı maraqlıdır.

Sual: Bizə müəyyən qrammatik qaydalara əməl etməyi, durğu işarələrini yerində qoymağı, ifadələri düzgün qurmağı öyrədirlər. Hesab edirsinizmi ki, bu qaydalara riayət etmək yazıcını hansı dərəcədəsə sıxır, onun üslubunu məhdudlaşdırır?

Folkner: Yox, mən elə fikirləşmirəm. Bəlkə də, onun yalnız eksperiment imkanlarını məhdudlaşdırır?! Mənə elə gəlir ki, istənilən dil bütün dövrlərdə canlı olaraq qalmalıdır, yəni həmişə inkişaf etməlidir, qrammatika və punktuasiya da dilin inkişafında iştirak edir. Köhnə üsulların daha yaxşı olub-olmadığını, yaxud bəlkə də, onları dəyişmək lazım gəldiyini eksperiment vasitəsilə müəyyən edə bilərsiniz. Mən deməzdim ki, bu yazıçı üslubunu nədəsə məhdudlaşdırır, çünki üslub – dilin daim dəyişən, cari vəziyyətidir. Ümumiyyətlə, həyatda hər şey hərəkətdə olduğu kimi, üslub da hərəkətdə olmalıdır. Əgər üslub yerində donub-qalarsa, ölür, yalnız ritorika qalar. Üslub yazıcının demək istədiklərinə uyğun olaraq dəyişməlidir. Onun demək istədiyi şey faktiki olaraq üslubu müəyyən edir. (Uilyam Folkner. Seçilmiş əsərləri. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2011, s.76)

V.2. Geniş məkanda işlənən dil də ziyan çəkə bilər

21 fevral bütün dünyada Beynəlxalq Ana Dili Günü kimi qeyd olunur.

Dünyada olan ölü dillər barədə düşünərkən dövrümüzə qədər mövcud olan saysız-hesabsız hadisələri xatırlamalı olaram. Əlbəttə bu hadisələrin hamısını yox. Çünki bu, imkan xaricindədir. Tarixdə elə xalqlar olub ki, dilləri də özləri də nüfuzlu olub. İndi tarix səhnəsindən yoxa çıxıblar. Məsələn, şumer, akkad, xurrit, elam dilləri kimi. Tarixdə Hun imperiyası olub, ancaq indi hun dili yoxdur. Tarixin belə analogiyaları olub və olacaqdır. Bəlkə də, bunu hazırda ən nüfuzlu dil olan ingilis dili barədə də düşünmək olar. Mənim bu fikrimi 1983-cü ildə ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı almış Uilyam Qoldinqin Nobel nitqi də təsdiq edir. Daha doğrusu, Uilyam Qoldinqin Nobel nitqi məni öz mövqeyimdə daha da israrlı edir. O, Nobel nitqində deyirdi: “Mənim dilim ingils dilidir və inanıram ki, bu dili qədim və müasir dillərlə müqayisə etməkdən qorxmayan kəfiyyət qədər şair və yazıçı hələ də var. Amma bu gün palıd kimi qol-budaq atıb çox geniş yayılmış bu dil zənbaq kimi kiçik və zərif olan, dar bir məkanda işləyən dilə nisbətən daha çox ziyan çəkə bilər. Bu dil reklam, naviqasiya, elm, rəsmi danışıqlar və konfranslar üçün vasitəyə çevrilərək öz əhatə dairəsini genişləndirib bütün dünyaya yayılır. Yüzlərlə siyasi partiya hər gün bu dildən istifadə edir. Hər tərəfə baş vurub çox böyük gərgin-

liklər dəf eləyən bu dil olsun ki, bəzən bir qədər də cılızlaşır. İnsan ingilis dilində fikirləşə bilər ki, o, kiçik, amma məşhur auditoriyaya, yaxud da, olsun ki, öz ailəsinə, ya da dostlarına müraciət edir; bərkdən danışaraq fikirləşir, yaxud yuxuda sayıqlayır. Sonradan isə ona əyan olur ki, özü də fərqi varmadan dünyanın böyük bir hissəsini təşkil eləyən auditoriyaya müraciət edirmiş. Bu, qorxulu fikirdir. Həqiqətən də, mən bu il çoxsaylı amerikalı laureatların əhatəsində belə bir müzakirədən zövq alıram ki, Avropanın qərb sahillərində yaşayanlardan dəfərlə çox olan insan kütləsi mənim ana dilimin müxtəlif çalarlarında danışa bilər, amma hər halda, onlar hamısı əsas ingilis dilinin dialektlərində danışirlər. Şəxsən mən deyə bilmərəm ki, çoxsaylı dialektləri televiziya və süni peyklərin köməyi ilə olduğundan daha böyük sürətlə uzaq məsafədən toplayıb məcmu halında təmsil etmək ağılasığan işdir, amma müəyyən məqamda ingilis yazıçısını milyonlarla insan ya birbaşa, ya da əsasən başa düşür”. (Uilyam Qoldinq. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq- Qərb”, 2010, s.18)

Dillərin dialektal variantlarının yaranması həmin dillərin ədəbi dil normalarının unifikasiyası prosesinə mənfi təsir göstərir. Onda normanı müəyyənləşdirmək də çətinləşir. Bu mənada ingilis dilinin dialektal variantları ingilis dilinin vahid ədəbi dil normalarının sabitləşməsinə, anlaşılmasına maneçilik edir. Bu gün ingilis dilinin bazası əsasında amerikalı dili yaranmışdır. Sabah və gələcəkdə ingilis dilinin bazası əsasında digər dillər də yarana bilər və yaranacaqdır. Yəni ingilis dilinin işlənmə

arealının genişlənməsi bu dilin digər variantlarının yaranmasına geniş şərait yaradır. Nəticədə ingilis ədəbi dilinin vahid normaları da itir. Bundan başqa, dünyanın indiki mənzərəsində ingilis dilinin nüfuzuna heç bir şübhə yoxdur. Ancaq gələcəkdə ingilis dili indiki nüfuzunda qala biləcəkmi? Bu suala birmənalı cavab vermək mümkün deyildir. Ola bilsin ki, dilin nüfuzlu olmasını şərtləndirən bir sıra amillər elə dəyişə bilər ki, bu da nəticədə ingilis dilinin nüfuzuna xələl gətirər. Hər halda gələcəkdə dillərin nüfuzu, daha doğrusu, dillərin nüfuzunun mənzərəsi dəyişə bilər. Bəlkə də, gələcəkdə sosial bazası güclü olan çin dili başqa dillərin nüfuzunu üstələyəcəkdir. Hər halda gələcəkdə dünyadakı dillərin nüfuzu ilə bağlı mənzərə, heç şübhəsiz ki, dəyişəcəkdir. Dünyanın özü dəyişdikdə dünya dillərinin də nüfuzu dəyişir. Bizcə, “...bu gün pəlid kimi qol-budaq atıb çox geniş yayılmış bu dil (ingilis dili – B.X.) zanbaq kimi kiçik və zərif olan, dar bir məkanda işləyən dilə nisbətən daha çox ziyan çəkə bilər” fikri doğrudur. Həm də ona görə doğrudur ki, dil inkişaf etmirsə, onda həmin dil məhvə məhkumdur. Ancaq bu tərəfini də fikirləşək ki, inkişafın və tərəqqinin alternativləri vardır. İnkişaf və tərəqqinin alternativləri ölümdür. Əbədi olan inkişaf və tərəqqi yoxdur.

1950-ci ildə “müasir Amerika romanının inkişafına verdiyi özünəməxsus yaradıcı töhfələrə görə” Nobel mükafatına layiq görülmüş Uilyam Folknerə belə bir sual verirlər: “Hesab edirsinizmi ki, amerikalı dili öz inkişafında getdikcə ingilis dilindən daha çox uzaqlaşır?”

Uilyam Folkner bu suala belə cavab verir: “Heç şübhəsiz. Onun neçə nəşildən, yaxud neçə əsrdən sonra tamamilə başqa bir dilə çevriləcəyini demək çətindi, amma əgər dil inkişaf etmirsə, o, məhvə məhkumdu. İnkişaf və tərəqqinin yeganə alternativini ölümdü. Hərçənd bunun əksi də baş verə bilər: müasir sürət sayəsində dünyada hər şey bir-birinə yaxınlaşır, yəni bizim dillərimiz arasındakı fərq də azala bilər. Amma hər halda, düşünürəm ki, dəyişmə prosesi davam edəcək və müəyyən vaxtdan sonra Böyük Britaniya ingiliscəsi ilə Amerika ingiliscəsi arasındakı fərq qədim və yeni yunan dilləri arasındakı fərq qədər böyük olacaq. Əlbəttə, əgər hər iki dil məhv olmasa, bir-birinə qarışdırılıb vahid dilə çevrilməsə, belə olan təqdirdə isə həmin dil, öz növbəsində, daim inkişaf edəcək və təkmilləşəcək”. (Uilyam Folkner. Seçilmiş əsərləri. “Şərqi-Qərbi”, Bakı, 2011, s.69-70)

Deməli, amerika dili inkişafı ilə ingilis dilindən (Böyük Britaniya ingiliscəsindən) uzaqlaşır. Həm də getdikcə daha çox uzaqlaşır. Vaxtilə qədim və yeni yunan dilləri arasındakı fərq də belə baş vermişdir. Getdikcə bu fərq Böyük Britaniya ingiliscəsi ilə Amerika ingiliscəsi arasında da böyük olacaqdır. Beləliklə, geniş məkanda işlənən ingilis dilinin (Böyük Britaniya ingiliscəsinin) Amerika ingiliscəsi ilə yanaşı, digər ingiliscələri də yaranacaqdır. Nəticədə Böyük Britaniya ingiliscəsindən fərqli ingiliscələr formalaşacaqdır. Məhz bu cür fərqli ingiliscələr Böyük Britaniya ingiliscəsindən get-gedə kəskin şəkildə fərqlənəcəkdir. Bu da geniş məkanda işlənən Böyük Britaniya ingiliscəsinə ziyan gətirəcəkdir.

Beynəlxalq Ana Dili Gününün təsis edilməsi dar məkanda işlənən dillərin inkişafına imkan yaradır. Onların hər birinin inkişafını və irəliyə doğru getməsinə təmin edir. Beynəlxalq Ana Dili Gününün təsis edilməsi və qeyd olunması geniş məkanda işlənən dillərdən daha çox dar məkanda işlənən dillərin inkişafına imkan yaradır.

MÜNDƏRİCAT

I Fəsil**Azərbaycan dilinin genetik kökləri:****dilin tarixindən başlayan dil mədəniyyəti 3**

- I.1. Azərbaycan dilinin tarixinə bir nəzər 3
 I.2. Azəri dili barədə 10
 I.3. Türk, azəri, tatar istilahları 18
 I.4. Azərbaycan dili istilahi 27
 I.5. Azərbaycan dilinin tarixindən bəzi məqamlar 39

II Fəsil**Azərbaycan dilinin tətbiqi məsələləri 43**

- II.1. Azərbaycan dilini pinti şəkildə təqdim edənlər 43
 II.2. Azərbaycan dilində gedən xoşagəlməz meyillər:
 Onların qarşısını almaq yolları 48
 II.3. Məişət dilini bilirikmi? 57
 II.4. Təbiətdəki hər şeyin adını bilirikmi? 64
 II.5. Adlar barədə 72
 II.6. Azərbaycan Dilçilər Birliyinin yaradılmasına
 böyük ehtiyac var 81
 II.7. Azərbaycanda orfoqrafiya məsələsi 85

III Fəsil**Yazı mədəniyyəti barədə 95**

- III.1. Yazı mədəniyyətində xoşagəlməz meyillərin
 yaranması 95

- III.2. Yazı mədəniyyətini formalaşdıran amillər 105
 III.3. Yazı mədəniyyətində dil düşüncəsizliyi 114

IV Fəsil**Nitq mədəniyyəti barədə 123**

- IV.1. Teatr dil - nitq mədəniyyətinin mənbələrindən
 biri kimi 123
 IV.2. Səs – musiqi səsi informasiya daşıyıcısı kimi 130
 IV.3. Danışıq səslərinin qeyri-adiliyi, sehri,
 möcüzəsi 139
 IV.4. Nitq mədəniyyətinin formalaşmasında
 bədii əsərlərin rolu 146
 IV.5. Nitq mədəniyyəti doğma ana dilini dərinləndirən
 öyrənməkdən başlayır 154
 IV.6. Nitq mədəniyyətinə, nitqin mədəni səviyyəsinə
 verilən tələblər 160
 IV.7. Nitq mədəniyyətinin reallıqları: sosial şəbəkələr,
 saytlar, dərslilər 174

V Fəsil**Dil mədəniyyəti barədə düşüncələr 180**

- V.1. Nobel mükafatçısı Uilyam Folknerə dil barədə
 verilən suallar 180
 V.2. Geniş məkanda işlənən dil də ziyan çəkə bilər 184

Buludxan Xəlilov
“Dil mədəniyyəti”

Çapa imzalanmışdır: *01.08. 2016*
Formatı: *84×108 1/32*
Həcmi: *12 ç.v.*
Sifariş: *26*
Miqdarı: *500*
Qiyməti: *Müqavilə ilə.*

«Papyrus Nəşriyyat-Poliqrafiya» MMC-nin mətbəəsində
çap olunmuşdur.